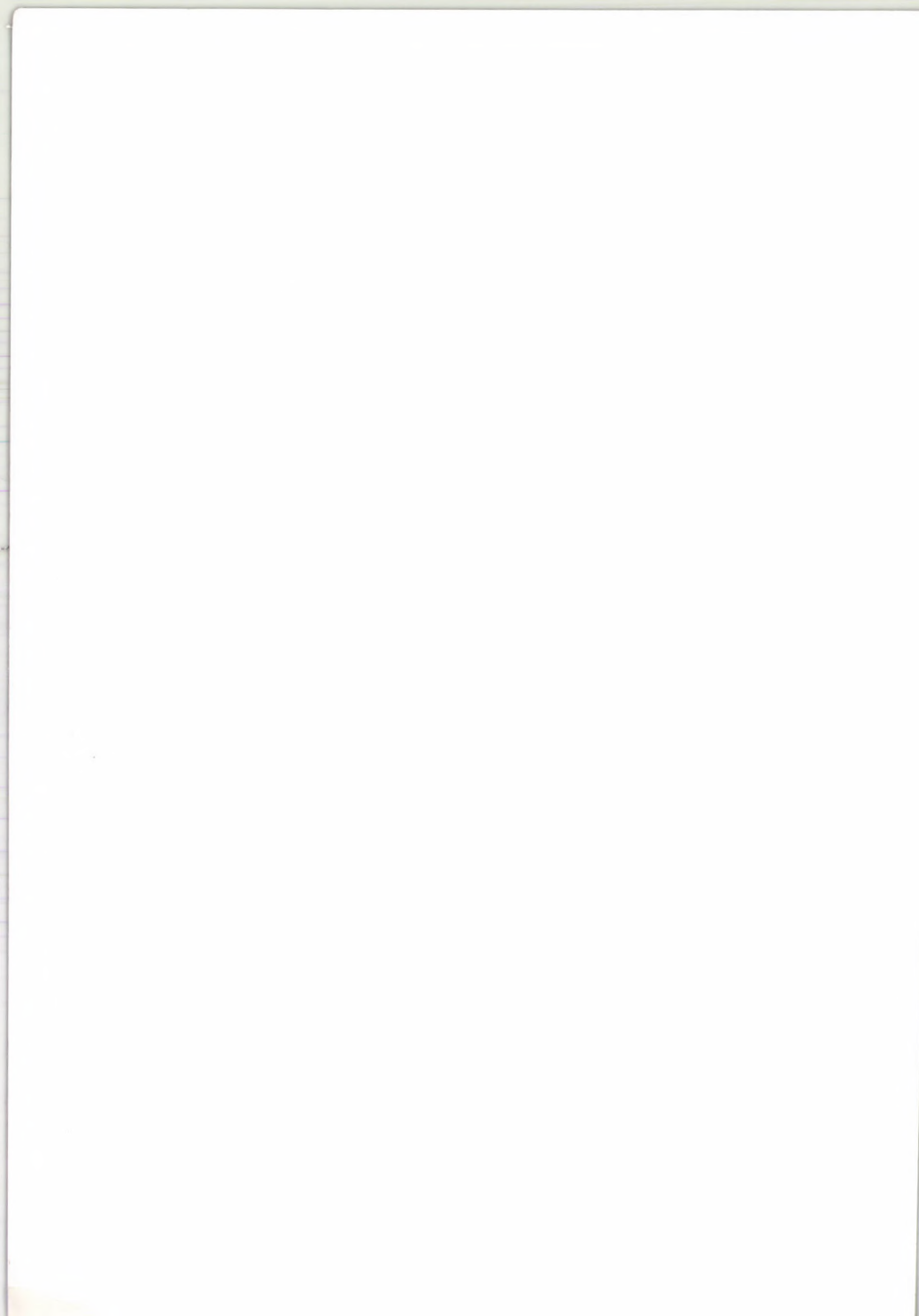

KORNAI JÁNOS
ÚTKERESÉS

SZÁZADVÉG

KORNAI JÁNOS

ÚTKERESÉS

KORNAI JÁNOS

ÚTKERESÉS

Századvég Kiadó • Budapest, 1993

© Kornai János, 1993
© Századvég Kiadó, 1993

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Gábor Luca
Olvasószerkesztő Németh Krisztina
Műszaki szerkesztő Horváth Andrea
A fedél Gyurgyák János fotójának felhasználásával készült
A szedés és a tördelés a Books in Print Bt. munkája
Felelős vezető Zséli Jánosné
Tördelő Szeles János
A nyomdai kivitelezés a Centum Nyomda munkája
Felelős vezető Ujvárosi Lajos

ISBN 963 8384 39 5

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
1. A PIACI SZOCIALIZMUSRÓL	15
2. A TULAJDONFORMÁK ÉS A KOORDINÁCIÓS MECHANIZMUSOK AFFINITÁSA	45
3. A SZOVJETUNIÓ ÚTJA A SZABAD GAZDASÁG FELÉ: EGY KÜLSŐ MEGFIGYELŐ HOZZÁSZÓLÁSA	67
4. A PRIVATIZÁCIÓ ELVEI KELET-EURÓPÁBAN	87
5. A POSZTSZOCIALISTA ÁTMENET ÉS AZ ÁLLAM: GONDOLATOK FISKÁLIS PROBLÉMÁKRÓL	113
6. A PÉNZÜGYI FEGYELEM EVOLÚCIÓJA A POSZTSZOCIALISTA RENDSZERBEN	145
7. TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAESÉS: EGY ÁLTALÁNOS JELENSÉG VIZSGÁLATA A MAGYAR FEJLŐDÉS PÉLDÁJÁN	165
8. A POSZTSZOCIALISTA ÁTMENET: ÁLTALÁNOS ÁTTEKINTÉS	209
IRODALOMJEGYZÉK	227
A TANULMÁNYOK ELŐZMÉNYEI ÉS ELSŐ PUBLIKÁLÁSUK HELYE	239
TÁRGYMUTATÓ	243
NÉVMUTATÓ	251

ELŐSZÓ

Azt a nyolc tanulmányt, amelyet e kötet gyűjt össze, az elmúlt négy év terméséből válogattam. Noha mindegyik külön-külön is olvasható és nehézség nélkül megérthető, összefűzi őket a közös témakör, amit a cím is kifejez. Valamennyi írás tárgya: Magyarország, s ezen túlmenően az egész – korábban a szocialista rendszer keretei között élő – kelet-európai régió *útkeresése*.¹

Elsőként az egykori cári birodalom népei, majd később a kommunista párt uralma alá került többi nép elhagyta a kapitalista fejlődés „első útját”, és egy új „második” útra lépett, amely a szocialista rendszer kialakulásához vezetett. Évtizedek múltán mind világosabbá vált: a szocializmus, a maga klasszikus alakjában *zsákutca*. Elviselhetetlenné fokozódott az ellenséget és barátot egyaránt fenyegető represszió, lelassult a kezdetben viharosan induló növekedés, mind súlyosabb lett az elmaradás a fejlett kapitalista országok mögött technikai fejlődésben, újításban, a termékek minőségében és az emberek életkörülményeiben. Sokan még azok közül is, akik korábban a szocialista rend odaadó hívei voltak, elvesztették korábbi hitüket, és kételkedni kezdtek.

Az útkeresés kezdeti fázisáról, a *reformfolyamatról* szól a kötet első és második tanulmánya. Megalkotható-e új, a korábinál kényelmesebb és vonzóbb épület a régi, változatlanul hagyott fundamentumra? A reformszocializmus hirdetői abban reménykedtek, hogy sikerül majd egy olyan új társadalmat építeni, amely előnyösen különbözik mind a kapitalizmustól, mind a klasszikus

---

¹ Amikor már nemcsak kiválasztottam a kötet címét, hanem mintegy érzelmileg is hozzákötődtem ahhoz a gondolathoz, hogy az „útkeresést” tüntessem fel a gyűjtemény vezérmotívumaként, akkor hívták fel a figyelmemet arra, hogy Berend T. Ivánnak 1983-ban a következő címmel jelent meg munkája: *Gazdasági útkeresés (1956–1965). A szocialista gazdaság magyarországi modelljének története*. Berend könyve és a jelen kötet, noha a témában van kisebb átfedés, tartalmukban, tárgykörükben, a megközelítés módjában és a publikáció időpontjában eléggé eltérnek egymástól, és ezért nem áll fenn az összetévesztés veszélye. Bízom benne, hogy Berend T. Iván nem tekintí majd szellemi eltulajdonításnak a részben egyező cím használatát.

szocializmustól. Más szóval: az első (kapitalista) és a második (sztálinista, klasszikus szocialista) útról átvezeti a társadalmat egy újfajta harmadik útra. A reformszocializmus hívei ezt nem bekötőútnak tekintették, amely visszavezet a kapitalista első úthoz, hanem *sui generis* harmadik útnak, amelyen „saját jogon”, *tartósan* előre lehet haladni. A reformszocializmus építőmesterei olyan tervrajzot kívántak kidolgozni, amely stabil, a viharoknak ellenálló társadalmi építményt hoz létre.

Az első két tanulmány azt elemzi, miért volt ez a vállalkozás – a huszadik század legnagyobb szabású harmadikutas kísérlete – kudarcra ítélve. A reformszocializmus tévútnak bizonyult.²

Nem mintha a reformfolyamat nem hozott volna kedvező eredményeket. Lazult a represszió szorítása, rések keletkeztek a nyugati világtól elválasztó falakon és drótsövényeken. A gazdaságban nőtt a menedzserek önállósága, akik kezdték megtanulni a piaczgazdaság elvárásait és viselkedési rutinjait; megjelent, ha csak szűk sávban is, a formális és informális magánszektor. Ám a mindennapos életben érezhető kicsiny, de kedvező változásokon túlmenően a reform világtörténelmi méretekben legfontosabb kedvező hatása abban állt, hogy roppant erővel hozzájárult a szocialista rendszer eróziójához. Egymástól idegen, egymással nem elegyedő elemeket akar összeegyeztíteni. Maradjon fenn a kommunista párt egyeduralma, de legyen „demokratizmus”; legyen továbbra is uralkodó szerepe az állami tulajdonnak, de működjék a piac – a reformgondolkodás egyszerre akarja a tüzet és a vizet. A kegyetlen, de koherens klasszikus rendszert felváltja az inkoherens, megoldhatatlan belső ellentmondásokkal és feszültségekkel terhes reformszocializmus. A hatalmi pozíciókba kapaszkodni próbál egy vívódó, hitét és magabiztosságát veszített, vezetésre és döntésre mindinkább képtelen vezető réteg, amely immár a korábbi nagy fegyverező eszköz, a represszió kemény és következetes alkalmazására is képtelennek

---

² A reform közgazdaságtanáról, és ezen belül a piaci szocializmus eszméiről folytatott vitának sajátosfajta időszzerűséget ad az a körülmény, hogy egyik-másik gondolata ma is él és hat. Például abban a makacs ragaszkodásban, amellyel széles állami szektort kívánnak fenntartani olyan politikusok is, akik egyébként antikommunistának tekintik magukat. Képtelenek felismerni azt az ellentmondást, amely a széles körű állami tulajdon és az ünnepélyesen vállalt piaczgazdasági eszmék között feszül. Éppen azért kívánnak széles állami szektort fenntartani, amiért a kommunista bürokrácia tette: ez *hatalmi* pozíciót jelent.

Vagy egy másik példa: az 1993 nyarán elrendelt lakbérstop, ami durva beavatkozást jelent a tulajdonos rendelkezési jogába és a piac működésébe. E lépés jól előrelátható káros hatása az állami mikroreguláció és az igazi piaci koordináció összeférhetlenségét fogja igazolni. Márpedig nem lenne szükség újabb tapasztalatra ennek az összeférhetlenségnek a belátására, mert ezt már megtanulhattuk a piaci szocialista kísérletekből is.

bizonyul. Amikor a szocialista rendszer épületének ez a két nagy politikai kötőanyaga, a represszió és a vezető réteg hite szétmállik, akkor az építmény összeomlik. Reform helyett immár a forradalom kerül napirendre.³

A kötet második része a posztszocialista fejlődéssel foglalkozik, s e rész indító anyaga, a harmadik tanulmány, ha csak röviden is, de érinti azt a kérdést: mi a különbség reform és forradalom között. Saját felfogásom szerint a jelen kontextusban a megkülönböztetés kritériuma nem a változás sebessége, nem is annak békés vagy erőszakos volta, hanem az átalakulás mélysége és radikalizmusa. Ameddig fennmarad a kommunista párt osztatlan hatalma és a hivatalos pártideológia adminisztratív úton védett monopóliuma, addig legfeljebb a fennálló szocialista rendszer reformjáról lehet szó. A forradalmi változás akkor következik be, amikor e lényeges jegyek tekintetében mélyrehatóan átalakul a politikai struktúra. Magyarországon jól érzékelhető a változások *folymatossága és fokozatossága* számos szférában: a magántulajdon és a szabad árakra épülő piaci mechanizmus térhódításában, a makrogazdasági helyzetben, a törvényalkotásban. De a kontinuitáshoz társul a meghatározott ponton végbemenő diszkontinuitás: megszűnik az egypártrendszer, és kezdetét veszi a többpárt-rendszeren alapuló parlamentáris demokrácia korszaka. A kommunista párt egyeduralmának megszüntetése felszámolja a legfontosabb úttorlaszt: a társadalom visszatérhet az első útra, a kapitalista fejlődés útjára.⁴

Tévedés lenne ezt az utat valahogy úgy elképzelni, mint egy autópályát, amely egyértelműen és szükségképpen a lehető legrövidebb vonalon összeköti az induló állomást az egyedül számításba jövő célállomással. Vegyük előbb a *célállomás* kérdését. Ahogy a szocialista rendszer is tulajdonképpen egy *rendszer család* volt, amelynek tagjai a domináns közös tulajdonságok mellett sok vonásban különböztek egymástól, a kapitalizmus is egy rendszer családot jelent. A kutató bizonyára minden egyes országban meglátná az ott létrejött képződmény egyedi és megismételhetetlen vonásait, és ezek történetileg is magyarázható okait. De még ha általánosítani próbálnánk is, és megengedünk magas fokú absztrakciót, akkor is a kapitalizmus sokféle válfaját különböztethetjük meg. Ezen a helyen, a szemléletesség kedvéért, „földrajzi” nevekkkel jelképezünk néhány típust: megkülönböztethetjük a nagyfokú individualizmuson, a szűkre

³ A szocialista rendszer működési szabályosságainak, reformjának és összeomlásának átfogó és részletes elemzésével *A szocialista rendszer* című (Kornai János, 1993) könyvem foglalkozik. A jelen gyűjtemény első két tanulmánya e könyv néhány gondolatát foglalja össze és egészíti ki.

⁴ Az előbb már megkezdett metaforát folytatva: noha a reform kezdeményezői önálló harmadik útnak szánták ezt a kísérletet, valójában bekötőút lett az első útra való visszatéréshez. A reform hasznos előkészítője volt a posztszocialista kapitalista fejlődésnek.

szorított állami szerepen alapuló egyesült államokbeli kapitalizmust, a nagymérvű újraelosztást megvalósító skandináv jóléti kapitalizmust, az erős állami beavatkozással, a banktőke és az ipari nagytőke összefonódásával működő japán kapitalizmust és így tovább. Vajon melyik legyen az a minta, amelyet követni akarunk, vagy milyen minták mely kombinációjára, esetleg melyféle eddig még máshol nem realizálódott jegyek kialakítására célszerű törekedni?

Tegyük mármost fel, hogy a célállomás legalább valamely ország éppen uralmon lévő pártjai és kormánya számára adva van. Még ekkor sincs előre megrajzolva semmiféle térképen az oda vezető útvonal. Az „első út” csak úrhajótávlatból tűnhet egyetlen óriás útvonallak; helikoptermagasságból már jól látszana, hogy számos kisebb-nagyobb fő- és mellékútból, zezzugos ösvényből, kapaszkodóból és lejtőből áll össze. Igaz, valamennyi végül is valamiféle kapitalizmushoz vezet: de pontosan melyik fajtához, milyen gyorsan, mennyi áldozat árán, pontosabban kiknek a nyeresége és kiknek a vesztesége árán. Ahány elágazás, annyi válaszút. Ezért, noha a „fő sodor” irányát legtöbbször elfogadjuk és helyesli – számtalan választási dilemma áll előttünk.

A posztoszocialista gazdaságban élénk tárgyalkozó *válaszatokkal* foglalkozik a kötet második részében található valamennyi tanulmány.⁵ A harmadik tanulmány az átalakulásra vonatkozó ajánlásokat ad elő; az utolsó, nyolcadik tanulmány szinte kizárólag pozitív leírást és predikciót tartalmaz. A közbeeső négy másik írásban kombinálódik a pozitív és normatív megközelítés. Igyekeztem ügyelni arra, hogy az olvasó számára mindig világos legyen: hol végződik a valóság pozitív elemzése, és hol kezdődik az értékítéleteken alapuló normatív állásfoglalás.

Távol áll tőlem annak sugalmazása, hogy egy adott helyzetben csak „egyetlen út” áll előttünk. Inkább azt mondhatnám, hogy bosszant, ha más akarja saját álláspontját ezzel a kommentárral „eladni”. Mindig van választási lehetőség, még olyankor is, amikor a megvalósítható alternatívák halmazát a korábbi történelmi fejlődés beszűkítette. A szó szigorú értelmében soha sincsen egyetlen „kényszerpálya”; a politikus, aki erre hivatkozik, saját felelősségét kívánja eleve csökkenteni. E kötet, akárcsak korábbi írásaim, éppen az ellenkező szellemet kívánja terjeszteni: azok, akik kezébe le van téve a döntés joga, legyen az

⁵ Hosszú időn át kizárólag pozitív megközelítésben vizsgáltam a szocialista rendszert, és tartozkodtam a vezetés számára adandó gyakorlatias javaslatoktól. Az 1989-ben írott *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* radikálisan eltért ettől a magatartástól. Ebben a pamfletben foglaltam össze annak idején azokat a javaslatokat, amelyeket – bizonyos politikai feltételekhez kötve – az 1990-ben szabadon megválasztandó parlamentnek és a parlament bizalmából működő legitim kormánynak ajánlottam. A posztoszocialista átmenetről a jelen kötetben közölt tanulmányok továbbfejlesztik a *Röpirat* normatív gondolatait, illetve ahol ezt indokoltnak éreztem, korrigálják azokat.

parlamentari többség, kormány vagy miniszter, teljes felelősséggel tartoznak saját elhatározásaikért.

Még amikor javaslatokat tesz is egyik vagy másik munka, ezek többnyire feltételes ajánlások; rámutatnak a javaslat megvalósításának politikai és társadalmi feltételeire és következményeire. Nem érzem magam vátesznek, aki számára a belső sugallat diktálja a mindenkor teendőket. Kutató vagyok, még olyankor is, amikor gyakorlati gazdaságpolitikai javaslatokat próbálok megfogalmazni. A hangsúlyt elsősorban arra teszem, hogy megmutassam: mi szól a javaslat elfogadása mellett és ellen; melyik intézkedésnek mi az „ára” és kockázata. Megpróbálok megtalálni a helyzetben rejlő csapdákat, ellentmondásokat, buktatókat, „ördögi köröket”. Szeretném megvilágítani a különböző értékek szerint történő választások „trade-off”-jait, átváltási arányait. A tökéletes magabiztosság maradjon meg a politikusok kiváltságának. A társadalmi munkamegosztás a tudományos kutatóknak azt a szerepkört jelöli ki, hogy tisztázza a lehetséges döntési alternatívákat és azok következményeit; idejében felhívja a figyelmet a nehézségekre, előadja a kétségeket, és kimutassa a bizonytalanságokat.

Ennyiben ez a kötet, s benne mind a nyolc tanulmány, egyenes folytatása két korábbi tanulmánygyűjteményemnek: *Az ellentmondások és dilemmák és a Régi és új ellentmondások és dilemmák* címmel megjelent köteteknek, amelyeknek a címe is kifejezte ezt a kétkedő-kutató, alternatívákat mérlegelő, konfliktusban álló értékeket egymással szembesítő szemléletet. Nemcsak a valóságos társadalom útkeresésére utal a jelen kötet címe, hanem saját személyes kutatói pályámra is. A piaci szocializmusról szóló első tanulmány nyíltan kimondja, hogy a reformszocializmus dilemmáival való birkózás egy egész nemzedék ügye, benne az én ügyem is volt. Magam is viaskodom azokkal az egykori és jelenlegi értékkonfliktusokkal, amelyekről ez a nyolc írás szól.

Úgy érzem, az intellektuális tisztesség megköveteli, hogy az eredeti formában tegyem közzé valamennyi tanulmányt.⁶ Néhány kérdésben módosult az állás-

---

⁶ Ez a szempont egymagában is megköveteli, hogy általában rövidítés nélkül közöljem újra az eredeti tanulmányokat. Egyébként ugyancsak a teljes közlés mellett szól egy már korábban említett megfontolás is, nevezetesen az, hogy mindegyik írás külön-külön is kerek, önmagában érthető olvasmány legyen, szem előtt tartva azt az olvasót, például kutatót vagy diákot, aki történetesen nem az egész kötettel, hanem annak csak egy részével kíván megismerkedni. Úgy érzem, ez a két kívánalom megéri azt a hátrányt, hogy egyik-másik tanulmány kisebb ismétlést tartalmaz ugyanezen kötet valamely korábbi darabjához képest. Ahol azonban az ismétlés némi rövidítéssel kiküszöbölhető volt, az előbbieken leírt kívánalmak sérelme nélkül, ott ezt megtettem. Ilyenkor a [...] jellel utalok a rövidítés helyére.

Az eredeti szöveg közlésének *tartalmi* követelményével összefér, hogy a szövegeken *formai* szempontból szerkesztési változtatásokat hajtottam végre, például a tipográfia egyöntetűsége kedvéért.

pontom. Ezt vagy valamelyik későbben írott tanulmány közli, kritikusan visszautalva a korábbi munkára, vagy pedig a kötet céljaira írt, utólag hozzáiktatott (és az eredeti szövegtől világosan megkülönböztetett) lábjegyzetekben tájékoztatom az olvasót, aki így nyomon követheti gondolataim változását.⁷

Nem vállalkozom arra, hogy e kötetben szembesítsem egykori ajánlásaimat a megvalósulással vagy annak hiányával. Lehetetlen lenne ezeket az anyagokat „naprakész” állapotban tartani; kiegészíteni a megírás óta eltelt időszakban előkerült többletinformációval. Az olvasó és a könyvet értékelő bíráló majd próbálkozhat a predikció, az ajánlás és a valóságos események szembeállításával és az eltérések értékelésével. Megállapíthatja majd, hogy egyik-másik kérdésben „bejött” a prognózis, igazolódott valamely veszély előrejelzése, míg másutt a prognózistól eltérő módon alakult a helyzet. Volt olyan javaslat, amely megvalósult, de volt nem is egy, amely pusztába kiáltott szó maradt. Mai fejjel szeretném azt tervezni: majd visszatérek ezekre a predikciókra és ajánlásokra egy jóval későbbi időpontban, amikor már kellő távolság választ el az 1990–1993-as időszaktól, s mintegy kívülről tudom nézni korábbi munkáimat.

Kizárólag a harmadik tanulmány szól egy idegen országról, történetesen a végnapjait élő Szovjetunió gazdaságáról, bár abban is igyekeztem általánosabb mondanivalót megfogalmazni. Néhány tanulmány az egész posztoszocialista régióról szól. A legtöbb írás közvetlen tárgya azonban Magyarország. Nemcsak e kötet tanulmányaiban, hanem egész munkásságomban mindenekelőtt magyar közgazdász voltam és vagyok, aki ennek az országnak a gondját éli át és ennek a népnek kíván segíteni. Mindig elsősorban a hazai tapasztalatok és az itthoni szellemi műhelyekben folytatott viták adtak számomra inspirációt az elméleti gondolkodáshoz. Ugyanakkor ezekben a tanulmányokban, amelyek zömét nemzetközi rendezvényeken adtam elő, igyekeztem országunk helyzetében meglátni azt, ami abból általánosítható. Határainkon túl is tanulságos lehet a magyarországi kedvező tapasztalat, amely példaképpen mutatható fel más nemzetek számára, vagy az olyan balsiker, amelyből másutt is okulnak, és így elkerülhetik a tévutakat. Sohasem éreztem aggodalmat amiatt, hogy a nemzetközi szakma elé tárjam a mi országunk bajait. A nyíltság és őszinteség, a hibák kertetés nélküli feltárása csak növeli az ország, s ezen belül a magyar értelmiség tekintélyét és szavahihetőségét a világ közvéleménye előtt. Ez csak segíthet abban, hogy mások is együtt gondolkozzanak velünk, és segítségünkre legyenek

---

⁷ Ugyancsak pótlólag iktattam be lábjegyzetet egy-két helyen, ahol a szöveget mai szemmel újraolvassa úgy éreztem: az esetleges félreértések elkerülése végett némi kiegészítő tisztázásra van szükség.

a nehézségek leküzdésében. Úgy érzem, hogy a magyar kutató akkor szolgálhatja legjobban saját nemzetét, ha nem zárkózik be a szűk provincializmus korlátai közé, s ha mentes a külföldi tudományos eredményekkel szemben tanúsított gőgtől. Nézetem szerint a magyar kutató akkor jár el helyesen, ha elviszi a maga hozzájárulását és megválaszolatlan kérdéseit a nemzetközi szakmai közösséghez, és a külföldön megismert tudományos eredmények és gyakorlati tapasztalatok átadásával is hozzájárul az itthoni szakmai ismeretekhez. Ezzel megtermékenyítheti külföldi kollégái gondolkodását, és maga is, honfitársaival együtt, új szellemi impulzusokban részesül. Érdemes volt erre törekedni már a korábbi évtizedekben is; most pedig, a fordulat óta sokkal nagyobbak a lehetőségek a nemzetközi gondolatcserére, mint valaha.

Ez a kötet lezáratlan – minden hónap új tapasztalatokat hoz és új problémákat vet fel. Az első *Ellentmondások és dilemmák* kötet címlapja egy laboratóriumi kémcsövet ábrázolt, amelyben hazánk térképe volt látható. Továbbra is folyik a nagy kísérletezés *in vivo* népünk testén. Még ha akarnánk sem térhetnénk ki ez elől, hiszen olyan folyamat megy itt végbe, amelyre nem volt még történelmi példa. E tanulmányok célja kettős. Mindenekelőtt szeretnék megkönnyíteni a kísérlet alanyának sorsát; elősegíteni azt, hogy az átalakulással-rendszerváltással járó elkerülhetetlen kísérletezgetés minél kevesebb szenvedéssel és minél több áldással járjon. Emellett előttem lebeg az intellektuális, útkereső, kutatói cél is. Ha már folyik a kísérlet, legalább hasznosítsuk minél teljesebben a tudományos tanulságokat – a hasonló gondokkal küzdő többi nép és a jövőendő nemzedékek történelemismerete és gondolatformálása számára.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítségemre voltak e tanulmánygyűjtemény előkészítésében. Minden egyes írás külön-külön megjelöli azokat a személyeket és intézményeket, akik, illetve amelyek részt vettek a szóban forgó tanulmány kidolgozásában; ezen a helyen még egyszer, összefoglalólag is szeretném kifejezni hálámat a támogatásért. A kötet szerkesztésében elsősorban legközelebbi munkatársam, Kovács Mária működött közre; mint mindig, most is okosan, lelkiismeretesen és odaadóan. Hálás vagyok azért az értékes szerkesztési segítségért is, amit Dániel Zsuzsától, Fazekas Lászlónétól, Holló Mariannától, Parti Juliannától és Négyesi Judittól kaptam. Örülök annak, hogy a Századvég Kiadó és személy szerint Gyurgyák János kész volt a tanulmánygyűjtemény kiadására, köszönöm Gábor Luca figyelmes szerkesztői munkáját, hálás vagyok a tőlük kapott buzdításért és támogatásért. A gondos korrektori munkáért Németh Krisztinának tartozom köszönettel.

A PIACI SZOCIALIZMUSRÓL¹

A Kelet-Európában, a Szovjetunióban és Kínában végbemenő nagy átalakulás ismét felélénkítette a piaci szocializmusról folytatott vitát.² Tanulmányom nem fogja át az egész témát, s ezért előljáróban szeretném körülhatárolni a vizsgálat tárgyát, és röviden jelezni a megközelítés módszereit.

I. Minden ténylegesen megvalósult történelmi formációra erős hatással vannak a kezdeti feltételek. Honnét indult el, mielőtt jelen állapotába eljutott? A genesis eltérő körülményei miatt célszerű egyértelműen elválasztani két problémakört: az egyik a piaci szocializmus mint a kapitalizmus helyébe lépő rendszer, a másik pedig a piaci szocializmus mint a régi típusú sztálinista, reform előtti szocializmus, vagy ahogyan azt saját munkáimban nevezni szoktam, a klasszikus szocializmus helyébe lépő rendszer.³

Tanulmányom tárgya: a piaci szocializmus kialakulása és működése a szocialista rendszer reformjának folyamatában.⁴ Egyáltalán nem foglalko-

¹ Köszönettel tartozom értékes észrevételeikért Kenneth J. Arrow-nak, Dániel Zsuzsának, Partha Dasguptának, Kovács Máriának, Carla Krügernek, Eric Maskinnak és John M. Litwacknak.

² A tanulmány alapjául szolgáló előadás megtartásakor még létezett a Szovjetunió és Jugoszlávia. A jelen írásos szöveg az akkori szóhasználatot alkalmazza.

Különösen a változások első szakaszában szinte valamennyi, a reformokat tárgyaló könyv és tanulmány kitér a piaci szocializmus eszméjére. Néhány fontos írásnak a piaci szocializmus a fő témája; ezek közül külön is kiemelem azokat, amelyek gondolatébresztően hatottak rám e tanulmány kidolgozásakor: P. Bardhan (1990), W. Brus és K. Laski (1989), A. de Jasay (1990), D. Lavoie (1985), J. Le Grand és S. Estrin (szerk., 1989), A. Nove (1983), G. E. Schroeder (1988), valamint G. Temkin (1989).

³ A klasszikus szocializmus fogalmát legújabb könyvem világitja meg részletesebben (Kornai János, 1993).

⁴ Itt egy terminológiai megjegyzést kell tennem. Ebben a tanulmányban is, akárcsak más munkáimban, a „szocializmus” kifejezés azokra a valóságos társadalmi-gazdasági rendszerekre utal, amelyeket a kommunista párt politikai egyeduralma jellemez. Megértem, hogy a szocialista eszmék hívei számára fontos annak tisztázása, vajon ezek a rendszerek megérdemlik-e a szocializmus nevet. Én azonban a kifejezést értéktelenül használom. A szóban forgó országok így nevezték, illetve nevezik magukat; a magam részéről tartózkodom átkeresztelésüktől.

zom a másik problémával: a kapitalizmus piaci szocialista jellegű reformjával.

A két problémakör persze összefügg; ugyanazokat az értékválasztásokat és ugyanazokat az eszközöket kell alaposan végiggondolni mindkét problémakör kapcsán. Mégis, ha gyakorlati következtetésekre és normatív ajánlásokra kerül sor, azok már csak a konkrét kontextusban érvényesek. Ami igaz a reformszocializmus keretében, nem okvetlenül állja meg helyét a kapitalizmus reformjaira vonatkozóan, és megfordítva. A történelem nem végez ingamozgást; az egyik irányba történt ellendülés után nem mozdul vissza az eredeti állapotba. Aki erről az egyirányúságról, a „honnét hová?” kérdés pontos tisztázásáról megfeledkezik, könnyen súlyos hibát vétethet.

2. Befolyásos eszmék hosszú utat tesznek meg az első elméleti megfogalmazástól a gyakorlati megvalósulásig. Az egyszerűség kedvéért három szakaszt különböztetek meg.

*A vízió.*⁵ Ez lehet vázlatos formában előadott utópia vagy pedig a tiszta elmélet körébe tartozó normatív modell. Az utóbbiak sorát E. Barone nyitotta meg ([1908] 1935); kiemelkedő jelentőségű Oscar Lange (1936–1937) tanulmánya. Langéival rokon gondolatok találhatók F. M. Taylor ([1929] 1938) és A. P. Lerner (1946) munkáiban.⁶ Kiemelkedő elméletörténeti jelentősége miatt a tanulmány további részében rendszerint a Lange-modellre fogok visszatérni.

A tervrajz (blueprint). Ez sokféle formában jelenhet meg, például a reformközgazdászok gyakorlati javaslataiban,⁷ államférfiak politikai nyilatkozataiban, vagy a szocialista országban hatalmon lévő kommunista pártnak és kormánynak a reformra vonatkozó határozataiban.

A megvalósulás. A gazdaságban ténylegesen végbemenő folyamatok; az életben igazán érvényesülő játékszabályok; a rendszer aktorainak attitűdje, viselkedési szabályosságai.

Az első szakaszt, noha igen fontos, nem tárgyalom részletesen. A tanulmány fő tárgya nem eszmetörténet, hanem politika- és gazdaságtörténet. Ezért figyel-

---

⁵ A „vízió” fogalmáról lásd J. A. Schumpeter (1954), továbbá R. Heilbroner (1990) és Kornai János (1987) munkáit.

⁶ A Lange-, Taylor-, Lerner-modellek formalizálásával számos munka foglalkozott; ezek közül kiemelem K. J. Arrow és L. Hurwicz (1960) klasszikus művét, E. Malinvaud (1967) modelljét, valamint a legújabb irodalomból I. Ortuno-Ortin, J. E. Roemer és J. Silvestre (1990) tanulmányát.

⁷ Néhány úttörő tanulmányt említek meg, országonként csoportosítva. *Jugoszlávia*: B. Kidrič (az ötvenes években írott munkáit lásd az 1985. évi kötetben); *Magyarország*: Péter György (1954a), (1954b), (1956), Kornai János (1957); *Lengyelország*: W. Brus ([1961] 1972); *Csehszlovákia*: O. Sik (1966); *Szovjetunió*: E. G. Liberman ([1962] 1972); *Kína*: Y. Sun ([1958–1961] 1982).

memet a tervrajzra és a megvalósulásra összpontosítom.⁸ Miközben elismerem az utópiák és a tiszta elméleti modellek jelentőségét, mégis emlékeztetni szeretném a tanulmány olvasóit: még a „víziószinten” álló vita sem hagyhatja figyelmen kívül mindazt a gyakorlati tapasztalatot, ami a szocialista országokban felhalmozódott. A régi eszméket újra át kell gondolni az új tapasztalatok fényében.

3. Számos ország haladt át olyan szakaszon, amelyben érvényesültek a piaci szocializmus egyes elemei. Jugoszláviában 1949, Magyarországon 1953 óta mentek végbe ebbe az irányba mutató változások. Jóval később jelentek meg a piaci szocializmus egyes elemei Lengyelországban, a Szovjetunióban, Kínában és Vietnamban. Nincs módomban országonként vizsgálni a kérdést. Noha számottevő különbségek vannak az egyes országokban létrejött konkrét formációk között, s országonként eltérő a történelmi fejlődés dinamikája, megkísérlem általános megállapítások megfogalmazását. Mind a tervrajzok, mind a történelmi realizációk egy-egy közös *prototípusát* fogom felvázolni. A prototípus-tervrajz ezernyi politikai beszéd, pártprogram, a kormányzat számára beadott javaslat és állami határozat sűrítménye. A prototípus-realizáció az általános gyakorlat általánosított képe: azt kívánja leírni, mi megy végbe a pénzügy-miniszterek vagy az állami vállalati igazgatók irodáiban, melyek a gazdaságban mutatkozó jellegzetes tendenciák.

Mindkét prototípus nagyfokú absztrakció eredménye; eltekint a kevésbé lényeges, alkalmi vonásoktól, és arra hivatott, hogy a piaci szocialista reform alapvető jellegzetességeit tükrözze. Az országról országra mutató különbségeket elhanyagolja, és a *közös* tulajdonságokat emeli ki.

A tanulmány körülménye és különböző oldalakról világítja meg a piaci szocializmus sokrétű problémakörét. Az első rész főként a *politikai gazdaságtan*, míg a második rész főként a *filozófia* szemszögéből tárgyalja a kérdést. Az utóbbiban vizsgálni fogom mind az ismeretelméleti-metodológiai, mind az etikai-politikai vonatkozásokat.

---

⁸ Amikor a harmincas években az Oscar Lange cikke körüli híres vitában Hayek (szerk., 1935) szembeszállt a piaci szocializmus híveivel, kilépett a tiszta elméleti modell világából és felhozott olyan gyakorlatias ellenérveket is, amelyek – a jelen tanulmány szóhasználatával – a tervrajz szintjéhez tartoznak.

I. TERVRAJZ ÉS TÖRTÉNELMI MEGVALÓSULÁS: A POLITIKAI GAZDASÁGTANI NÉZŐPONT

A tervrajz

A prototípus-tervrajz legfontosabb vonásai a következőkben foglalhatók össze.

1. A kommunista párt politikai monopóliumát fenn kell tartani. Végbemehet bizonyos fokú politikai liberalizáció: kibontakozhat a „glasznoszty”, azaz nagyobb fokú őszinteség a politikai tájékoztatásban és nagyobb tolerancia alternatív nézetek iránt; nyíltabbá válhat a kapcsolat a Nyugattal. De nem engedhető meg a politikai struktúra fundamentális változtatása.

Élesen meg kívánok különböztetni két szakaszt. Az elsőben piaci szocialista jellegű *reform* megy végbe, miközben még alapjában véve fennmarad a kommunista párt hatalmi monopóliuma. A második szakasz kiindulópontja a politikai szférában bekövetkezett *forradalmi* változás, nevezetesen a kommunista párt monopóliumának megtörése és a szabad, többpárti választásokon alapuló parlamentáris demokrácia kialakítása. Ettől kezdve a rendszer elkezd az *átmenetet* a szocializmusból a kapitalista piacgazdaság felé. Természetesen ennek az átmenetnek a kérdései égetően fontosak – a jelen tanulmány azonban nem foglalkozik velük. Legfeljebb alkalmilag utalok majd az átmenet problémáira. Témám a reformszocializmus, amelyet a jugoszláv Tito, a magyar Kádár, a kínai Teng Hsziao-ping, a lengyel Rakowski és a szovjet Gorbacsov neve fémjelez.

2. Fenn kell tartani a köztulajdon dominanciáját. Jugoszlávia kivételével ez az állami tulajdon dominanciáját jelenti. Nem tudok részletesebben foglalkozni a jugoszláv fejlődés sajátosságaival, ezért a továbbiakban mindig az állami tulajdonról lesz szó. Mindazonáltal a megállapítások alkalmazhatóak a jugoszláv esetre is.

A történelmi megvalósulás során a gazdasági változások egyik legfontosabb (vagy talán a legfontosabb) része a formális és informális magánszektor kialakulása. Noha ez a termelés aránylag csekély részét szolgáltatja, mégis nagy szerepe van a lakosság ellátásának javulásában és a piacgazdasággal konform tulajdonviszonyok meghonosításában. Mielőtt azonban megindul maga a tényleges átalakulás, a piaci szocialista *tervrajzokban* nem jelenik meg a magánszektor kifejlesztésének gondolata. A tervrajz kizárólag az állami vállalat működési feltételeinek újjáalakítását írja elő. Ezért a tanulmány további részében piaci szocializmusról szólván kizárólag az állami szektorral foglalkozom.

3. A központi szinten hozott döntések részarányát radikálisan csökkenteni kell a decentralizált döntések javára. Ez utóbbiakat részben a helyi önkormányzatok, főképpen pedig a vállalatok szintjén kell meghozni.

Egy másik formula is hasonló eszmét fejez ki. A vállalatnak vertikális kapcsolatai vannak a felettes hatóságokkal és horizontális kapcsolatai az eladókkal, illetve a vevőkkel. A tervrajz szerint maradjanak meg a vertikális kapcsolatok, a horizontális kapcsolatok pedig radikálisan erősödjenek meg.

4. A vállalat fő sikermutatója a profit. A menedzserek ösztönzői kapcsolódjanak a profithoz, s a vállalat dolgozói számára is vezessenek be nyereségrészesedést.

5. Meg kell változtatni a központ eszköztárát. Az eddig alkalmazott fő eszköz, a közvetlen utasítás helyébe lépjenek közvetett eszközök, „gazdasági emelők”. A tervrajz kidolgozói feltételezik: mivel a vállalat profitot maximalizál, cselekményeit befolyásolja a kamatláb, a devizaárfolyam, az adók és a támogatások, valamint egyes árak változtatása. A központilag megszabott árak és más pénzügyi paraméterek azok a zsinórok, amelyeket a központ húzogathat. A vállalatok bábuként fognak reagálni a zsinórok rángatására.

6. A prototípus-tervrajz nem tisztázza, miféle árakat kíván alkalmazni. Azokban az árakban, amelyek decentralizált folyamatban alakulnak ki, nyilván tükröződni fog a piaci helyzet. De milyen elvek szerint szabják meg a központilag meghatározott árakat, ideértve a béreket, a kamatlábat és a devizaárfolyamot is? A tervrajz *nem* deklarálja, hogy ezek piactisztító árak legyenek.

7. Meg kell nyitni a gazdaságot a kapitalista világgal kialakítandó kapcsolatok előtt. Be kell lépni a nemzetközi hitelpiacra; célszerű kölcsönöket felvenni kapitalista kormányoktól, bankoktól és vállalatoktól a szocialista fejlődés előmozdítására.

Vessünk egy gyors pillantást a legismertebb vízióra, a Lange-modellre! A prototípus-tervrajz rokonságot mutat vele abban, hogy profitmaximalizáló állami vállalatokat kíván működtetni, amelyek nagyfokú autonómiával rendelkeznek. A központ árakat és pénzügyi emelőket kíván alkalmazni a vállalati döntések befolyásolására. Viszont lényegbevágó eltérés, hogy – Lange elméletével ellentétben – nem deklarálja nyomatékosan piactisztító árak bevezetését.

A legfontosabb különbség: a tervrajz sokkal gazdagabb szabálygyűjteményt foglal magában. A tiszta elmélet elvonatkoztathat számos fontos tényezőtől. A gyakorlat képtelen erre; kivétel nélkül minden választási problémát valamiképpen el *kell* dönteni. A prototípus-tervrajz a gazdasági rendszer számos olyan vonását körvonalazza, amelyet Lange munkája s általában a piaci szocializmusról folytatott elméleti vita mellőzött.

Ez nem fogyatékosága sem a Lange-modellnek, sem a róla folytatott vitának. Senki sem várhatja el a tiszta normatív elmélet birodalmába tartozó szellemi konstrukciótól a részletes leírás gazdagságát. Az viszont már nem csupán

fogyatékos, hanem veszélyes buktató, ha bárki „túl komolyan veszi” az elméleti modellt, és úgy tekint rá, mintha az tervrajz lenne.⁹

Egyébként még a tervrajz is eléggé távol marad az élet gazdagságától, és elvonatkoztat több olyan összefüggéstől, amelyek a gyakorlatban igen fontosnak mutatkoznak. Erre még visszatérek.

A felsorolt hét vonás közös „vezérmotívuma”: egy új *harmadik rendszert* kell teremteni. Ez különbözzék egyfelől a reform előtti sztálinista klasszikus szocializmustól, de különbözzék a kapitalizmustól is.¹⁰ A prototípus-tervrajz ezt nem átmeneti állapotnak tekinti, amely átvezet a szocializmusból a kapitalizmusba, hanem önálló társadalmi formációnak, tartós és robusztus új rendszernek.

A gazdasági teljesítmény

A tervrajz, ha nem is a maga teljességében, de sok vonásában hosszabb-rövidebb ideig megvalósult a bevezetőben említett országokban. Bár ehhez hozzá kell tennünk: a történelmi realizáció számos tekintetben eltért a tervrajztól. Emellett sok olyan tulajdonsága is kifejlődött, amelyet a tervrajz készítői nem láttak előre. Mielőtt azonban ezekre az eltérésekre rátérnék, röviden áttekintjük a megvalósult rendszer gazdasági teljesítményét. A kérdésnek hatalmas empirikus irodalma van; a piacgazdaságba való átmenet kérdéseit tárgyaló művek rendszerint összefoglalják a korábbi időszak gazdasági eredményeit és kudarcait is.¹¹ Ezen a helyen nem akarok sem a részletekbe bocsátkozni, sem pedig adatokat közölni, csupán néhány főbb jellegzetességet emelek ki.

• Mielőtt a reform megindul, már a lassulás jelei mutatkoznak; éppen ez a régi parancsgazdasággal való szakítás egyik indítéka. A piaci szocialista reformok legfeljebb átmenetileg hoznak némi felélénkülést, de nem állítják meg tartósan a lassulást. A gazdaság a stagnálás állapotába jut, sőt később a termelés abszolút összehúzódása megy végbe. Ha egyáltalán egyes ágazatokban figyelemre méltó növekedés mutatkozik, mint például jó néhány éven át a kínai mezőgazdaságban, akkor ez nem a piaci szocialista tervrajz megvalósításának,

⁹ Maga Oscar Lange sohasem tette ezt.

¹⁰ Jól szemlélteti ezt a „harmadikutas” eszmét az alábbi Gorbacsov-idezet: „Milyen alternatívák állnak előttünk?... Az egyik az, hogy tartsuk fenn az utasításos-adminisztratív rendszert, a szigorú tervezést, a parancsokat, nemcsak a gazdaságban, de a kultúrában is. A másik ... a társadalom kapitalizálását javasolja. Járhatunk-e ezen a két úton? Nem, ezeket elvetjük...” *Pravda*, 1989. november 26, 1–2. o.

¹¹ Lásd például Lengyelországról D. Lipton és J. Sachs (1990a), (1990b) és G. W. Kolodko (1991) cikkeit. Magyarországról Kornai János (1987) cikkét és az OECD (1991) jelentését, a Szovjetunióról az IMF, az IBRD, az OECD és az EBRD közös (1990) jelentését.

hanem a *de facto* privatizációnak köszönhető. Márpedig ez, amint az imént említettem, kívül esett az eredeti piaci szocialista tervrajzon.¹²

- A GDP stagnálását vagy visszaesését a reálfogyasztás stagnálása vagy visszaesése kíséri. Megint az egyedüli ellensúlyozó erő a magánszektor kibontakozása, amely hozzájárul az ellátás és az életkörülmények javulásához.

- Súlyos egyensúlyzavarok keletkeznek. A klasszikus szocializmus krónikus hiánygazdaság. A relatív árak hibásak ugyan, de eléggé stabil az átlagos árszínvonal. A piaci szocialista reform a legtöbb helyen új, összetett bajhoz vezet: megteremti a „hiány plusz infláció” szindrómát. Súlyos és növekvő költségvetési hiány alakul ki, amely a gyorsuló infláció egyik fő generátora. Néhány országban nyílt hiperinfláció keletkezik. Másutt az inflációt mesterségesen visszaszorítják, és nagy elkötetlen pénzmennyiség (monetary overhang) képződik.

- A termelés hatékonysága, a termelési tényezők termelékenységére nem javul lényegesen. Nem mutatkoznak kézzelfogható eredmények a termékek minőségében, az újításban és a műszaki fejlődésben.

- Megnő a kapitalista gazdaságokkal folytatott külkereskedelem részaránya, de a teljesítmény ezen a területen is gyenge. Negatív a kapitalista piaccal folytatott kereskedelem mérlege. Nő a külföldi adósság, néhány ország a fizetésképtelenség közelébe sodródik.

Ha a tervrajz egy harmadik rendszert kívánt megteremteni, akkor annyi bizonyos, hogy ez nem igazolta gazdasági fölényét az *első rendszerrel*, nevezetesen a modern kapitalizmussal szemben. Sőt, a *második rendszerrel*, a klasszikus szocializmussal való összehasonlítás sem vezet egyértelmű következtetésekhez. Egyfelől vannak pozitív eredmények. Noha az állami vállalat nem alakul át igazi profitmaximalizáló gazdasági egységgé, a menedzserek gondolkodásában mégiscsak nyomot hagy a piacgazdasági retorika, s néhány tényleges intézkedés is. Megszokják, hogy a korábbinál nagyobb figyelmet tanúsítsanak a pénzügyi mutatók és a vevők igényei iránt. (Ez később, a nagy politikai változások után megkönnyíti majd a piacgazdaság felé történő igazi átmenetet.) A gazdasági helyzetet főképpen a formális és informális magánszektor kifejlődése javítja. És ami talán a legfontosabb: az élet tűrhetőbbé válik, elsősorban azért, mert a politikai élet valamelyest liberalizálódik, és az emberi jogok inkább érvényesíthetők. Másfelől viszont súlyos negatívumok mutatkoznak, elsősorban a makrogazdasági egyensúly tekintetében. Vegyük például az egyik oldalon Kelet-Németországot, Csehszlovákiát és Romániát, vagyis azt a három orszá-

---

¹² [A kínai reform problémáival a 20. lábjegyzet foglalkozik. A kötet szerkesztésekor hozzáadott új lábjegyzet – a továbbiakban Új lábjegyzet.]

got, amelyben a politikai vezetők makacsul ellenálltak minden piaci szocialista típusú reformnak! Állítsuk velük szembe Jugoszláviát, Magyarországot, Lengyelországot és a Szovjetuniót, amelyek hosszabb-rövidebb időszakon át piaci szocialista úton jártak! Megállapítható, hogy a posztszocialista átmenet küszöbén a második csoportban rosszabb a makrohelyzet: nagyobb a költségvetési hiány, gyorsabb az infláció (vagy kedvezőtlenebb a hiány és az infláció kombinációja) és súlyosabb a külföldi eladósodás. A piaci szocialista kísérletek olyan körülményeket alakítottak ki, amelyekben a vezetés kezéből kicsúszott a gyeplő.

A gazdaság irányítói nem értik, mi megy végbe. Ismételten ígéretet tesznek a javulásra, de képtelenek ígéreteiket megtartani. Ez frusztrációhoz és tiltakozáshoz vezet a lakosság körében. Mivel a reform politikai liberalizációval párosult, az elégedetlenség nyílt formában fejeződik ki: tüntetésekre, tiltakozó gyűlésekre kerül sor; új, a kommunista párttal szemben álló pártok szerveződnek. A régi politikai rendszer dezintegrálódik.

Mi volt hát a baj a piaci orientációjú reformmal?

Az egyik álláspont szerint az eredeti tervrajz alapján véve jó, de van egy-két gyengesége, ezeket kell kijavítani. „Meg kell reformálni a reformot.”

Egy másik nézet a megvalósítást hibáztatja. A tervrajz rendben van, csak nem sikerült következetesen megvalósítani, mert ellenállnak a bürokraták és más konzervatív erők.

Nézetem szerint ezek a tényezők csupán kis részben magyarázzák a kudarcot. Tanulmányom fő tételét a következőkben foglalhatnám össze: *a piaci szocializmus tervrajza eleve kudarcra ítélt*. A klasszikus szocializmus súlyos szenvedéseket okoz és nem hatékony – de koherens. Ha a brutális represszió „szükséges” mértékével párosul, akkor fenntartható és robusztus. Ezzel szemben a piaci szocialista reform nem képes robusztus rendszeré válni. Tulajdonképpen nem más ez, mint elődje, a klasszikus szocializmus, amint éppen szétesőben van. A tanulmány következő alfejezeteiben érvelni fogok e mellett a tétel mellett. Érveim a következő kérdések köré csoportosulnak:

- a) az állam és a politika szerepe,
- b) tulajdonjogok és a puha költségvetési korlát,
- c) a társadalmi fegyelem,
- d) belépés, kilépés és természetes kiválasztódás.

A kudarc oksági elemzése korántsem lesz teljes. Több lényeges kérdést nem érintek, például az árak ügyét vagy ezzel összefüggésben az információ problémáját, főként azért nem, mert azokat más művek már kellőképpen megvilágították. Úgy gondolom azonban, hogy a továbbiakban megvizsgálandó jelenségek a kudarcot előidéző legfőbb tényezők közé tartoznak.

Az állam és a politika szerepe

A Lange-modell és a vele rokon tiszta elméleti elgondolások szerzői nem hivatkoznak explicit módon valamilyen államelméletre. A művekből azonban kihámozhatóak hallgatólagos államelméleti feltevések – és ezek nemcsak naivak, de végső soron teljesen elhibáztak. Feltételezik ugyanis, hogy az állam megelégszik majd három szerény feladatkörrel: 1. megállapítja a piactisztító árakat, 2. kikényszeríti a profitmaximalizálási szabály megtartását az állami tulajdonban lévő vállalatokban, és 3. redistribúciót hajt végre a személyi jövedelmek körében. Az elmélet elvonatkoztat bármely modern állam valóságos természetétől, nem is szólva az olyan különlegesen erős államról, mint amilyen a szocialista rendszerben működik.

A prototípus-tervrajz nem annyira naiv, mint az utópista tiszta elmélet. Ellenkezőleg, axiomatikus kiindulópontja az állam egy sajátos formája, nevezetesen a pártállam. Egyfelől azt posztulálja, hogy maradjon fenn a kommunista párt politikai monopóliuma, másfelől a gazdasági folyamatok számottevő részét koordinálja a piac. Csakhogy ez a két posztulátum nem teljesíthető egyszerre, mert bármelyikük megvalósítása eleve kizárja a másikat. Ez a tervek legsúlyosabb baja.

Gondoljuk végig a piaci szocializmus eszméjének modern újrafogalmazását, a szerződéselmélet (contract theory) és az úgynevezett „megbízó–üggyvivő” modell (principal–agent model) szellemében!¹³ Eszerint az államközpont és az állami vállalati igazgató között sajátos *szerződés* áll fenn. Az államközpont a megbízó, az igazgató pedig az ő megbízása alapján tevékenykedő üggyvivő. Gyakran találkozni mai nyugati elméleti közgazdászok között a következő felfogással: tulajdonképpen az eddigi piaci szocialista kísérletek azért mondtak csődöt, mert rosszul fogalmazták meg a szerződés feltételeit. Jobb szerződésre van szükség – és akkor működőképes lesz a piaci szocialista rend.

Ezzel a nézettel szemben az előző alfejezetben előadott fő tételt most így fogalmazhatnám újra:

Lehetetlen kidolgozni és kikényszeríteni olyan szerződést az államközpont (az ezekben az országokban valóban létező államközpont) és a vállalati menedzserek (a szóban forgó országokban valóban tevékenykedő menedzserek) között, amely az erőforrások hatékony allokációját biztosítaná. Felhívom a figyelmet a zárójelbe tett megszorításokra. E tanulmány témája szempontjából teljesen érdektelen egy képzeletbeli megbízó és egy képzeletbeli üggyvivő

---

¹³ Erről az ígéretes új kutatási irányzatról összefoglaló áttekintést ad O. Hart és B. R. Holmström (1987), valamint J. E. Stiglitz (1987).

közötti szerződés. Hadd ismétljem meg a nyomaték kedvéért: ténylegesen létező szervezetek és személyek kapcsolatáról van szó, akiknek cselekedeteit valóságos természetük és helyzetük diktálja!

Remélem, hogy további kutatások kidolgozzák majd a fenti állítás egzakt formalizálását. Ami a szigorú logikai bizonyítást illeti, állításom csupán sejtésnek tekinthető, amelyet a további kutatásnak kell megerősítenie vagy elvetnie. Ha úgy tetszik, merő intuíciónak minősíthető, akárcsak a jelen tanulmány más állításai. De az intuíció kemény tények egyértelmű megfigyelésén alapul: mindazokban az országokban, amelyekben piaci szocializmussal kísérleteztek, rendkívül intelligens és jó szándékú emberek ezreinek sem sikerült kidolgozniuk és következetesen alkalmazniuk a hatékony működést garantáló szerződést.

Íme, néhány érv a fentiekben körvonalazott sejtés alátámasztására.

1. Hibás feltételezés arra számítani, hogy bármely kormány (nem szólvá az egyéni diktátorról vagy a politbüroóról mint kollektív diktátorról a kommunista párt által uralt politikai rendben) a társadalmi jóléti függvényt maximalizálja. Még abban is kételkednék, hogy bármilyen egyéb jól definiált hasznossági függvény kifejezné célrendszerét. Ha egyáltalán szóba jöhet bármilyen végső cél, akkor ez a politikai uralmon lévők hatalmának megtartása, nem pedig a társadalom jóléte. Tulajdonképpen pontosabban írja le a valóságos motivációt a következő megfigyelés: a kommunista vezetőknek párhuzamosan többféle céljuk van. Csak néhányat emelek ki: érvényesíteni mélyen beléjük rögzült ideológiai elkötelezettségeiket; a kisebb országokban híven kiszolgálni a gazdaságot, a Szovjetuniót; erősíteni katonai hatalmukat; belátható rövid időn belül felgyorsítani a növekedést; és persze mindezek mellett javítani a lakosság anyagi életszínvonalát is. Elemi igazság az empirikus politikatudomány művelői számára, hogy a politikus nem rendelkezhet konzisztens preferenciarendéssel. Ha nem ostoba vagy csökönyös, akkor rögtönözni fog, s mindig alkalmazkodik a kontingenciákhoz. Ma így, holnap amúgy...

Ha az egész gazdaság gépezete – az állami tulajdon folytán – politikusok kezében van, akkor naivitás azt várni, hogy a termelés „depolitizálható”. Nem, a gazdaság ki lesz téve a politikai élet minduntalan változó széljársásának. Hatékonyság, növekedés, műszaki fejlődés – ezek persze mindenkor fontos követelmények. Mindazonáltal könnyen lefokozhatók másodrendű feladattá, ha ezt kívánja a napi politika, például, mert a politikus más feladatok előtérbe állításával kíván népszerűséget szerezni, vagy pénzt kell kisajtolni katonai célokra.

A politikus nem akar „szerződést aláírni”. Nem szereti pontosan kinyilvánítani céljait. Ez megkötné a kezét, és akadályozná a manőverezésben. Nem

szeretne tökéletesen hű maradni bármely kötelezettségvállalásához és szerződéséhez, hanem előnyben részesíti a rugalmas végrehajtást, amely *ad hoc* módon igazodik a változó körülményekhez.

Noha még a modern kapitalizmusban sem válik el tökéletesen az üzleti szféra, amelyben elsősorban a profit és a hatékonyság kritériumai uralkodnak, és a politikai szféra, amelyet hatalmi szempontok motiválnak, de azért ott ez az elkülönülés elég messzemenően létrejött. Ezzel szemben a kommunista párt politikai monopóliuma és az állami tulajdon dominanciája lehetetlenné teszi ezt az elválasztódást.

2. A problémát nem csupán a *célok*, hanem a *szerepek* szemszögéből is megközelíthetjük. A kapitalista tulajdonosok alapján véve egyetlen szerepkört töltenek be: tulajdonosként viselkednek. Ebben a szerepkörben elsősorban arra törekcszenek, hogy növeljék jövedelmüket és tulajdonuk értékét. Ezzel szemben általában az állam, különösképpen pedig a szocialista állam szimultán többféle szerepkört lát el. Azon kívül, hogy jövedelmet akar húzni a tulajdonából, a következő egyéb funkciói vannak:

- törvényhozó, aki megszabja a gazdaság játékszabályait;
- a törvények végrehajtója;
- konfliktus esetén döntőbíró;
- a vagyonok és jövedelmek újraelosztója;
- biztosítótíntézet, amely a kockázat elleni oltalmat adja; a társadalmi biztonság letéteményese; paternalisztikus jótevő;
- „szakszervezet”, amely megvédi a munkavállalót a menedzser túlkapásai-val szemben.

Elkerülhetetlen a konfliktus e szerepek között. Demokratikus jogállamban e szerepkörök szétválnak. Ezzel szemben a kommunista hatalom keretei között kialakuló piaci szocializmus olyan politikai-kormányzati szerkezetet konzervál, amely nem szétválasztja, hanem a totalitárius pártállam kezében egyesíti ezeket a funkciókat.

Külön is szólni kell a bíró szerepéről. Az a szerződés, amely az államközpont és a vállalati menedzser között kötődik, elkerülhetetlenül hiányos. Ha kiterjedne minden lehetséges apró részletre, akkor hihetetlenül bonyolulttá és áttekinthetlenné válna, ami igen költségessé tenné a végrehajtás ellenőrzését. Ha viszont az államközpont és a menedzser közötti szerződés nem szabályoz eleve minden részletet, akkor jogviták támadhatnak. Ki döntsön? A totalitárius államban nincsen bírói függetlenség, a „felperes”, az „alperes” és a „bíró” egyaránt a párttól függ; egyaránt alárendeltje a pártállami bürokrácia felső szintjeinek.

3. Az első pontban egy képzeletbeli politikusegyénről szóltam. A valóságban minden létező politikai vezetés tulajdonképpen koalíció. Ez a megállapítás még egypártrendszerre is érvényes. Ezen belül is frakciók küzdenek egymással, hatalmi harc folyik. Egy-egy koalíció mindig ideiglenes és törekeny. Ennek következtében bármilyen szerződés jön is létre az államközpont és a vállalati vezetés között, annak kikényszerítése és újratárgyalásának feltételei alá vannak vetve a hatalmi harcnak. Szó sincs szolid állandóságról; ehelyett szeszélyes következetlenség tapasztalható. Még ha egy adott pillanatban a politikai koalíció tagjai meg is egyeztek a vállalati irányítással való viszony (a „szerződés”) feltételeiben, a megvalósítás a koalícion belüli harc mindenkori erőviszonyainak lesz alávetve.

4. A piaci szocializmus feltételezi a bürokrácia önmegtartóztatását. (A pártapparatsikot beleírtém a bürokrácia aggregált fogalmába; a pártapparátus nemcsak része, hanem éppenséggel kemény magja a bürokráciának.) Arra számít, hogy bármekkora lesz is a bürokrácia hatalma, nem él vele, hanem átengedi a döntéseket a vállalati menedzsernek, valamint a vevő és az eladó piaci megegyezéseinek.

Csak hogy a feltételezés hiú reményekre épül. Valójában szinte ellenállhatatlan a kísértés, hogy ha uralmi pozícióba kerülnek hatalomra éhes emberek, akkor hatalmukat fel is használják. Ráadásul, ez már amúgy is hagyománnyá és rutinná vált a klasszikus szocializmus korszakában; hozzászoktak mind a bürokraták, mind pedig az állampolgárok. Időnként már valósággal igénylik azok is, akik felett a hatalmat gyakorolják. Ha például hiány mutatkozik egy termékben vagy szolgáltatásban, akkor azt várják, hogy a hatóság beavatkozzék, és adminisztratív elosztást szervezzen meg.

Oscar Lange modellje két egyszerű szabály alkalmazására akart szorítkozni. A prototípus-tervrajz ennél sokkal több hatalmat szánt a bürokráciának, de határokat is szabott, előírván: hol végződik a bürokrácia, és hol kezdődik a piac szerepe. A valóságban azonban a bürokrácia állandóan átlépi e határokat. Milliő intervenció történik; mikroreguláció érvényesül.

A reformszocializmus vezetői újra és újra kérlelik a bürokráciát: ne akadályozza, hanem segítse elő a reformfolyamatot. Ez abszurd reménynek bizonyul, mert belső ellentmondást tartalmaz. A bürokrácia nem „segíthet”, mert pusztá léte képezi a piaci szocialista reform alapvető akadályát.

A bürokratikus apparátus növekedése nem állítható le egykönnyen, s még reménytelenebb a csökkenését elérni. Ha egyszer létrejött egy-egy bürokratikus pozíció, felszámolása igen nehéznek bizonyul. Megfigyelhető a piaci szocialista reformkísérletekben, hogy a pártállami apparátus létszáma és összes kiadása nem csökken, sőt néhol még nő is.

Küzdelem folyik e reform keretében: harc a hatalomért, presztízsért, befolyásért, kiváltságokért. Minél nagyobb autonómiához jut az egyén, minél több kérdést dönt el az egyenlő partnerek között megkötött önkéntes szerződés, annál kisebb lesz a bürokrata hatalma. Saját érdekében áll tehát, hogy ellenálljon.

Tulajdonjogok és a puha költségvetési korlát

Ezen a helyen visszatérhetünk egy korábban érintett kérdésre, a megbízó és az ügyvivő közötti „szerződésre”. Nemegyszer hallani a következő érvelést a piaci szocializmus eszméjének védelmében. A modern kapitalizmus már elválasztotta egymástól a tulajdont és a szabályozást. A nagy részvénytársaságban a tulajdon nagyszámú részvényesé, míg a szabályozás a vezető menedzserek kezében összpontosul. Az előbbi csoport a megbízó, az utóbbiak az általuk megbízott ügyvivők. Ha ez jól működik a kapitalizmusban, miért ne működhetne jól a piaci szocializmusban, még ha az utóbbiban az állam (illetve annak képviselőiben a kormányzat) is a tulajdonos? Hiszen a General Motors termelése feltehetően nem kisebb, mint mondjuk Albániáé vagy Mongóliáé!

Meggyőződésem, hogy ez az érvelés hibás analógiára épül. Kritikája olyan gondolatokon alapul, amelyet már az előző alfejezet vezetett be.

Alapvetően eltér a tulajdonosok *célja*. A General Motors részvényesei elsősorban pénzbeli nyereségre akarnak szert tenni, rövid és hosszú távon. Ezzel szemben a piaci szocializmus kormányzatának motivációja összetett, és végső soron politikai célokat szolgál.

Eltérőek a tulajdonos kezében lévő *eszközök* is. A General Motors részvényeseinek fő eszköze az anyagi jutalom vagy büntetés, végső fegyverük az elbocsátás. Nem rendelkeznek egy saját KGB felett... Ezzel szemben a totalitárius pártállam számtalan adminisztratív és ideológiai eszközzel rendelkezik, még ha ezek gyengültek is a klasszikus rendszer korszakához képest.

Ennek megfelelően az „ügyvivő” helyzete merőben eltérő a kétféle szerződés körülményei között. A General Motors menedzsere élhet a kilépés lehetőségével. (Hogy az amerikai autóipar példájánál maradjunk: közismert, hogy Iacocca kilépett a Fordtól, ahol konfliktusai voltak a főrészvényes Henry Forddal, és átment a konkurens Chryslerhez, ahol ő lett az első számú vezető.) A piaci szocializmus vállalati menedzsere számára nem áll nyitva az igazi kilépés (exit) lehetősége, hiszen végső soron csak egyetlen munkaadó van, az állam. (Vagyis, a General Motors példájánál maradva, mintha átlépne a Buick-üzemből a Pontiac-üzembe, de megmaradna a GM állományában.) A menedzsert végigkíséri a személyzeti dosszié – egy életen keresztül. A vezető menedzsereket nem kompetitív munkapiac allokálja, hanem a személyzeti osztályok átfogó hálózata

jelöli ki a munkahelyüket. Ez a hálózat erősen központosított, és a párt, valamint a politikai rendőrség felügyelete alatt áll. Aki összevész a központosított bürokráciával, annak súlyosan romlanak vagy végképp elvesznek a karrieresélyei. Ha viszont jó a viszonya a párttal és a bürokratikus apparátus más ágazataival, akkor nyitva áll előtte számos más pálya is: lehet belőle pártfunkcionárius, magas beosztású köztisztviselő vagy diplomata.

Ez a helyzet határozza meg a megbízó–ügyvivő kapcsolatban az alárendelt ügyvivő motivációját: a legfontosabb a lojalitás a felettesek iránt, nem pedig az üzleti siker vagy a vevő iránti figyelem. A menedzser a bürokrácia része, a „nómenklatúra” tagja.

Ebből egyszerű következtetés adódik: *nincsen igazi decentralizáció magántulajdon nélkül*. Ez jól ismert tétel, amely Mises munkáiban kapott először nagy hangsúlyt, s később a „tulajdonjogok iskolája” fejtette ki részletesebben.¹⁴ A szocialista országok gyakorlati tapasztalata új, meggyőző bizonyítékokat szolgáltat a régi igazság alátámasztására. A piaci szocialista eszmék megvalósításának kísérletei igazolják: az állami tulajdon fennmaradása elkerülhetetlenül nagyfokú centralizációt konzervál.

Vegyük tüzetesebben szemügyre a különböző tulajdonjogokat!

a) *Jövedelem*. A kapitalista részvénytársaságban a költségek és közterhek levonása után fennmaradó reziduális jövedelem egyértelműen a részvényeseket illeti meg. Noha vannak intézményi tulajdonosok is, a részvények számottevő része egyéneké, akiknek közvetlen *személyes* érdekeltségük van. Ezzel szemben a piaci szocializmus vállalata esetében ez a jövedelem az államkincstárba folyik be, amely tökéletesen *személytelen*. Még ha különböző ösztönzési sémák át is engednék a reziduális jövedelem egy részét a menedzsereknek, ez a részarány bizonytalan és állandó alku tárgya.

b) *Elidegenítés*. A kapitalista részvénytársaság esetében a tulajdonjog transferálható. Ezzel szemben a piaci szocialista vállalat tulajdona nem idegeníthető el; törvény szabta korlátok lehetetlenné teszik az eladását.

c) *Szabályozás*. Ennek számottevő része áttevéődik a központtól a vállalati menedzserekhez. A jogok azonban nem válnak el világosan, hiszen a központ továbbra is sokféle formában szabályozó tevékenységet fejt ki. Alkudozásoktól függ, hogy egy-egy adott pillanatban miképpen határolódik el egymástól a felsőbb állami szervek és a vállalati menedzserek hatásköre.

---

¹⁴ Lásd L. von Mises ([1920] 1935), továbbá A. A. Alchian (1965), (1974), A. A. Alchian és H. Demsetz (1972). W. G. Nutter (1968) tanulmányának címe tömören összefoglalja az álláspontot: „Piacok tulajdon nélkül: Nagy illúzió” (Markets without Property: A Grand Illusion).

Hiányzik a tulajdonjogok világos és tiszta kijelölése. Ez a helyzet megértésének kulcsa: minden döntés alkalmi tárgyalásokon alapul a bürokrácia felsőbb szintjei és a vállalati menedzserek között. Nem egyértelműek az alkupozíciók. A felsőbb bürokratikus szervek egyszerre erősek és gyengék. Erősek, mert az államhatalom minden eszköze rendelkezésükre áll, és gyengék, mert immár nem nyúlhatnak a terror szélsőséges eszközeihez. De a vállalati menedzserek is egyszerre erősek és gyengék. Erősek, mert zsarolhatnak: „termékünk nélkülözhetetlen a hiánygazdaságban”, „nem bocsáthatjuk el a dolgozóinkat”. De gyengék is, mert karrierjük feletteseik jóindulatától függ.

Ez az a helyzet, amelyben kialakul a *puha költségvetési korlát* szindrómája.¹⁵ Amint korábban említettem: a tervrajz deklarálja, hogy a profit a vállalat legfőbb sikermutatója. Ezt azonban nem veszik komolyan. Az adott politikai struktúrában és az állami tulajdon dominanciája mellett szükségképpen megjelenik a költségvetési korlát puhasága. Az állam nem hagyhatja tönkremenni a fizetés-képtelen vállalatot, hanem ki kell húznia azt a bajból. Ez közvetlenül levezethető mindabból, amit az előzőekben a pártállam és az állami vállalat viszonyáról kifejtettem.

A magántulajdon a kemény költségvetési korlát nélkülözhetetlen feltétele. A magántulajdonost sorsára lehet hagyni – ha tönkremegy, az az ő baja, s nem az államé. A korlát felpuhulása az állam mély involválódásának következménye, hiszen végül is az állam viseli a felelősséget a vállalat sorsáért.

Társadalmi fegyelem

A társadalmat keresztül-kasul átszövő alkudozás összefügg egy másik figyelemre méltó problémával, a társadalmi fegyellemmel. Bármely komplex koordináció hatékony megvalósulása fegyelmet követel; nélkülözhetetlen a pozitív és negatív ösztönzés, a „répa és a bot” kombinációja.

Fegyelemre van szükség a munkavégzés során, a munkaidő jó kihasználásának, a technológiai utasítások betartásának és a különböző munkafolyamatok közti kooperációnak a biztosítására.

Fegyelemre van szükség a bérezésben, mert különben elszakadhat a bér a tényleges teljesítménytől, amelynek káros mikro- és makrogazdasági következményei lennének.

Fegyelemre van szükség a pénzügyi szférában. Ez a sokrétű követelmény egyebek között azt is magában foglalja, hogy a tartósan veszteséges vállalatok-

---

¹⁵ A fogalmat *A hiány* című (1980) könyvem vezette be; részletesebb magyarázatát lásd Kornai János (1986), (1993, 8. és 21. fejezet).

nak tönkre kell menniük, mert életben maradásuk csak növelné a társadalmi költségeket.

A klasszikus szocializmus parancsokra, kötelező tervutasításokra és az engedelmség kegyetlen kikényszerítésére épül. A fegyelem betartásáért, a párt és az állam iránti lojalitásért jutalom jár, de a fegyelem megsértését súlyosan megtorolják.

A kapitalizmus piaci fegyelmet alakít ki, főképpen gazdasági eszközökkel. A munkafegyelmet a kifinomult bérezési sémák mellett elsősorban az elbocsátástól és a munkanélküliségtől való fenyegetettség tudata erősíti meg. A bérfejelem biztosítása a tulajdonos saját érdeke, hiszen a teljesítmény által nem indokolt többletbér végső soron a tulajdonosok zsebéből folyik ki. A pénzügyi fegyelmet a vállalati szférában elsősorban a kemény költségvetési korlát kényszeríti ki; a bajba jutott vállalatot nem húzza ki a csávából adók elengedésével vagy támogatásokkal az állam, sem pedig puha hitelekkel a bankrendszer.¹⁶

A piaci szocializmus irányába mutató reform feladja a parancsgazdaság fegyelmeit – anélkül, hogy bevezetné az igazi, a piaci fegyelmet. Nemcsak a költségvetési korlát puha; a fegyelmezés minden egyéb formája is fellazul. A felettes és a beosztottja cinkosan összekacsint, amikor együttesen megsértik a törvényt. A felügyelők becsukják a szemüket a lazaságok és fegyelemsértések láttán. Elvész a törvény és a szabály tekintélye.

A fegyelem bomlása is vétkes abban, hogy mikroszinten alacsony a hatékonyság. Makroszinten pedig ez a makroegyensúly-zavarok egyik fő oka, mert hozzájárul a bérek elszaladásához, az állam túlköltekezéséhez, a könnyelműen osztogatott és soha vissza nem követelt hitelek gyakorlatához. Mindezek a jelenségek pedig végső soron inflációt, elköltenetlen pénzmennyiséget (monetary overhang) és eladósodást idéznek elő.

Belépés, kilépés és természetes kiválasztódás

A piaci szocializmus eddigi elemzésében adottnak vettük a vállalati szektor összetételét. Valójában a nagyszámú vállalatból álló sokaság nem állandó. Rendkívül fontos, melyek a belépés és a kilépés, a születés és a halál szabályosságai.

---

¹⁶ A modern kapitalizmusban, sokféle tényező hatására, megjelennek a puha költségvetési korlát szindrómájának egyes tünetei is: sor kerül fizetésektelen vállalatok, sőt egész szektorok kisegítésére. Vitatható, mennyiben elkerülhetetlen ez a jelenség, s milyen mértékben jár a pénzügyi fegyelem aláásásával és ezzel együtt mindazon káros következményekkel, amelyeket jól ismerünk a szocialista országok tapasztalatából.

A kapitalizmus egyik nagy erénye a szabad belépés minden területre, ahol azt monopóliumok nem akadályozzák. Az alkalom hívja életre a vállalkozást. A schumpeteri értelemben vett vállalkozó egyesíti tehetségét a hitelező anyagi erőforrásaival.¹⁷ A kölcsöntöke sokféle forrásból eredhet. A vállalkozás pénzügyi hátszaga a versenyző ágazatként működő bankszektor, a decentralizált tőke- és pénzpiac.

A piaci szocializmus ebben a tekintetben kevésbé különbözik a klasszikus szocializmustól. A belépést bürokratikus döntés írja elő. A vállalatalapítás a bürokrácia feladata és kiváltsága. Erős monopolista tendencia érvényesül: ki teremtené meg önszántából saját versenytársait? A verseny és a szabad belépés joga elválaszthatatlan egymástól – s éppen ez hiányzik a piaci szocializmusból.

Hasonló a helyzet a kilépés oldalán. Ahol kemény a költségvetési korlát, ott a veszteséges vállalat nem képes a túlélésre. Ez feltétel nélkül fennáll a részvénytársasági szektoron kívül működő, rendszerint kis- vagy közepes méretű vállalatok esetére. Ezek körében igen magas a kilépési hányad; sok országban évenként kiesik e vállalatok 20-30 százaléka. A részvénytársasági szektorban jóval kisebb ez az arány. De azért itt is hasonló szelektív hatást fejt ki a részvénytulajdon feletti uralom megragadásának (corporate take-over) mechanizmusa. Ahol a korábbi vezetés nem volt képes kihozni a vállalatból a maximális nyereséget, a potenciális új tulajdonosok a részvények feletti uralom megragadásával új profitszerzési lehetőséget remélnek. Ez többnyire a korábbi vezetés agresszív leváltásához vezet.

A puha költségvetési korlátú gazdaságban nem érvényesülnek e szigorú szelekciós elvek. A profit bürokratikus újraelosztása megy végbe; az erősebb vállalatot elveszik, és a gyengébbek segélyezésére fordítják. Az állam már befektetett a meglévő vállalatba, és ezért érdekelt annak túlélésében.¹⁸ A kilépés aránylag ritka, s ha egyáltalán sor kerül rá, akkor önkényes bürokratikus határozat írja elő.

A belépés és a kilépés kialakult szabályainak együttes hatása: nem bontakozik ki rivalizálás. Itt röviden visszatérek a korábban többször tárgyalt kérdésre: lehet-e hatékony „szerződést” kötni az államközpont és a vállalati menedzser között. A már eddig elhangzott ellenérvek mellé most egy újabb sorakozik fel. Ahhoz, hogy a „megbízó” (értsd: az államközpont) értékelhesse az „ügylvivők”

---

¹⁷ „A kapitalizmus a magántulajdonon alapuló gazdaságnak az a formája, amelyben az újításokat kölcsönzött pénzzel vezetik be”, írja J. A. Schumpeter (1939, I. kötet, 223. o.).

¹⁸ Ezt a mechanizmust formalizálja és a negatív következményeket szemléletesen mutatja be M. Dewatripont és E. Maskin (1990). A jelenségnek az innovációra gyakorolt hatását elemzi Y. Qian és C. Xu (1991).

(a jelen kontextusban: a vállalatvezetők) teljesítményét, össze kell hasonlítania egymással a vállalatokat. Ehhez viszont szabad belépés és verseny kell, amely nemcsak papírjelentések útján értékel, hanem összemérést hajt végre, igazi nyertesekkel és vesztesekkel.¹⁹

Ha nincs szabad belépés, és elmarad a verseny veszteségeinek kilépése, akkor nem valósulhat meg a Schumpeter által oly fontosnak tartott „teremtő rombolás”. Az egyszer kialakult termelési szerkezet megfagy. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy alacsony a hatékonyság, és gyenge a termelési teljesítmény.

Összefoglalva, sokféle érv támasztja alá a tanulmány fő tételét, amely szerint a piaci szocializmus nem a tervrajz vagy a végrehajtás gyengeségei miatt szenvedett kudarcot. Amennyiben a politikai-társadalmi rendszer néhány fundamentális vonása fennmarad, nevezetesen megmarad a kommunista párt politikai monopóliuma és az állami tulajdon dominanciája, reménytelen egy valóban hatékony gazdaság kifejlődése. „Beépített” instabilitás érvényesül. A kísérlet előbb-utóbb összeomlik.²⁰

---

¹⁹ Noha a tanulmány nem foglalkozik az árak kérdésével, ezen a helyen mégis meg kell említeni: a vállalati teljesítményeket összehasonlító papírjelentések már csak azért is használhatatlanok, mert torz és irracionális árak felhasználásával állították össze őket.

²⁰ [A jelen kötet szerkesztése idején, 1993 nyarán már múlt időben írhatunk arról, hogy a reformszocialista kísérlet összeomlott Kelet-Európában és a Szovjetunióban. Viszont továbbra is él, sőt sok tekintetben sikeresen halad előre két másik reformszocialista országban, Kínában és Vietnámban.

A kérdés szakértőinek egy része úgy véli, hogy a kínai és vietnami tapasztalat megcáfolja a piaci szocialista kísérlet összeomlásának elkerülhetetlenségére vonatkozó, a fentiekben kifejtett álláspontot. A magam részéről ezzel nem értek egyet, és álláspontomat fenntartom.

Sohasem állítottam, sem a szocialista rendszerről szóló átfogó (1993) könyvemben, sem a jelen kötet írásaiban, hogy a reformszocializmus s ennek keretében a piaci szocializmus jegyében fogant változtatások ne érhetnének el sikereket. Nem állítottam azt sem, hogy a szocializmus reformált változata, amennyiben a körülmények kedvezőek a számára, ne maradhatna fenn jó ideig egyik vagy másik országban. Fent említett könyvemben (449–452. o.) három példát hozok fel olyan országra, amelyben előre-hátramozgások és időnként drámai konfliktusok közepette sajátosfajta „reform-egyensúly” alakult ki a reform hívei és ellenfelei között. Ez volt a helyzet Tito Jugoszláviájában, Kádár Magyarországnál és Teng Hsziao-ping Kínájában. Az uralmon lévő kommunista pártnak sikerült kialakítania a repressziókat az a mértékét, amely elégséges volt hatalmi monopóliumának megőrzéséhez, és ugyanakkor teret adott a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok részleges változásának. Jugoszláviában több mint negyven évig tudott fennmaradni egy sajátosfajta reformszocializmus, Magyarországon húsz évig. Kínában csak tizenhét éves, Vietnámban még rövidebb múltra tekint vissza a reformszocializmus, s lehetséges, hogy még jó ideig képes fennmaradni.

Egyelőre csak a következőket tudjuk biztosan Kínáról és Vietnámról. A kapitalista tulajdon terjeszkedése, noha mindkét országban folyamatban van, továbbra is határozott adminisztratív korlátok közé szorított. Egyik országban sem deklarálták még hivatalos kormányprogramként a korábban állami tulajdonban volt vállalatok nyílt privatizálását és az állami szektor szűk sávra való

II. A CSALÓDÁSBÓL OKULVA: AZ ISMERETELMÉLETI ÉS ETIKAI NÉZŐPONT

A megértés folyamatának megértése

A piaci szocializmussal szemben ebben a tanulmányban felhozott érvek egy része már ismeretes volt jóval a kelet-európai szocialista rendszer összeomlása előtt. Már korábban utaltam Misesre, Hayekre és a tulajdonjogok iskolájának képviselőire, akiknek írásaiban számos, ma is érvényes ellenvetés hangzott el. Miért talált süket fülekre a figyelmeztetés Kelet-Európában? Miért nem szívlelték meg a kritikusok szavát a reformpolitikusok és a reformközgazdászok? E kérdések mögött egy tágabb probléma húzódik meg: melyek a felvilágosítás és racionális érvelés korlátai.

Önéletrajzi elemek is megjelennek írásomnak ebben a részében; az önvizsgálat hozzájárul az elemzéshez. Irigylem azokat, akik attól fogva, hogy az élet kérdésein gondolkodni kezdtek, haláluk napjáig sohasem változtattak világnézetükön. Ez bizonyára nem ritka az aránylag stabil társadalmakban, de sokkal nehezebb Kelet-Európa súlyos bajokkal küszködő tájain. Sokan, még azok is, akik egy életen át azonos alapvető etikai értékeket kívántak szolgálni, kénytelenek voltak módosítani filozófiájukat, egyszer vagy talán többször, megrázódtató élmények és a társadalmi környezet drámai változásainak hatására.

Mindenki életrajzához hozzátartozik személyes nézeteinek története: mikor milyen doktrínákat tekintett sajátjának. Mely periódusban volt (ha ugyan volt) hithű marxista? Mikor vált a reform, esetleg éppenséggel a piaci szocializmus

---

visszaszorításának szándékát. Ehhez hozzátenném a magam prognózisát. Ahogy a gazdaság kapitalista szektora nő, előbb-utóbb igényelni fogja érdekeinek politikai artikulációját, és ez összeütkezésbe kerül a kommunista párt hatalmi monopóliumával. A kapitalista fejlődés kibontakozása lehetetlen olyan pártok létrejötte és hatalomátvétele nélkül, amelyek teljes szívvel vállalják ezt az utat. Nem látható előre, hogy a politikai szféra állapota és a kapitalista fejlődés közti konfliktus aránylag békés formában vezetődik-e le, mint Magyarországon, ahol a kommunista párt felbomlott és az utódszervezetek belenyugodtak egyeduralmuk elvesztésébe, vagy erőszakos cselekményekre kerül sor.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a kínai és a vietnami reform mind ez ideig korántsem cáfolta meg a kelet-európai tapasztalat alapján felállított tételt: az oszdatlan kommunista politikai hatalom és a kapitalista gazdaság képtelen egy robusztus, stabil rendszerben, hosszú történelmi távon, tartósan együtt élni. E tétel történelmi tesztje még korántsem fejeződött be. Cáfolatnak csak a következő három feltétel együttes teljesülését fogadnám el: 1. e két országban hivatalosan deklarált kormányprogramként megindul és folyamatosan halad előre az állami szektor átfogó privatizálása, 2. továbbra is csak egyetlen legális párt, az önmagát marxista-leninista pártnak nyilvánító kommunista párt kezében van oszdatlanul minden politikai hatalom, és 3. ez a helyzet stabil és hosszú időn át képes magát újratermelni. *Új lábjegyzet.*

hívévé, és mikor adta fel a reményt a szocialista rendszer megreformálhatóságában (ha ugyan keresztülment ezen a fázison is)? A további tárgyalásban nem foglalkozom azzal, hogy mi magyarázza meg a hit, a kiábrándulás és a felvilágosodás dinamikájának eltéréseit a különböző *egyének* között. Az engem foglalkoztató kérdés inkább az, hogy mi motiválta a reformpolitikusok és reformközgazdászok *nagy csoportjait* arra, hogy a piaci szocializmus érdekében tevékenykedjenek. Mi vonzotta őket ehhez az eszméhez, és mi taszította el tőle? Akárcsak a tanulmány első felében, most sem az egyedi esetekkel, hanem egy *prototípus* szellemtörténettel foglalkozom, egy intellektuális mozgalom és a mozgalmat erjesztő erkölcsi és politikai meggyőződés általános képleteivel.

Még ma is aktuális ez a kérdés, mert a történelmi kudarc ellenére maga az eszme nem párologt el, hanem továbbra is sokakra hat. S minél nagyobb nehézségek mutatkoznak a szocializmusról a kapitalizmusra való áttérésben, annál inkább erősödhet a piaci szocialista eszmekör befolyása.

Küzdelem a marxizmussal

A kelet-európai reformpolitikusok és reformközgazdászok a marxista intellektuális hagyomány szellemében nevelkedtek; *A tőke* volt a bibliájuk. A piaci szocializmus elfogadása tökéletesen idegen a marxizmus szellemétől. Marx elismerte, hogy a kapitalista gazdaságban szervezettség és magas fokú hatékonyság tapasztalható az üzemen *belül*, de hangsúlyozta: az üzemen *kívül*, az üzemeket összekapcsoló piacon teljes anarchia uralkodik.²¹ A piac e felfogás szerint gyengén működő, vak koordinációs mechanizmus, amely utólagosan reagál a jelzésekre. Ezért a felsőbbrendű szocialista társadalomnak a piacot tudatos tervezéssel kell felváltania, amely előzetes jelzésekhez igazodik.

Nem csupán racionális érvek terjedtek el a piac ellen. Indoktrináció ment végbe, amely mélyen hatott a metaracionális érzelmi világra is, és piacellenes előítéleteket alakított ki. Az igazi marxista gyanakodva és megvetéssel tekint a piacra. A magántulajdont egyebek között azért is fel kell számolni, hogy ily módon megszabadulhasson az ember a piac nyűgétől.

Nagy erőfeszítést igényel ennek az előítéletnek a leküzdése. Sokan a korábban dogmatikus marxisták közül sohasem gyűrték le elfogultságukat. Példa erre az, hogy a reformfolyamat közben is mennyire gyakran kelnek ki a „spekulánso”k”, „nyereszkedő”k” és „feketézők” ellen.

---

²¹ „... a tőkések között, akik csak mint árubirtokosok lépnek szembe egymással, a legteljesebb anarchia uralkodik...” – írja Marx *A tőkében* ([1867–1894] 1974, 51. fejezet, 830. o.).

Az ellenszenv dacára, a piaci szocializmus megfelelő engedménynek tűnt sok reformra hajlandó kommunista politikus számára. Fenn akarják tartani a korábbi hatalmi struktúrát, a kommunista párt politikai monopóliumát, mert egy leninista számára ez a legfontosabb ügy.²² Ezenfelül meg akarják őrizni az állami tulajdon dominanciáját. A szocializmus e két vonása nem csupán instrumentális értékű a kommunista értékrendben; nemcsak valami más, végső cél, például a nép jólétének vagy az emberiség boldogságának szolgálatában áll, hanem önmagában való benső (intrinsec) értékkel bír. Ezek nélkülözhetetlen tulajdonságai egy rendszernek, ha önmagát szocialistának kívánja tartani. Ilyenformán a piaci szocializmus ígéretes kombinációja a szocializmusnak és a kapitalizmusnak: uralkodó szerep jut a fundamentális szocialista vonásoknak a hatalmi struktúrában és a tulajdonviszonyokban, és ehhez hozzáadódik egy kis injekció a kapitalizmusból, nevezetesen a piac némi befolyása a koordinációra. Ez az új elegy javítaná a hatékonyságot, anélkül, hogy feladná a szocializmust.²³ Politikusok és közgazdászok *naïv reformernek* minősíthetők, amíg hisznek e kombináció lehetőségében.

A reformerek tábora felbomlott egymással szemben álló csoportokra, amikor mindinkább kiderült: *vagy-vagy*. *Vagy* szocializmus a kommunista párt uralma és az állami tulajdon túlsúlya mellett, *vagy* igazi piacgazdaság.

Kompatibilitás a walrasi eszmékkel

Térjünk át egy másik szellemi áramlatra, a walrasi közgazdasági gondolatra.²⁴ Több csoportot kell szem előtt tartanunk ezzel kapcsolatban: 1. Kelet-Európában azok a közgazdászok, akiknél konverzió ment végbe, s áttértek a marxizmusról a modern nyugati közgazdasági eszmékre; 2. ugyancsak Kelet-Európában az a kisszámú, főképpen az idősebb nemzedékhez tartozó közgazdász, aki sohasem ment keresztül marxista fázison, és végül 3. azok a nyugati közgazdászok, akik érdeklődtek a piaci szocializmus iránt.

²² Sztálin Lenin kijelentését idézi: „A forradalom alapkérdése a hatalom kérdése”, majd a következőket fűzi hozzá: „A hatalom megragadása csak a dolog kezdete... az a fő, hogy a hatalmat meg lehessen tartani, megerősíteni, legyőzhetetlenné tenni”. J. V. Sztálin ([1924] 1949, 39. o.).

²³ Szemléltetésül idéztek Gorbacsovtól: „Röviden, a tervezés előnyeire egyre növekvő mértékben összekapcsoljuk a szocialista piac ösztönző tényezőivel. De mindez a szocialista célok és gazdálkodási elvek medrében valósul meg.” M. Sz. Gorbacsov (1987, 84. o.). Vagy egy későbbi idézet: „A piacgazdaság előnyei az egész világon bebizonyosodtak... éppen a szabályozott piacgazdaság az, amely lehetővé teszi a nemzeti vagyon növelését... És természetesen, a mi kezünkben van az államhatalom...” *Izvesztija*, 1990. július 11, 2. o.

²⁴ Szándékosan kerülöm ebben az összefüggésben a „neoklasszikus” jelzőt, mert szeretném nyitva hagyni a kérdést, vajon az osztrák iskola (s ezen belül a témámmal kapcsolatban kiemelkedő szerepet játszó Mises és Hayek) a neoklasszikus áramlaton belül van-e, vagy azon kívül.

A Lange-típusú normatív elmélet nagy vonzereje abban áll, hogy kényelmesen illeszkedik bele a walrasi hagyományba, és szépen kombinálható (nem a valóságban, hanem szellemi síkon) néhány szocialisztikus eszmével, például az állami redisztribúció útján elérendő egyenlőbb jövedelemelosztással. Még a tulajdon kérdése is mellőzhető. Ami igazán számít, az nem a tulajdonjog, hanem a játékszabályok helyes megállapítása, valamint a menedzserekkel kötött szerződések helyes kialakítása, ami végül is elvezet a megfelelő motivációhoz és a racionális árakhoz.

A tanulmány első része már kifejtette ennek a nézetnek a fogyatékoságait. A walrasi modell, s annak legtöbb későbbi változata, ideértve a Lange-típusú modellt is, csodás intellektuális gépezet – társadalmi-politikai vákuumba helyezve. Olyan építmény, amely alól hiányzik, megalapozásként, *a politikai-társadalmi-gazdasági rendet elemző pozitív elmélet*. A walrasi közgazdaságtan, valamint a vele rokon újabb elméleti, matematikai-közgazdasági irányzatok – a játékelmélet, a szerződésemélet, a szervezetelmélet – rendkívül nagy erejű elemzési eszközök. Segítségükkel éles és releváns eredményekhez juthat el a kutató – feltéve, hogy helyes társadalmi elméletre építi a munkát. Viszont félrevezető következtetésekhez juthat, ha hibás társadalmi elméletből indul ki; s most ebből a szempontból közömbös, vajon explicite kifejtik a társadalomelméleti kiindulópontokat, vagy azok csak hallgatólagosan jelennek meg a modellkonstrukció hátterében.

Vákuumról szóltam az imént, mert a Lange-modellből hiányzanak a többi között a következő – egy teljesebb elmülethez nélkülözhetetlen – elemek:

- az aktorok társadalmi-politikai környezetének, a viselkedésüket befolyásoló intézményeknek a megértése;
- az államnak mint a rendszer endogén alkotóelemének beépítése a gazdaság átfogó elméletébe;
- annak tisztázása, hogyan határozzák meg a társadalmi adottságok a döntéshozók preferenciáit és e preferenciák változásait, a döntési rutinokat, a cselekmények politikai és társadalmi korlátait, mennyiben magyarázza meg a társadalmi helyzet az egyének vagy csoportok céljait.

A társadalmi-gazdasági rend e vonásainak megmagyarázásában az osztrák iskola kétségkívül gazdagabb ismereteket nyújt, mint a walrasi elmélet steril alkalmazása – de még mindig nem elég gazdagot. Sokat tanulhatunk Marxtól, ha a gazdasági rend pozitív magyarázó elméletét kutatjuk. (Elismerem: sajátos társítás Marx és Hayek nevét egyszerre említeni...) A közgazdászoknak sokkal inkább hasznosítania kellene mindazt a tudást, amelyet napjaink szociológiája, politikatudománya, szociálpszichológiája és történelemtudománya felhalmo-

zott. Minderre szükségünk van ahhoz, hogy helyes normatív következtetéseket vonhassunk le.

Nincsen semmi baj a walrasi iskola eszköztárával, vagy még tágabban fogalmazva, a neoklasszikus iskola elemzési módszereivel, amíg kellő gonddal és körültekintéssel bánunk velük. Fennáll azonban a veszély könnyelmű használatukra; kísértést jelenthetnek helytelen *kutatási stratégia* alkalmazására. A kutatást sohasem lenne szabad formális elemzéssel *kezdeni*. Az elinduláshoz meg kell fogalmazni a helyes kérdésfeltevést; jőzan feltevéseket és jőzannak ígérkező sejtéseket kell kidolgozni. A hibás kutatási stratégia kevésbé kockázatos a „kis” kérdések kutatásakor, különösen ha azok megfigyelhető és ismétlődő tényekhez kapcsolódnak. Ezekben az esetekben egyszerű az elmélet és a gyakorlat konfrontálása, ami megóv a súlyos tévedésektől. Veszélyesebb, ha „nagy” és ritkán ismétlődő problémával foglalkozunk. Még ennél is kockázatosabb, a szó szoros értelmében életveszélyes, ha soha vissza nem térő, óriás horderejű jövendő eseményt vizsgálunk, mint amilyen egész társadalmak átalakítása. Igen ártalmas lehet, ha az elemzést a „közepén” kezdjük, precíz formalizálással, mielőtt még alaposan végiggondoltuk volna valamennyi releváns politikai, szociológiai és pszichológiai feltevést és implikációt.

Hadd tegyek itt egy személyes kitérőt: éppen a fenti gondolatok inspiráltak *Anti-Equilibrium* (1971) című könyvem megírására. Mai szemmel úgy látom, hogy túl élesen vettem el olyan elemzési eszközöket, amelyek tulajdonképpen jó szolgálatot tehetnek, ha kellő elővigyázatossággal alkalmazzák őket. Nem volt elég bizalmam a walrasi iskola önmegújító képességében, holott azóta prominens tagjai nagyot haladtak előre eszköztáruk gazdagításában és modelljeik realizmusának továbbfejlesztésében. De ma is úgy érzem, hogy sok jogos elem volt akkori keserű szemrehányásaimban. Amikor a könyvet írtam, eléggé elterjedt volt a fentiekben körvonalazott szűk látókörű, technicista kutatási stratégia, nevezetesen a kutatás elkezdése a megismerési folyamat „közepén”, a formális modell megszerkesztésével. A valóságos társadalom működésére vonatkozó ismeretek szegényessége gyakran vezetett téves álláspontokhoz. Ehhez hozzátehetném: talán most sem ritka még ez a megközelítés. Még mindig mesterséges fal húzódik az „institucionalisták” és az „analitikus közgazdászok” között; a két csoport hajlamos kölcsönös bizalmatlansággal méregetni egymást, holott ez kárt okoz mindkét megközelítés alkalmazása során.

Amennyire meg tudom állapítani, az intellektuális kényelem (kapcsold össze a walrasi gondolkodást szocialisztikus elosztási elvekkel) még mindig hatást gyakorol sok közgazdász gondolkodására. Azt kérem kollégáimtól, hogy néz-

zenek szembe a kelet-európai tapasztalattal, különösen annak politikai, társadalmi és pszichológiai aspektusaival – ez talán arra késztheti őket, hogy felülvizsgálják a piaci szocializmus eszméjéhez való ragaszkodásukat.

Három téveszme

Szorosan összefügg az előző alfejezetben kifejtett témával három téveszme, amellyel vitatkozni szeretnék.

1. Schumpeter úttörő elmélete a vállalkozó szerepéről²⁵ nagy jelentőségű a jelen tanulmány tárgya, a piaci szocializmus szempontjából is. (Lásd a belépés, kilépés és természetes szelekció szerepéről szóló alfejezetet.) Amikor a walrasi ihletésű normatív elméletet kidolgozták, mellőzték azt a kérdést: vajon hogyan megy majd végbe a Lange-gazdaságban a „teremtő rombolás”, a túlhaladott technológia és szervezés felszámolása és forradalmian új termékek, technológiák, szervezési formák életre hívása.

Később Schumpeter messzemenő következtetéseket vont le korábbi elméletéből és más megfigyelésekből a kapitalizmus és a szocializmus jövőjére vonatkozóan.²⁶ Megkísérlem – némi egyszerűsítéssel – összefoglalni a gondolatmenetét. A modern kapitalizmusban a nagy korporációk, köztük monopolvállalatok játsszák a főszerepet. Ezek eléggé nagy mértékben bürokratizálódott intézmények. A vállalkozó szerepe meggyengült. Szerepkörét, elsősorban az újítások területén, képes átvenni a bürokratikus monopolvállalat. S ha már ez a helyzet (tehát maga a kapitalizmus is bürokratizálódik), s ha Lange amúgy is bebizonyította, hogy a piaci szocializmus működőképes és hatékony – legjobb tudomásul venni, hogy a szocializmus felváltja a kapitalizmust. Ez előre látható, s ha nem is örülünk neki, nem kell ellenezni.

Schumpeternek ez a jövődőlése azóta is viták tárgya.²⁷ Meggyőződésem, hogy Schumpeternek ez a gondolatmenete hibás.

Először, a Schumpeter által adott jellemzés a modern kapitalizmusról egyoldalú és túlzott. A korai Schumpeter „vállalkozója”, szerencsére, korántsem tűnt el a modern kapitalizmus világából. Ellenkezőleg, sokszor éppen az újítás faltörő kosaiként fellépő vállalkozók készítetik a lomhaságra hajlamos nagy korporációkat is a megújulásra. Gondoljunk csak arra a szerepre, amelyet a Microsoft vagy az Apple alapítói és más, kezdetben kicsiny vállalkozások

²⁵ Lásd J. A. Schumpeter ([1911] 1980).

²⁶ J. A. Schumpeter ([1942] 1976).

²⁷ Lásd például a *Capitalism, Socialism and Democracy* megjelenésének 40. évfordulójára kiadott kötetet, A. Heertje (szerk., 1981).

játszottak például a majdnem egyeduralkodó IBM-mel szemben a számítógépipar forradalmasításában. Igaz, erős bürokratikus tendenciák mutatkoznak; nagyon megnőtt az állam szerepe. De éppen a magamfajta ember, aki saját tapasztalatából megtanulta, milyen az, amikor egy rendszer *igazán* elbürokratizálódik, talán jobban érzékeli, hogy ez a bürokratizálási folyamat nem haladt nagyon messzire. A mai fejlett kapitalizmus alapjában véve decentralizált, versenyző piaci magángazdaság maradt.

Másodszor, a megvalósult piaci szocializmus nem elégíti ki Lange és a későbbi Schumpeter várakozásait – amint azt a tanulmány első része igyekezett bizonyítani. Ötven évvel Schumpeter könyve után a történelem megcáfolta a jövendölést: nem a szocializmus váltja fel a kapitalizmust, hanem ellenkezőleg, a kapitalizmus hódít vissza korábban elveszített területeket, amelyeket hosszú ideig a klasszikus szocializmus uralt, s amelyeket csak ideiglenesen tudtak megszállni a piaci szocialista kísérletek.

2. A reformközgazdászok egy része, aki járatos a modern nyugati elméletben, a következők miatt rokonszenvezik a piaci szocializmus gondolatával.

Közismert, hogy a korlátozás nélküli piaci magángazdaság működésében sokféle fogyatékoság mutatkozik. Gondoljunk az externalitások, a közjavak, a monopólium problémáira vagy a jövedelemelosztással kapcsolatos bajokra. Ugyancsak közismert a tervezés és a túlközpontosított állami szabályozás sokféle negatív hatása. Az előbbi jelenségekkel kapcsolatban a piac kudarcairól, utóbbiakkal kapcsolatban pedig a tervezés kudarcairól szoktak beszélni.

Nos, a piaci szocializmus vonzó komplementaritást helyez kilátásba. A tervezés és a piac egymás mellett békésen megférve egymás vadhajtásait nyesegetik. Egyfelől a központi hatóságok korrigáló céllal avatkoznak be, ha a piac hibázik. És megfordítva, a piac és a részleges decentralizálás megakadályozza, hogy az állam túlságosan bürokratikussá váljék.²⁸

A kelet-európai piaci szocialista reformok nem hozták létre ezt az ígéretes komplementaritást. A piaci kudarcok fennmaradtak: káros externalitások (lég- és vízszennyezés, környezetrombolás, túlzúsúfoltóság); állami óriásvállalatok monopolhelyzete; méltánytalan jövedelemeloszlás. Ugyanakkor a piac vitalitása képtelen kifejlődni, mert elfojtja a bürokrácia, amely ott is beavatkozik, ahol a piac nem vall csődöt.

3. Sok hamis illúzió él a „system design” és „system engineering” lehetőségeivel kapcsolatban. Van, aki úgy gondolja: ez nem csupán egy-egy vállalaton vagy esetleg egy szűkebb szektoron belül lehetséges, hanem nemzeti méretek-

---

²⁸ Ez a gondolat megjelent az *Anti-Equilibrium* (1971, 357–366. o.) c. könyvemben is.

ben is megvalósítható. Módszeresen végig kell gondolni a leginkább megfelelő szervezeti formákat és működési szabályokat. Ha azután a jó szándékú és bölcs kormányzat kezébe adják ezeket, az majd gondoskodik eredményes bevezetésükről.

A valóságban másképpen mennek a dolgok. Csak olyan szabályok képesek hatást gyakorolni, amelyek összeférnek a kormány és a társadalom természetével. Ha nem ilyenek, akkor a társadalom kiveti őket magából. Noha maga a jelenség – a rendszer elemei közötti kompatibilitás és koherencia szükségessége – ismert, a tudomány még adós a részletes tisztázással. Az ösztönzők kompatibilitásával foglalkozó matematikai-közgazdasági kutatások sokat ígérők ugyan, de a probléma feltárásának csak az elején tartanak. Egyelőre nem kapcsolódtak még eléggé össze a társadalom és az egyén viselkedésének nem formalizált, empirikus kutatásaival.

A társadalmi intézmények számottevő része *evolutív* úton jön létre. Itt is természetes szelekció megy végbe. Nagyszámú mutáció tűnik fel; a keletkező új intézmények, szervezetek és szabályok egy része életképesnek mutatkozik, mások eltűnnek. A piaci szocializmus egyik veleszületett gyengesége az, hogy mesterséges agyszülemény; Hayek kifejezésével: konstruktivista képződés.²⁹ Nemcsak a tiszta elméleti modell és később a tervrajz volt mesterséges, hanem nagyon sok kormányzati intézkedést is ráerőltettek az emberekre.

Szemléltetésképpen emlékeztetek a tanulmány első felében tárgyalt egyik problémára. A piaci szocializmus feltételezi: a vállalat úgy viselkedik, *mintha* profitot maximalizálna. Ha ez így van, akkor a vállalat jól kalibrált állami dotációkkal, adóengedménnyel, a vállalat számára kedvezően megállapított, magas profitot hozó adminisztratív árral, kedvezményes kamatfeltételek mellett adott hitellel rávehető a központ által kívánt akciókra. Hasonlóképpen jól kalibrált adókkal, a vállalat számára kedvezőtlenül megszabott árral, magas hitelkammattal visszaretenthető a központ által ellenzett akcióktól. Igen, de erre a hatásra építve mindegyik hatóság kialakítja a maga ösztönző-elrettető sémáit. A magyar piaci szocialista kísérlet vége felé már 200-féle speciális adó sújtotta és támogatás segítette az állami vállalatot. Végeredményben egy-egy ösztönzési séma hatását ellensúlyozta a többi séma. A vállalat nem úgy reagált a zsinórok húzogatóására, mint az engedelmes bábu, mert a sokfelől rángatott zsinórok összeakadtak. Ezzel együtt pedig a profitösztönzés is elvesztette a hatását, mert a piaci siker vagy kudarc pénzügyi hatását letompították a testre szabott adók, támogatások és más beavatkozások az árak és a vállalati pénzügyek alakulásába. A vállalat nem a szabad szerződések természetes környezetében

---

²⁹ Lásd L. von Mises (1981) és F. A. Hayek (1960), (1989).

tevékenykedett, hanem a bürokratikus intézkedések teremtette mesterséges közegben.

A mesterséges képződmények elleni érvek nem foglalják magukban azt az ajánlást, hogy az állam és a politikai mozgalmak passzívan szemléljék a társadalmi evolúciót. Szükség van az aktivitásukra – feltéve, hogy a természetes úton létrejövő egészséges tendenciákat erősítik, nem pedig hivatali irodákban kitalált konstrukciókat kényszerítenek rá a társadalomra.

A gazdasági rendszer demokratikus megválasztása

Itt eljutottunk a rendszer megválasztásának kérdéséhez. A bevezetőben különbséget tettem aközött, hogy a kapitalizmus vagy a klasszikus szocializmus helyébe kíván-e valaki piaci szocializmust létrehozni. Bármely politikus vagy közgazdász magától értetődő joga a piaci szocializmust ajánlani a kapitalizmus helyébe vagy annak megreformálására, ha ez a meggyőződése, feltéve, hogy ezt demokratikus parlamenti eszközökkel kívánja elérni. A piaci szocializmust bevezetni kívánó párt induljon a választásokon, s ha győz, akkor fogadtassa el, a demokratikus alkotmánynak megfelelően, az erre vonatkozó törvényeket. Noha én nem szavaznék erre a pártra, ez érvelésem szempontjából közömbös – teljes mértékben elismerem ilyen párt megalakulásának és politikai szervezkedésének törvényességét.

Csakhogy Kelet-Európáról szólva megint csak fel kell vetni a „honnét hova?” kérdést. Ahol a piaci szocializmus eszméje felülkerekedett, ott sem az eszmék szabad versenyében győzött. Az történt, hogy a kommunista párt éppen uralomra jutott csoportja elfogadta ezt a gondolatot, és utána ráerőltette a társadalomra. Igaz, bevezetése kevésbé brutális eszközökkel történt, mint korábban a gyárak konfiskálása vagy a tömeges kollektívizálás. Mindazonáltal mégiscsak kormányzati határozattal vezették be; ismét a „kényszerboldogítás” egy esetével állunk szemben. Az uralkodó csoport úgy gondolja: ez szolgálja a nép javát, tehát hadd kapja meg ezt a nép.

Sok közgazdász-reformer hosszú időn át nem is gondolta végig a problémának ezt az oldalát. Magától értetődőnek látszott, hogy a pártállam uralkodó elitjének kell döntenie. Azt kell tehát meggyőzni (vagy személyi összetételében megváltoztatni) ahhoz, hogy a reformeszmé megvalósulhasson. A piaci szocialista tervrajz egyik legsúlyosabb fogyatékosága, hogy fel sem veti: valóban ezt kívánják-e az emberek.

Korai még az általános predikció. A magyar, a német és a lengyel választásokon olyan pártok kapták a szavazatok többségét, amelyek elvetik a piaci szocializmust, és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot kívánják megva-

lósítani. Meglátjuk, mi történik majd a parlamenti demokrácia útjára tért többi ország választásain. Sejtésem a következő: ha lesz olyan párt, amely kiáll a piaci szocializmus mellett, szabad választáson nem fogja megkapni az eszme megvalósításához szükséges többséget.

Ez a gondolatmenet egyébként nyomatékosan alátámasztja tanulmányom egyik sarkalatos kiindulópontját: a kiindulóhelyzet szerinti éles megkülönböztetést Kelet és Nyugat között. Aki egy fejlett nyugati országban a piaci szocializmussal rokonszenvezik, az rendszerint etikai és politikai dilemmákkal küszködik. Szeretné megőrizni a piacgazdasági hatékonyságot, ugyanakkor igazságosabb jövedelemelosztást és teherviselést, nagyobb egyenlőséget igényel. Azt reméli, joggal vagy tévesen, hogy a piaci szocializmus valamilyen formája kedvezőbb kompromisszumot hozna létre ezek között a konfliktusban álló értékek között. A hallgatólagos feltevés, amely a nyugati közgazdászok e gondolatsora mögött meghúzódik, a demokráciának, az emberi jogok, köztük a magántulajdonhoz való jog tiszteletben tartásának axiomatikus erejű elismerése.

Keleten más volt a vita tartalma: a „hatékonyság *versus* egyenlőség” dilemma aránylag kevés figyelmet kapott. Hosszú ideig inkább csak azon vitatkoztak a szemben álló felek, hogy a szocializmus melyik válfaja a hatékonyabb – miközben axiomatikusán adottnak tekintették a demokrácia hiányát, az egypártrendszert, a totalitarizmus keményebb vagy puhább válfajait. Amikor pedig éppen az axiómát kérdőjelezi meg, amikor az addig fennállott politikai struktúra legitimitását vonják kétségbe – akkor ez már a rendszer végének a kezdetét jelzi.

Gondolkodásunk formálói: a csalódás és a trauma

Introspekción, de barátokkal és kollégákkal való beszélgetések alapján is azt mondhatom: azok, akik életük valamely szakaszában véleményt változtattak a tanulmányban tárgyalt témákban, azt nem könyvek vagy cikkek hatására tették. A gondolkodást erősen befolyásolják metaracionális tényezők: értékek, érzelmek, előítéletek és remények. Ezek kapuként vagy legalábbis szűrőként működnek: vagy beeresztenek bizonyos hatásokat, vagy elzárják azok útját. Az egyén vagy nyitva áll egy gondolat előtt, vagy lelke és értelme be van záródva előtte.

Olvastam Misest és Hayeket harminc évvel ezelőtt, és elvettem a piaci szocializmussal szemben felhozott érveiket. Később újra elolvastam őket, más mentalitással – és egyszeriben nyitva álltam érveik előtt. Megszűnt bennem egykori önmagam, a „naiv reformer” szembenállása, aki számára a kelet-európai szocializmus néhány axiómája megrendíthetetlennek tűnt, s aki csupán több decentralizációt igényelt a túlzott központosítás helyett.

Ami gondolkodásunkat átformálta, az a politikai traumák és kiábrándulások sorozata volt. Sok esetben még a szakember, például a közgazdász számára sem a saját szakterületén szerzett negatív tapasztalat adta meg a döntő lökést. Saját szakmai nézeteik revíziója esetleg csak később következett be. Előbb *világnézeti* alapjai dőltek össze, mégpedig rendszerint valamilyen megrendítő élmény hatására: például az orosz tankok látványa Budapesten, Prágában vagy Afganisztánban; vagy a börtönből visszatérő barát élménybeszámolója. És ha azután ez a megvilágosodás bekövetkezett, viharszerű hirtelenséggel vagy fokozatosan, a keserű élmény lélekmardosó hatása révén, akkor egyszeriben nyitva áll az elme a racionális érvekre is. Hirtelen fellobban az olvasás-újraolvasás szenvedélye. Írások, amelyek gondolatai korábban leperogtek az előítéletek faláról, egyszeriben meggyőzőnek tűnnek. Ki felületesebben, ki mélyebbre szántva felforgatja önmaga gondolati rétegeit, revideálja filozófiáját és szakmai elveit is. Ez a felszántott talaj kell ahhoz, hogy a korábban vakhitű közgazdász elkezdjen komolyan gondolkodni az olyan szakkérdéseken, mint a szabad belépés vagy a piactisztító ár.

Keserű érzéseket kelt ez a fajta visszapillantás. Szerénységre és intellektuális alázatra tanít. De talán némi büszkeség is vegyíthető ebbe a visszaemlékezésbe: legalább volt erőnk küzdeni saját előítéleteinkkel szemben, kinyitni az ajtókat, és segíteni másoknak is a szellemi ajtók kinyitásában.

Mégis, miközben elismerhetjük e fokozatos felébredés morális értékét, fel kell tenni a kérdést: érdemes volt-e kínkeservesen választ keresni néhány igen nehéz kérdésre, ha egyszer a válasz már ismert volt. Meg vagyok győződve arról, hogy a válasz igenlő; a keresésnek volt értelme és értéke.

Ez összefügg a társadalomtudomány prediktív erejének korlátaival. Már röviden érintettem a kérdést egy korábbi alfejezetben, de itt vissza kell térnem rá. A társadalomtudományok csak „kis” és gyakran ismétlődő eseményekkel kapcsolatban képesek aránylag megbízható előrejelzést adni. A „nagy” és vissza nem térő eseményekkel kapcsolatban nem adható *tudományos eszközökkel* igazolt predikció. Mises vagy Hayek figyelmeztetései a piaci szocializmussal kapcsolatban zseniális sejtések, de *ex ante* nincsenek tudományosan bizonyítva. Egy vízió állt itt szemben egy sejtéssel, nem egy tudományos állítás annak tudományos cáfolatával. Most azonban már eljutottunk az *ex post* állapotába. Ma már kellő ismeretanyag gyűlt össze állítások igazolására. Azoknak az országoknak a közgazdászai, ahol kísérlet folyt a piaci szocializmus megvalósítására, képesek immár első kézből származó információ alapján jelentést tenni. Minden perben nagy súlya van a közvetlen szemtanúk és az áldozatok vallomásainak. Nem azonos a piaci szocializmusról vitatkozni a harmincas

években Londonban és Chicagóban vagy a kilencvenes években Budapesten, Varsóban és Moszkvában. Az utóbbi vitának megvan a maga sajátos értéke; több, gazdagabb és sok tekintetben meggyőzőbb annál, mint ami a harmincas években elhangzott.

Az előbb szóltam a racionális meggyőzés korlátairól és az eszmék útjában álló előítéletekről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenkit hagyjunk magára a saját tanulási-kiábrándulási folyamataiban. A probléma még mindig él. Egyrészt továbbra is napirenden van ott, ahol még fennáll a szocialista rendszer. Ez utóbbi nem csekély része a világnak: idetartozik a többi között Kína és Vietnam; két olyan ország, ahol továbbra is országos méretben folyik a kísérletezés a piaci szocializmussal.

Emellett azokban a posztszocialista országokban, amelyekben már parlamenti demokrácia van, különös utóvédharcot folytat a piaci szocializmus eszméje. „Antibolsevik piaci szocializmusnak” is nevezhetném ezt a sajátos gondolatot, amely a következőképpen foglalható össze. „A kommunisták nem tudtak boldogulni az állami vállalatokkal. Majd mi, a kommunistákat felváltó hatalom megmutatjuk: képesek vagyunk jól irányítani az állami szektort, bármily nagy legyen is az.” E gondolat jegyében konzerválják a közgazdaságilag indokoltnál sokkal szélesebb területen az állami tulajdont, vezetik be újra az állami szektor irányításának bürokratikus központosítását, jelölik ki a vezetőket politikai és nem szakmai kritériumok szerint. A szocialista rendszer idejéből ismerős jelenségek ezek – és hatásuk nem lesz kevésbé káros, mint amikor ugyanez a kommunista párt vezetésével folyt.

A probléma tehát tovább él – s ezért érdemes továbbra is foglalkozni vele. Talán már van elegendő felvilágosodott vagy felvilágosodásra hajlamos ember, aki kész hallgatni a piaci szocializmus kísérletein túljutott emberek szavára. Szeretném remélni, hogy a kelet-európai tapasztalat megkönnyítheti számukra is a zsákutcák elkerülését és a helyes út megválasztását.

A TULAJDONFORMÁK ÉS A KOORDINÁCIÓS MECHANIZMUSOK AFFINITÁSA¹

A fejtegetéseket a reformszocializmus fogalmának definíciójával kell kezdenem. Azokat a szocialista rezsimeket nevezem így, amelyek több fontos vonatkozásban eltértek a klasszikus szocializmus sztálini modelljétől: némi liberalizációt hajtottak végre a politikai szférában, bizonyos fokig decentralizálták a gazdaság állami szektorának irányítását, és valamivel több teret engedtek a formális és informális magánszektornak. Ezek a változások indokolják a reform jelzőt. Ugyanakkor ezek a rezsimek továbbra is magukon viselik a szocialista rendszer alapvető meghatározó jegyeit: mindegyikben egypártrendszer működik, a kommunista párt osztatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora – még ha az irányítás módszereit változtatta is – továbbra is a központosított bürokrácia. Jugoszlávia immár négy évtizede minősíthető reformszocialista rendszernek, és jelenleg is ebbe a rendszertípusba tartozik. Kínában immár másfél évtizede működik reformszocializmus, a Szovjetunióban 6–8 éve.

Magyarország – az 1953–1955-ös évek első próbálgatásától eltekintve – a hatvanas években vált reformszocialista országgá. Most azonban, az elmúlt hónapok viharos tempójú változásai nyomán, valóságos *rendszerváltozás* jelei mutatkoznak, elsősorban a politikai szférában. Folyamatban van a politikai struktúra olyan átalakítása, amely elvezet a kommunista párt hatalmi monopóliumának megszüntetéséhez. Ennyiben *forradalmi* jellegű változás megy végbe. A *mai* Magyarországot már nem sorolnám a reformszocializmus országai közé, de a tegnapit még igen – és ez a tegnap két-három évtizeden át tartott.

Lengyelország alighogy átlépett a klasszikus reform előtti szocializmusból a reformszocializmus rendszeresaládjába, már kiléptően is van. Akárcsak Ma-

¹ Köszönettel tartozom Kovács Máriának, Carla Krügernek és Shailendra Raj Mehtának azért a segítségért, amelyet a tanulmány megszerkesztéséhez nyújtottak, valamint Szabó Juditnak, aki a tanulmány korábbi változatát angolból magyarra fordította. Hálas vagyok a Magyar Tudományos Akadémiának, a Harvard Egyetemenk, a WIDER Intézetnek és a Sloan Foundationnek munkám támogatásáért.

gyarországon, ott is mélyreható rendszerváltozás megy végbe. Az NDK-ban és Bulgáriában a jelen tanulmány végleges megfogalmazásakor kezdődtek meg az átalakulások. Nem jósolható meg, vajon megállnak-e a változások annál a fázisnál, amelyet a jelen tanulmány reformszocializmusnak nevez (azaz fennmarad-e a kommunista párt osztatlan hatalma és az állami szektor dominanciája), vagy aránylag hamar túllép-e ezen a fázison.

A tanulmány kizárólag a reformszocialista rendszerrel foglalkozik, annak néhány jellegzetes vonását kívánja bemutatni. Célja a *pozitív* elemzés, nem pedig a normatív állásfoglalás. Arra próbál felelni: *ha* egy ország ebben a történelmi fázisban van, *akkor* milyen vonások jellemzik tulajdonviszonyait és koordinációs mechanizmusait. Nem szól tehát hozzá ahhoz, hogy 1. megmaradjon-e a szóban forgó ország ebben a fázisban, 2. nemleges válasz esetén: hogyan kerüljön ki ebből a fázisból és mit tegyen a rendszerváltozás közben.² A magyar rendszerváltozás kiindulópontját azok a gazdasági viszonyok adják, amelyeket a reformszocializmustól örökölt. Ezek nyomják rá a bélyegüket mind az állami, mind a magánszektorra, mind pedig az állami és a gazdasági apparátusra. A változtatási javaslatoknak az örökség tulajdonságainak átgondolásán kell alapulniuk – és ehhez kíván hozzájárulni a jelen tanulmány.

A tanulmány nem az egyik vagy másik reformszocialista országban végbe ment konkrét eseményeket tárgyalja, hanem nagyfokú *általánosításra* törekszik. Elsősorban arra összpontosítja a figyelmet, ami valamennyi reformszocialista országban *közös*. Ebben az értelemben tehát elméleti jellegű. Mindazonáltal figyelmeztetni kell az olvasót a kellő óvatosságra. Nagyon kicsi a minta: kevés országban volt vagy van reformszocializmus, és ezek egy részében is aránylag rövid a megfigyelési időszak. Igazán érett, tapasztalatilag kellően verifikálható pozitív elmélet bemutatására nem vállalkozik ez az írás. De még ilyen körülmények között is hasznos lehet olyan pozitív elméleti sejtések megfogalmazása, amelyek a reformszocializmus néhány közös lényeges vonását emelik ki.

Mivel az elemzés célja néhány általános megfigyelés körvonalazása, nem törekszem állításaim adatszerű, empirikus alátámasztására.³ Más szóval, a hang-

---

² Ezekhez a kérdésekhez az 1989-ben megjelent könyvem szól hozzá. A jelen tanulmány mondanivalója nem ismétli el az ott kifejtett normatív gondolatokat és gazdaságpolitikai ajánlásokat, inkább azok tapasztalati háttéréből világít meg egyet és mást.

³ Kiterjedt irodalom foglalkozik a különböző szocialista országok reformfolyamatainak leírásával és elemzésével. Csak néhány példát említek: Jugoszláviáról J. P. Burkett (1989), Magyarországról Kornai János, Antal László és szerzőtársai (1987), Kínáról D. H. Perkins (1988), a Szovjetunióról J. Afanaszjev (szerk., 1988), E. A. Hewett (1988), G. E. Schroeder (1987) és Ny. Smeljov (1987).

súly nem annyira a pusztán tényyszerű leírásról van, hanem sokkal inkább azon, hogy felvázoljam a jól ismert tények elemzésének *egy sajátos megközelítési módját*.

A tanulmányban tárgyalt kérdéseknek számos politikai elágazása van. A tulajdon és a koordinációs mechanizmusokat érintő döntések természetesen szorosan kapcsolódnak a hatalom, a politikai intézmények és az ideológia kérdéseire. Néhány apró megjegyzéstől eltekintve azonban nem bocsátkozom a téma politikai vonatkozásaiba.⁴

Átalakulás stratégia nélkül

Ha megvizsgáljuk az említett országok történelmét, akkor kivétel nélkül azt találjuk, hogy már a reformszakaszok tényleges kezdete előtt napvilágot láttak reformtervezetek vagy -programok. E tervezeteket sok esetben tudósok készítették el. A szocializmuson belüli átalakulás ilyen akadémikus javaslatának első példájáért tulajdonképpen egészen Oscar Lange híres piaci szocializmus javaslatáig és az általa keltett 1930-as évekbeli vitáig nyúlhatunk vissza. Néhány tervezetet a hatalmon lévő vezetés, azaz párt- és kormányhivatalnokok is készíttettek Jugoszláviában, Magyarországon, Kínában, a Szovjetunióban és más országokban. Végül vannak példák olyan programokra is, amelyeket illegálisan vagy féllegálisan közöltek másként gondolkodó politikusok, mint például a nem hivatalos lengyel szakszervezethez, a Szolidaritáshoz közel álló szerzők Lengyelországban vagy az ellenzéki értelmiségiek Magyarországon és a Szovjetunióban.

Miközben valamennyi reformjavaslat érdekes történelmi dokumentum, és néhányuknak bizonyos befolyásuk volt az események menetére, a reformországok valósága sohasem esett egybe és ma sem egyezik meg egyik konkrét javaslattal sem. Rendszerint a pártok vagy kormányok hivatalosan közzétett programjai sem valósultak meg következetes módon. Az eltérések az eredeti céloktól néha oly nagyok voltak, hogy az eredmény még csak nem is hasonlított a kiinduló elgondolásokra. A történelem természetesen más esetekben is tanúja volt különbségeknek a szándék és az eredmény között: a francia forradalom sorsa kevésbé hasonlított az ideákra, amelyeket az *enciklopédisták*, közöttük Rousseau, műveikben kifejtettek, és az 1930-as évek Szovjetuniója is egészen más országnak bizonyult, mint ami Marxnak vagy az 1917-es forradalom résztvevőinek elképzeléseiben élt.

---

⁴ [Lásd a szocialista rendszerről írott könyvem (Kornai János, 1993), különösen annak 3., 4., 7. és 15. fejezeit. *Új látjegyzet.*]

Mégis, nem minden ironia nélkül jegyezhetjük meg, hogy a központilag tervezett gazdaságok lényeges változásai központi terv nélkül mennek végbe. Van egy kínai mondás: „átkelni a folyón kőről kőre lépve”. A szocialista gazdaságok reformfolyamatára igen jól illik az ebben foglalt kép: egész társadalmak kezdték meg az átkelést a mély víz felett, anélkül, hogy pontosan tudták volna a végső irányt – az egyik kőről a másikra araszolva. A reform valóságos folyamatát a szocialista országokban egyaránt jellemzik történelmi kompromisszumok, visszavonulások és előrenyomulások, valamint az eufória és az optimizmus időszakainak váltakozása az elvesztett illúziók és a csalódottság időszakáival. Gyakran történik meg az is, hogy bizonyos változásokat minden erőfeszítés ellenére sem lehet tartóssá tenni. Az emberek időnként kitapasztalják a reformálhatóság határait, képletesen szólva: falnak ütköznek. Mindenesetre, a társadalom átalakíthatóságának korlátait csak akkor lehet jól felbecsülni, ha folyik az átalakítás.

Ilyen körülmények között rendkívül fontos észlelni azt, ami *spontán módon* fejlődik ki az átalakulási folyamatban. Marx a „naturwüchsig” (természetes módon kifejlődött) kifejezést használta a spontán történelmi folyamatok megjelölésére. Ezek olyan jelenségek, amelyek nem kormányzati utasítások vagy adminisztratív nyomás eredményeként jönnek létre, hanem bizonyos társadalmi csoportok szabad akaratából.

E „természeti” változások tanulmányozása annál is inkább fontos, mivel a reformok eredményeként az egyéni döntési szabadság általában nő. A reformszocializmus rendszerén belül a megváltoztathatatlan tabuk miatt egyes korlátozások fennmaradnak – ez igaz. A spontán változások bizonyos fokig mégis különböző társadalmi csoportok önálló döntését és kinyilvánított preferenciáit tükrözik.

Pontosan ez a megközelítés különbözteti meg tanulmányomat sok más munkától. A szocialista rendszerek reformjáról szóló munkák legtöbbször normatív kérdésekkel foglalkozik, és még a pozitív elemzés területén is a vezetés és az apparátus szándékait és cselekedeteit tárgyalják. Ez a tanulmány egy másik, nem kevésbé fontos szempontra szeretné felhívni a figyelmet: mi megy végbe spontán módon, nem a vezető csoportok utasításaira vagy éppen az ő utasításaik ellenében.

A magánszektor kifejlődése

A fenti törekvésnek az felel meg, ha a figyelmet elsőként a magánszektor kifejlődésére összpontosítjuk. Hadd emlékeztessenek röviden az első reformjavaslatok kidolgozásának időszakára! Amikor például jómagam bekapcsolódtam a

kelet-európai reformgondolkodásba 1954-ben, 1955-ben és 1956-ban, a vitában részt vevő valamennyi kutató csaknem kizárólag az állami szektor megreformálásával foglalkozott.⁵

A viták olyan kérdések körül forogtak, hogy miként kellene több önállóságot adni az állami tulajdonú vállalatoknak és erősebb profitra alapuló ösztönzést alkalmazni körükben, hogyan kellene decentralizálni a gazdaságirányítást, az állami tulajdonlást – a leginkább marginális szektorok kivételével – megtartva. Ezek voltak az akkori radikális reformerek nézőpontjai.

Ha most harminc évet előreugrunk, akkor – a tanulmány előző pontjának teljesen megfelelően – azt látjuk, hogy a történelem menete eléggé eltért a tudományos életben működő közgazdászok által megalkotott eredeti tervezelektől. Valamennyi szocialista gazdaságban, ahol a reformoknak volt idejük továbbfejlődni, különösen Magyarországon, Kínában és Lengyelországban, a gazdasági reform legfontosabb eredménye a jelentős mértékű magánszektor megjelenése.

A magán-tevékenység legfontosabb áttörése a szocialista gazdaságokban a magán-mezőgazdasági tevékenységben mutatkozik meg. Ennek számos formája van. Van, ahol a földet *de facto* reprivatizálták, mint például a kínai „családi felelősségi rendszerben”, van, ahol a földek magántulajdona nem szűnt meg, és túlélt a sokfajta politikai változást, mint például Jugoszláviában vagy Lengyelországban. Magyarországon a háztáji gazdaságok és a magán-parasztagazdálkodás szerepe egyaránt nőtt a reform nyomán. Ezenkívül általánosan létezik még a mezőgazdasági termelősövetkezettel kötött családi szerződéses rendszer valamilyen formája.

A mezőgazdaság magán- és félig magángazdaságai mellett más szektorokban is találunk legális, adófizető magán-tevékenységeket. Jelentős magánszektor keletkezett a szolgáltatások, a közlekedés és az építőipar különböző ágaiban, és kisebb mértékben a feldolgozóiparban is működik magán-tevékenység.⁶ Megjelennek a magántulajdonból keletkező különböző típusú jövedelmek is, például a magánlakások kiadásával a városokban és a magánüdülőkével az üdülőterületeken.

A formális magánszektoron kívül gyakoriak az informális „mellék”-tevékenységek; engedély nélküli, esetleg illegális, de ugyanakkor megtűrt tevékeny-

---

⁵ A Kelet-Európában decentralizáción alapuló reformot javasoló korai tanulmányok felsorolását lásd az első tanulmány 7. lábjegyzetében.

⁶ A magánszektorhoz tartoznak azok a gazdasági célú magántársulások, amelyek emberek egy csoportjának tulajdonában és működtetése alatt állnak, azokkal a gazdaságokkal együtt, amelyet egy ember vagy egy család működtet és tart tulajdonában. A Szovjetunióban az ilyen társulásokat „szövetkezettek” hívják, bár mindenki tudja, hogy ezek valójában gazdasági magántársulások.

ségek virágoznak a szolgáltatásokban, a kereskedelemben, a közlekedésben és az építőiparban.⁷ A megreformált gazdaságokban a „csináld magad” tevékenység jelentős növekedését is tapasztalhatjuk.

Néhány országban, néhány szektorban – mint a lakásgazdálkodás és a mezőgazdaság – az is megtörténik, hogy az állami tulajdont vagy valamely más társadalmi szervezet tulajdonát eladják vagy bérebe adják az egyéneknek.⁸ A gyakorlatban azonban a magánszektor növekedésének nagyobb része az olyan vállalkozói kezdeményezések eredménye, amelyek alapja esetenként a magánmegtakarítás, más esetekben pedig csaknem kizárólag az egyén munkateljesítménye.

Hangsúlyozni kell, hogy a kormánynak nem kell propagandakampányt kifejtenie az állampolgárok meggyőzésére, hogy azok csatlakozzanak a magánszektorhoz. Miután a magán-tevékenység bizonyos korlátait eltávolították, a magánszektor teljesen spontán módon növekedni kezd, az egyéni vállalkozások kihajtanak, mint eső után a gomba az erdőben. A magán-tevékenység kirobbanó fejlődése annál is inkább figyelemre méltó, mert ez gyakran a magánvállalkozások minden formájára kiterjedő brutális elnyomás korszakát követi. Mihelyst a magán-tevékenység elnyomásának vége, a magánszektor azonnal, eredendően spontán módon terjedni kezd a reformszocializmus országaiban. Sem csábítás, sem kényszer nem kell ahhoz, hogy az emberek ezt az életutat válasszák.⁹ A tények szerint azonnal hatni kezd a magasabb keresetek, az erőfeszítések és elismerésük közötti közvetlenebb kapcsolat és a nagyobb önállóság vonzása. Különösen a harmadik ok gyakorol erős hatást, azaz a nagyobb önállóság és szabadság kilátása a magán-tevékenység keretei között.

A magán-tevékenységek viszonylag magas jövedelemmel járnak, mivel olyan keresletre dolgozhatnak, amelyet az állami szektor kielégítetlenül hagyott. A magánvállalkozáson alapuló kapitalista gazdaságokban egy mesterember, egy sarki fűszeres vagy egy kis étterem tulajdonosa tipikusan a közepes jövedelmi kategóriába tartozik. A krónikus hiánygazdaság körülményei közepette azon-

---

⁷ A formális és informális magánszektorról lásd: G. Grossman (1977), Gábor R. István (1985), C. M. Davis (1988), S. Pomorski (1988) és B. Dallago (1989).

⁸ Lengyelországban és Magyarországon kezd széles körűvé válni az állami tulajdon eladása belföldi magánszemélyeknek és a külföldi tőkének. Ez az egyik kézzelfogható jele annak, hogy ez a két ország túllép a reformszocializmus hatókörén, és hogy itt valóságos rendszerváltozás kezdődött meg.

⁹ Kivételesen a Szovjetunió, különösen a szovjet mezőgazdasági szektor. Itt a tömeges szövetkezetesítést kísérő terror és a „kulákok likvidálása” mélyen belenyomódott a kollektív tudatba, generációról generációra kísért, és sok embert még mindig a félelem tart vissza az egyéni parasztgazdaságtól vagy bármilyen más magánvállalkozástól.

ban ugyanezek a tevékenységek a legmagasabb jövedelmi kategóriába röptik ezeket az embereket. Nem azért, mintha különlegesen ügyesek vagy mohók lennének, hanem szolgáltatásaik szűkössége miatt. Az ár, amit termékeikért és szolgáltatásaikért kapnak, éppen a *piactisztító ár* a gazdaságnak abban a kis szegmensében, ahol igazi piac működik. Hálások lehetnek az állami tulajdonú szektornak, valamint a költségvetési és a pénzügyi rendszernek, amelyek olyan keresleti–kínálati viszonyokat eredményeznek, hogy a szabadpiaci árak jóval magasabbak, mint az állami tulajdonú szektor hivatalos árai.

A gazdasági célú magán-tevékenységek növekedésének méretei még inkább figyelemre méltóak, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy a magánszektornak alkalmazkodnia kell a félszívvel megreformált szocialista gazdaság számára ellenséges környezetéhez. Van ugyan némi változás, ennek ellenére a magánvállalkozások mindennapi életét még mindig bürokratikus beavatkozások és korlátozások sokasága jellemzi. A magánszektor korlátozottan jut hozzá a számára szükséges anyagokhoz: hiteleket és külföldi valutát pedig szinte nem is kap. Az anyagokat, a hitelt és a valutát gyakran illegális vagy féllegális utakon szerzi be.

Az ellenségesség további jele az emberek irigysége, akik gyanakodva fogadják a jövedelemkülönbségek növekedését. Az irigység azokkal szemben, akiknek hirtelen megugrik a jövedelme a többiekéhez képest, valamennyi rendszerben feltűnik. Az olyan társadalomban azonban különösen megoszthatja az embereket, ahol neveltetésük arra szoktatta őket, hogy az egyenlőséget tekintsék az egyik legfőbb társadalmi értéknek. Végül további problémákat okoz azon törvényes intézmények hiánya, amelyek megoldanák a magántulajdon következetes védelmét, és biztosítanák a magánszerződések betartását ugyanúgy, mint ahogy nehézségeket okoz a magánszektor érdekeinek kifejezését szolgáló politikai mozgalmak és szervezetek hiánya is. Ezzel eljutottunk a kérdés ideológiai szempontjaihoz.

Jogosan feltételezhető-e, hogy a kis volumenű termelő magán-tevékenység elkerülhetetlenül a kapitalizmushoz vezet? Ha most egy értekezleten a Szovjetunióban arról a gyakorlati kérdéstről kellene dönteni, hogy hány működési engedélyt kapjanak a magántaxisok, akkor joggal hangzana el az az érv, amely szerint a magántaxizás nem valódi tőkés vállalkozás, és a szovjet szocializmus nem fogja veszélyeztetni, ha valamivel több ilyen taxi kerül az utakra. Ha azonban objektívek akarunk lenni, akkor nem utasíthatjuk el az iménti kérdést ilyen könnyedén.

A marxi politikai gazdaságtan terminológiáját használva, a szocialista gazdaságokban jelentkező magán-tevékenység túlnyomó részét a kisárutermelés

kategóriájába sorolhatjuk. A döntő különbség kisárutermelés és valódi kapitalizmus között a marxi értelemben, kissé sarkítva, az, hogy az előbbi csak az érintett egyén munkáját vagy esetleg még családtagjai munkáját használja, míg az utóbbi rendszeresen alkalmaz bérmunkát, és így kizsákmányolóvá válik, mivel arra tör, hogy a többletet elvonja az alkalmazottól. Ebben az összefüggésben a klasszikus szocialista országok ideológiáját és gyakorlatát igen erősen befolyásolta a gyakran idézett lenini tétel: „...a kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában magától és tömegméretekben *szüli* a kapitalizmust és a burzsoáziát”. (Lenin [1920], 1967, 171. o.) Véleményem szerint Leninnek tökéletesen igaza volt. Ha egy társadalom megengedi nagyszámú kisárutermelő jelenlétét, és engedélyezi nekik, hogy tőkét halmozzanak fel és növekedjenek, akkor előbb vagy utóbb meg fog jelenni a valódi tőkések csoportja. E tény belátásához arra kérjük az olvasót, képzelje el egy pillanatra, mi történne, ha egy szocialista gazdaságban a magántermelők ugyanúgy hozzájutnának hitelhez, továbbá valamennyi, a termeléshez szükséges ráfordításhoz, mint az állami tulajdonú vállalatok, és mi több, az adózási és támogatási rendszer is az utóbbiakkal azonos módon kezelné őket. Nem kétséges, hogy a sikeresebb magánvállalkozások felhalmozni és növekedni kezdenének. Ily módon az egyedi esetekről folytatott pragmatikus vitákban az arra a kérdésre adott negatív válasz, miszerint előidézi-e a kisárutermelés a kapitalizmust, már eleve azt feltételezi, hogy a kormány egy bizonyos kritikus küszöbértéken túl amúgy sem fogja megengedni a magánvállalkozások növekedését. Más szóval, a magán-szektor növekedését a szocialista gazdaságban nemcsak a mindenütt jelen levő és mindenható bürokrácia túlzott akadékoskodása veti vissza. A magángazdálkodás tartós növekedése a szocialista rendszer ideológiai premisszáiba is beleütközik, ezért ellenőrzése alatt fogja tartani az uralkodó párt és a kormány, amelyek nem szándékoznak megtérni egy jelentős tőkés szektort.

Számos módja van annak, hogy a magánszektor növekedési képességét korlátozzák a reformszocializmusban. Egyes esetekben ezek a korlátok jogi megszorítások formáját öltik, mint például amikor felső korlátot szabnak meg a legális magánvállalkozások alkalmazottainak létszámára, vagy korlátozzák a magánvállalkozásokba befektethető tőke nagyságát. Növekedési gátak építhetők be az adórendszerbe is. Egy-egy tevékenység adóztatását valamely időpontban elég jelentősen meg lehet változtatni, ami újabb eszköz a hatóságok kezében arra, hogy a magánszektor ellenőrzésük alatt tartsák. Például a magániparosok, magánkereskedők pontosan meg tudják jelölni, milyen adóztatási szint mellett képesek fenntartani vállalkozásukat, és milyen szint felett kellene feladniuk azt, és visszatérniük az állami szektor alkalmazottai közé. Ezek a visszavonulási

küszöbértékek természetesen tevékenységcsoportról tevékenységcsoportra, időszakról időszakra és vállalkozásról vállalkozásra változhatnak. Fontos tudni azonban, hogy léteznek, és intézményes korlátját jelentik egy-egy magánvállalat túlélésének. A felhalmozás leghatásosabb felső korlátja bizonytalanság és a félelem a jövőbeli államosítástól vagy elkobzástól. A múltbeli hányattatások elevenen élnek az emlékezetben, és az egyént félelemmel töltheti el, hogy egy nap esetleg még „kapitalistának” vagy „kuláknak” bélyegzik őt és gyermekeit.

A vázolt helyzet következményeképp a tőkefelhalmozás korlátai miatt nem aknázhatók ki a volumen növekedéséből eredő hozadékok. Az adott politikai és ideológiai klímában egyénileg ésszerűbb lehet eltékozolni a profitokat, mint a termelésbe fektetni őket. A tőkés gazdaságok történeti leírásaiban a családi vállalkozások alapítóinak takarékoságáról olvashatunk. Az ő céljuk a vagyontovábbhagyományozása volt a jövő generációira. Megszoktuk, hogy – amint azt Thomas Mann *A Buddenbrook ház* című regényében oly érzékletesen elénk tárta – pazarlásról a tőkés családoknak csak a második-harmadik generációjától kezdve beszélhetünk. Éles ellentétben ezzel, a reformszocializmus országaiban a pazarlás gyakran a családi vállalkozások létezésének már az első napján megkezdődik, mivel teljesen bizonytalan, hogy a vállalkozás léte nem lesz-e vesztélyeztetve már az alapító élete folyamán.

A társadalmi környezet is hozzájárul a magánszektor rövidlátó viselkedéséhez. A magánvállalat általában nem érdekelt abban, hogy elnyerje a termékeit vagy szolgáltatásait fogyasztók tartós bizalmát, hiszen a tulajdonosok úgy érzik, vállalatuk talán már a következő évet sem éri meg. Szélsőséges esetben így, az eladók piacának körülményei között, a magánvállalatok bectelenül is viselkedhetnek a vevőkkel, hogy learassák a lehető legnagyobb egyszeri profitot. Amennyiben a fogyasztók az állami szektorban hozzászoktak a sorokhoz és a hiányhoz, a magánvállalatoknak általában könnyű megtartaniuk vevőiket, még akkor is, ha alkalmazottaik csak alig készségesebbek és udvariasabbak az állami szektorbeli versenytársaiénál, ha egyáltalán van ilyen versenytárs. Ahelyett, hogy az állami szektorban a kiszolgáltatás általános normái javulnának és a vevők piacának normái felé tartanának, az új, kis magánvállalkozások normái lecsúsznak a krónikus hiánygazdaság eladóinak normáihoz.

A magánvállalkozásoknak hozzá kell idomulniuk a vesztegetés eszközeinek alkalmazásához is a számukra szükséges termelési eszközök megszerzésében. A család nemcsak ahhoz kell, hogy szert tegyenek ezekre a termelési eszközökre, hanem ahhoz is, hogy megvédjék a vállalkozást az állammal szemben. Sok olyan személy próbálkozik a magánszektorban, aki nem vállalkozónak, hanem

szerencse vadásznak nevezhető. Az adott feltételek között ezt hozza magával a természetes kiválasztódás.

Ezek a körülmények csapdahelyzetet teremtenek a magánszektor társadalmi pozíciójában. A mindennapi tapasztalat érveket szállít az antikapitalista demagógiának, a nyereszkesedés, a mohóság és a család elleni népszerű jelszavaknak.¹⁰ Az ilyen propaganda további megszorításokat és beavatkozásokat táplál, ami további pusztításhoz vezet: a kapitalizmus legrosszabb fajtájához.

Ördögi körrel állunk tehát szemben. A reformszocializmus rendszerének szüksége van a magánszektor aktív közreműködésére, különben nem képes emberek ellátását biztosítani. A szocializmus nyilvánvalóan elérkezett abba a történelmi korszakba, amikor tiszta, szigorúan nem kapitalista formájában nem képes a továbbélésre, és nemcsak világméretben, hanem saját birodalmán belül is együtt kell élnie azzal, amit ősellenségének tart.

A bürokrácia szívóssága

Az eredeti reformtervezetek központi gondolata az utasításos gazdaság megszüntetése volt, azaz a kötelező termelési feladatok és ráfordítási kvóták kiküszöbölése. A tanulmány írásának időpontjáig, 1990-ig egyedül Jugoszlávia és Magyarország valósította meg többé-kevésbé következetesen e javaslatokat. A két legnagyobb reformszocialista országban, Kínában és a Szovjetunióban csak részleges megvalósításról beszélhetünk.

A reformerek kezdeti várakozása szerint az adminisztratív rendszer megszüntetésével keletkezett pillanatnyi vákuumot a piaci mechanizmus töltötte volna ki. Más szóval, a bürokratikus utasításokat azonnal felváltották volna a piaci jelzések. E nézet azon a feltételezésen alapult, hogy a kétfajta koordinációs mechanizmus, azaz a bürokratikus és a piaci koordináció között egyszerű komplementer viszony áll fenn.¹¹ Ez az elképzelés – amelyet az 1955–1956-os években magam is osztottam – azonban naivnak bizonyult. A valóságban az adminisztratív utasítások, azaz a *közvetlen* bürokratikus koordináció megszü-

---

¹⁰ Megmosolyogtató, hogy a reformszocializmus országaiban vannak politikusok és újságírók (néha egyenesen az ellenzéki csoportok „újbaloldali” köreiből), akik *morális* alapon érvelnek a magas árak és a „nyereszkesedés” ellen. Nem ismerik fel, hogy következtelen dolog az egyik oldalon piacgazdaságot kívánni, a másik oldalon pedig jogosulatlanul nyilvánítani azokat az árakat, amelyeket éppen ez a piaci mechanizmus hozott létre.

¹¹ A bürokratikus koordináció kifejezést itt is, mint más munkáimban, értékmentesen használom, tehát nem azzal a negatív felhanggal, mint sok kelet-európai írás és beszéd. A kifejezés az irányító és összehangoló tevékenységek bizonyos típusaira utal. E mechanizmus legfőbb jellemzői az irányítás sokszintű, hierarchikus szervezete, az alárendelték függése a feljebbvalóktól, és a feljebbvalók rendelkezéseinek kötelező, sőt kényszerítő jellege.

tetésével keletkező vákuumot nem a piac töltötte ki, hanem a bürokratikus koordináció egy másik formája, a *közvetett* bürokratikus koordináció.¹²

A piac hatása, amely még a szocialista tervezési rendszer klasszikus formájában sem szűnt meg teljesen, a reform nyomán természetesen nőtt. A bürokrácia szerepe mégis átütő marad, és sokféle formában érvényesül.¹³ Dióhéjban elmondva a lényegét, a bürokrácia befolyása továbbra is elsődleges a vállalatvezetők kiválasztásában és újuk egyengetésében, valamint a vállalatok alapításának és megszüntetésének eldöntésében. És miközben a bürokrácia csökkentette vagy teljesen feladta a közvetlen adminisztratív irányítást az állami vállalatok termelésének és ráfordításainak mennyiségét tekintve, formális állami megrendelésekkel és informális kérésekkel, adminisztratív ármegállapítással és a felsőbb szervektől való szélsőségesen erős pénzügyi függés érvényesítésével mégis képes irányítani a vállalatokat. Az állami tulajdonú vállalat így továbbra is nagymértékben függ a bürokrácia különböző csoportjaitól, a termelési minisztériumoktól, a külkereskedelmi hatóságoktól, az árhivataltól, a pénzügyi szervektől, a rendőrségtől stb. A vállalat ügyeibe a pártszervek is gyakran beavatkoznak. Változás következik be a függőség formáiban, de intenzitása változatlan marad.

A magánszektor leírásakor „spontán” vagy „természeti” kifejlődésről beszélünk. Most pedig hangsúlyoznunk kell, hogy a bürokrácia szívóssága is spontán, természetes velejárója a rendszernek.¹⁴ A kommunista párt központi vagy poli-

---

¹² Ez utóbbi fogalom Szabó Kálmán, Nagy Tamás és Antal László munkáiban jelent meg először.

[A posztzocialista gazdaságban szerzett tapasztalatok feldolgozása még egy jelenségre hívta fel a figyelmet. A bürokratikus koordinációs mechanizmus (legyen az direkt vagy indirekt szabályozás) felszámolása vagy összeomlása nyomán esetleg sajtószerű vákuum keletkezhet. Bizonyos körülmények között anarchikus helyzet, zavaros „senki földje” jön létre a bürokratikus és a piaci szabályozás határmezsgyéjén. (Lásd a jelen kötet hetedik tanulmányát, 181–183 o.) *Új lábjegyzet.*]

¹³ A 11. lábjegyzet szellemében a bürokrácia kifejezés is igényel néhány magyarázó szót. Ezt a fogalmat szintén értékmentesen, mindenfajta negatív ítélekezés nélkül használok. A valamennyi társadalmi és gazdasági ügyet ellenőrzése alatt tartó hierarchikus apparátust jelöli, éspedig nemcsak a kormányhivatalnokokat és vállalatvezetőket, hanem a párt és a tömegszervezetek funkcionáriusait is. Nagyjában-egészében átfedi, a szocialista rendszer körülményei között, azt a fogalmat, amelyet a közélet mai nyelve pártállamnak nevez Magyarországon.

Más szóval a bürokrácia szó egy bizonyos, a többitől különböző *társadalmi csoportra* utal; a bürokratikus koordináció pedig egy bizonyos, a többitől – például a piacitól – különböző *koordinációs mechanizmusra*. A fogalmi különbségek természetesen megengedik a szoros kapcsolatot a két jelenség között: a bürokrácia a bürokratikus koordináció eszközét alkalmazza a hatalma alatt állók kormányzására.

¹⁴ A „természeti” szót most és az előzőekben nem az amerikai reklámok értelmében használok. Ott a természetes a jó, az egészséges és a nem mesterséges színönimája. Itt ez a szó olyan jelenségek jelzője, amelyek kormányzati támogatás nélkül is, időnként velük tudatosan szemben álló politika ellenére is, újratermelőnek, egyszerűen a társadalmi helyzet következtében.

tikai bizottságának nem kell elhatároznia, hogy a reform folyamán életben tartja a lehető legnagyobb bürokráciát. Ellenkezőleg, a bürokrácia a csökkentésével próbálkozó erőfeszítések *ellenére* is nőhet, a megsemmisítésére törő olyan drámai kampányok dacára is terjedhet, mint amilyen kampány a kínai kulturális forradalom alatt zajlott. A Szovjetunióban jelenleg folytatott peresztrojka is célul tűzi ki a bürokrácia méretének visszaszorítását. Az eddigi tapasztalatok alapján mégsem lehet erős bizodalunk abban, hogy a bürokrácia természetes növekedése korlátozható, még akkor sem, ha erre drasztikus eszközöket alkalmaznak. A bürokrácia önmagát újratermelő képessége nyilvánul meg a következőkben: ha az egyik helyről, egyik formájából kiűzték, másik helyen és másik formában fogja felütni a fejét.

A bürokratikus irányítás folyamatos restaurációja számos tényezővel magyarázható. Az egyik természetesen a hivatali pozíciókhoz fűződő anyagi előnyök rendszere; pénzügyi juttatások, privilégiumok, hozzájutás olyan termékekhez és szolgáltatásokhoz, amelyekből a kínálat szűkös. Még ennél is fontosabb a hatalom vonzása, amivel ismét egy nagymértékben politikai jellegű kérdéshez érkeztünk. A bürokratikus és a piaci koordináció szerepének relatív arányait tekintve nem egyszerűen az a kérdés, hogy megtaláljuk a leghatékonyabb munkamegosztást két semleges irányítási forma között. A szocialista gazdaságot a bürokrácia kormányozza. A valóságos piaci működés beengedése egyenértékű azzal, hogy a bürokrácia hatalmának egy jelentős részét önként feladja.

E helyzet legfontosabb következménye, hogy a bürokrácia újratermelődsének rendszerspecifikus tendenciája határt szab az állami tulajdonú szektor megreformálhatóságának. Talán világosabban megítélhető ez a kijelentés, ha áttekintjük a reform iránti fogadókészség kérdését. Ha a magánvállalkozások iránti nagyobb állami toleranciát vesszük, a fogadókészség nagy és jól körülhatárolt. Kiterjed a szocialista ország valamennyi olyan állampolgárára, aki ténylegesen a magánszektorban dolgozik mint vállalkozó vagy alkalmazott, vagy legalábbis szeretné, ha ez a választási lehetőség nyitva állna számára.

A másik oldalon az állami szektor messzemenő decentralizálásának nincsenek feltétlen nyertesei. Egy valódi decentralizáció eredményeként az állami szektor valamennyi szereplője nyer is, és veszít is. A bürokratikus apparátus minden tagja nagyobb önállóságot nyerhet feljebbvalóival szemben, de ugyanakkor veszíthet alárendeltjei feletti hatalmából. Az állami vállalatok vezetőinek és munkásainak egyaránt származnak előnyei és hátrányai abból, ha a paternalizmus csökken, valamint annak nyomán keményedik a költségvetési

korlát.¹⁵ Egyszerre nyertesek és vesztesek: nő az autonómiájuk, és csökken a megszerezhető támogatás. Miközben általában igaz, hogy az emberek nem nézik jó szemmel mások támogatását vagy legalábbis közömbösek azzal kapcsolatban, ők maguk rendszerint a támogatottak körébe szeretnek tartozni. A tőkés gazdaságban a támogatások iránti ellentmondásos érzés legjobb kifejezője a szabad kereskedelem összetett megítélése. Kedvező a megítélés, ha a szabadkereskedelem egy vállalatnak lehetővé teszi, hogy minimális vámok mellett jelenjen meg termékeivel a külföldi piacokon, de sokkal kevésbé lelkesednek érte, ha ahhoz vezet, hogy külföldi versenytársak jelennek meg a hazai piacon. De nem is csak a vezetők, hanem a szocialista gazdaság állami szektorának dolgozói is hasonló szkizofrén érzést élnek meg a puha költségvetési korláttal, a paternalizmussal, a támogatottsággal kapcsolatban.

Míg a magas adókat nem szívesen fogadják, a pénzügyi támogatások, ha a vállalat jelenleg nem is kap belőlük, a jövőben jól jöhetnek. Ezért a támogatások nem ellenzik oly határozottan. Hasonló ambivalencia mutatkozik a hiánnyal kapcsolatban is; a vállalatnak mint vevőnek kellemetlen, mint eladónak inyre van.

Végeredményben tehát nem lelkes hívei a versenynek és az állami tulajdonú szektor piacosításának sem a magasabb szervek tisztségviselői, sem a vállalatvezetők, sem a munkások. Legfeljebb néhány felvilágosult kormányzati hivatalnok és értelmiségi juthat arra a következtetésre, hogy a költségvetési korlát keményítése és a paternalizmus csökkentése szükséges a gazdaság teljesítményének emeléséhez. Ami a tömegeket illeti: a gazdasági hatékonyság emeléséért vagy az állami gondoskodás csökkentése érdekében nem kezd sztrájkba vagy nem megy utcai tüntetésre senki sem.

Végeredményben nincsen semmiféle széles körű mozgalom az állami tulajdonú szektor decentralizációs reformjáért. Mivel az egyik oldalon erős késztetés van a bürokratikus pozíciók fenntartására, és a másikon nincs egyértelmű érdek ez ellen, a végeredmény a bürokratikus koordináció állandó újratermelőése.

A társadalmi szerveződés alternatív formái

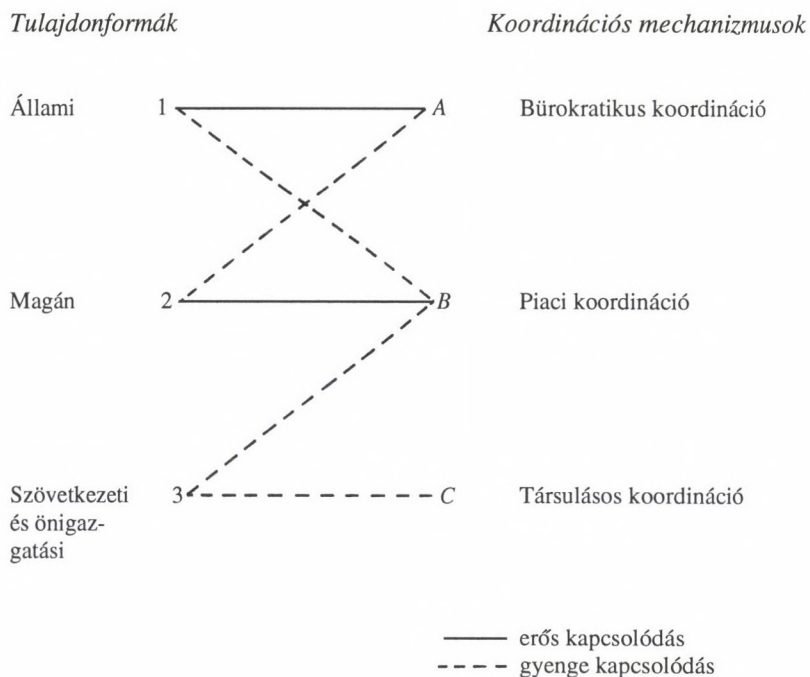
Miután a fenti módon megtárgyaltuk a magánszektort, az állami szektort, a bürokrácia szerepét és a piacot a reformszocializmusban, a tanulmány témájához most valamivel általánosabb szempontból közelítünk. Nézzük a következő ábrát!

---

¹⁵ Lásd az első tanulmány 15. lábjegyzetét.

1. ÁBRA
Erős és gyenge kapcsolódások

Az 1-essel jelölt állami tulajdonformát itt a bürokratikus, centralizált állami tulajdon klasszikus esete jelenti, a 2-es a magántulajdonra, az A és a B a bürokratikus, illetve piaci koordinációra utal.

A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok között két *erős* kapcsolódás van: a klasszikus, reform előtti szocialista gazdaság, amely az állami tulajdont és a bürokratikus koordinációt kapcsolja össze, illetve a klasszikus tőkés gazdaság, amely a magántulajdont és a piaci szabályozást kapcsolja össze. Ez a két egyszerű modell történelmi viszonyítási pontnak tekinthető. Teljesen természetesnek látszik, hogy ha a magántulajdonra alapozott gazdasági egységek eladóként is és vevőként is a piacon tevékenykednek, akkor a pénzügyi nyereség ösztönzője motiválja cselekedeteiket, és nagyon érzékenyek a költsé-

gekre és az árakra. Hasonló módon az állami irányítás alatt álló gazdasági egységeket a bürokrácia működteti, bürokratikus eszközökkel.

Ezzel szemben a reformszocializmusban a magánszektor – miközben tevékenységeiket nagyrészt a piac koordinálja – egyúttal bürokratikus irányítás hatása alatt is áll, mint azt a 2-es és az *A* közötti szaggatott vonal szimbolizálja. A magántevékenységek bürokratikus szabályozásának kísérlete nem vezet, nem vezethet zökkenőmentes működéshez e pár alapvető összeférhetlensége következtében.

Továbbmenve léteznek olyan – általában szintén inkonzisztens – kísérletek, amelyek az állami szektort kívánják piaci koordinációval szabályozni (az 1-es és a *B* közötti szaggatott vonal). A piaci szocializmus elméletének középpontjában ez az eszme állt. Kiderült azonban, hogy nem lehet csökkenteni a bürokrácia alapvető befolyását. A piac hatása az állami vállalatok koordinációjára – mint azt a tanulmány előző pontjaiban láttuk – tele van súrlódásokkal. A reformerek azon törekvése ellenében, hogy erősítsék a kapcsolódást 1-es és *B* között, él a hajlandóság az 1-es és *A* közötti kapcsolódás restaurálására: a bürokratikus koordináció áttör és kiszorítja a piac hatását. Összefoglalva: az utójára tárgyalt két pár, azaz az 1-es és a *B*, valamint a 2-es és az *A* közötti viszony *gyenge* kapcsolódásként jellemezhető.

Az „erős” és „gyenge” kapcsolódás fogalmai nem jelentenek részemről értékítéletet vagy preferenciákat. Ezek leíró kategóriák. Tanulmányom filozófiájának megfelelően egy tulajdonforma és egy koordinációs mechanizmus között a kapcsolódás akkor erős, ha spontán módon alakul ki, és az ellenállások, ellenintézkedések dacára is fennmarad. Alapja az a természetes affinitás és kohézió, amely a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok bizonyos típusai között fennáll. A „gyenge” jelző olyan kapcsolódásokra utal, amelyek mesterkéltek és nem elég szívósak ahhoz, hogy ellenálljanak az erősebb kapcsolódás hatásának. A gyenge kapcsolódásokat az erők újból és újból félretolják, akár tetszik az a reformszocializmus szellemi és politikai vezetőinek, akár nem.¹⁶

Mi a helyzet a többi formával? Nézzük először a tulajdonlás kérdését! Az ábra harmadik sora a szövetkezeti és öngazgatási formákra utal. Az olyan típusú társadalmi tulajdonlás, mint amilyen az igazi kommunákban és az igazi munkás-öngazgatás eseteiben található, nem magán- és egyben nem bürokratikus

---

¹⁶ 1-es és 2-es, valamint *A* és *B* számos más kombinációja is említésre méltó. Például, ha egy gazdaságnak erős és stabil magánszektora van, és a 2-es és *B* közötti kapcsolódás dominál, akkor a gazdaság egy bizonyos területén sikeres lehet az 1-es és *B* közötti kapcsolódás. Más szóval, alapvetően a magántulajdonra épülő piacgazdaságban az állami szektor képes alkalmazkodni a piac szabályaihoz.

jellegű.¹⁷ A szövetkezeti szocializmus ideája régóta része a szocialista gondolkozásnak. Ami a *C* típusú koordinációt illeti, az asszociatív mechanizmusok kifejezés potenciális mechanizmusok egy csoportjának gyűjtőneve. A csoportot valószínűleg negatív módon lehet a legegyszerűbben definiálni. Ide olyan koordinációs mechanizmusok tartoznak, amelyek nem a bürokrácia és nem a piac eszközével fejtik ki hatásukat, hanem az önkormányzat, a szabad társulások, a reciprocitás, az altruizmus vagy a kölcsönös önkéntes alkalmazkodás révén. A szocializmus irodalma gazdag olyan javaslatokban, amelyek a szocialista társadalmat szövetkezeti tulajdonra és nem piaci, nem bürokratikus, hanem asszociatív koordinációra kívánják alapozni. Erre a hagyományra hivatozva alkalmazta Marx a némileg lekicsinyítő „utópikus szocializmus” kifejezést. E gondolatvilág korai képviselői voltak Proudhon, (bizonyos mértékig) Fourier, Owen és mások.

Az irodalom nem mindig állítja párba a szövetkezeti és öngazgatási, 3-as típusú tulajdonformákat az asszociatív koordinációval (*C*). Vannak szerzők, akik a 3-as tulajdonformára, vannak, akik a *C* koordinációs mechanizmusra teszik a hangsúlyt, és van néhány eset, amikor a kettőt összekapcsolva kezelik. Az ebbe a körbe tartozó elképzelésekkel gyakran találkozhatunk a szocialista országok reformvitáiban.¹⁸ Az egész jugoszláv tapasztalat egy kísérlet – bár nagyrészt rosszul sikerült kísérlet – arra, hogy a $\beta+C$ kapcsolódás irányába vigyék a szocializmust. Eltereljék azoktól az állapotoktól, amelyekben vagy kizárólag az állami tulajdonra, vagy a magántulajdonra építenek, illetve vagy kizárólag bürokráciára, vagy a piacra. A kínai kulturális forradalom tekinthető úgy, mint kísérlet a bürokrácia összezúzására, és arra, hogy a piaci elemek bevezetése nélkül térjenek rá a szocializmus bürokrácia mentes útjára. E két nagy történelmi kísérlet egyike sem vezetett azonban perdöntő sikerhez. Az átalakulást mindkét esetben a politikai vezetés kényszerítette rá a társadalomra, és ha a kezdetekben a vezetés kezdeményezése lelkes támogatásra talált is –

¹⁷ A Szovjetunióban meghonosodott gazdasági célú magántársaságok a tanulmány fogalomhasználatára szerínt nem tekinthetők igazi szövetkezeteknek, nem 3-as, hanem 2-es típusú tulajdonformát képeznek.

¹⁸ A szövetkezeti tulajdont természetesen nemcsak a *C* típusú koordinációs mechanizmusokkal, hanem a piaci mechanizmusokkal is össze lehet kapcsolni. Például Jugoszlávia kísérletezett azzal, hogy a 3-as típusú tulajdonlási formát (az öngazgatást) mind a *B* típusú (piaci), mind a *C* típusú (asszociatív) koordinációs mechanizmussal összekapcsolja. A gazdaság nagy részeit koordinálták a szokásos módon, piaci mechanizmussal. Ezzel egyidejűleg úgynevezett „társadalmi szerződéseket” szerveztek, hogy közvetlen kapcsolatokat létesítsenek a termelés és a fogyasztás képviselői között; azt várva tőlük, hogy önkéntes alapon végrehajtják a kölcsönös alkalmazkodást. Miközben a hivatalos politika hol a *B*, hol a *C* típusú mechanizmusra tette a hangsúlyt, a valóságban mindenkori az *A*-val jelölt bürokratikus koordinációs mechanizmusok voltak uralkodóak, rejtett módon képezve domináns erőt.

legalábbis a lakosság egy részénél –, később intézményesítették és erőszakkal vitték keresztül, nem tűrve semmiféle eltérést a párt központi vonalától. Ezért abból a tényből, hogy Jugoszláviában valamiféle, a 3-as tulajdonformára emlékeztető forma volt domináns vagy abból, hogy Mao kulturális forradalmának retorikája a C típusú koordinációs mechanizmusokhoz hasonló elveket erősített meg, nem vonhatunk le semmiféle következtetést ezen formák igazi erejéről.

Vegyük inkább az előzőekben javasolt kritériumot, és nézzük meg, hogy a szocialista rendszerek reformjai folyamán volt-e *spontán, természetes* módon végbemenő mozgás a szövetkezeti tulajdonlás és az asszociatív koordináció területén. A kérdésnek van értelme, mert a valóban önkéntes alapú szövetkezetek létesítése, az önkéntes alkalmazkodás és az asszociatív koordináció más formái nem tilosak ezekben az országokban. A rendszer sokkal inkább eltűri a kisméretű szövetkezeteket, mint a gazdasági célú magán-tevékenységeket. Az önzetlenség és az üzletienségtől mentes viszonyosság pedig természetesen minden rendszerben legális.

Ezzel együtt azt tapasztalhatjuk, hogy miközben a 3-as és a C forma létezik, sőt a bürokratikus centralizáció csúcspontján is léteztek, az utasításos rendszer megszüntetése után sem észlelhető látványos növekedésük. Amikor a közpon-tosított állami tulajdon mellett más tulajdonformákat is megengedtek, kizárólag a magántulajdon térnyerése volt igazán gyors. Amikor a közvetlen bürokratikus irányítás megszüntetése pillanatnyi őrít okozott, ezt az őrít főként a közvetett bürokratikus irányítás töltötte be, a piaci koordináció némely formájával együtt. A szövetkezeti tulajdon és az asszociatív koordináció legfeljebb kiegészítő szerepet játszanak.¹⁹

Foglaljuk össze általános *következtetéseinket* a társadalmi szerveződések formáinak erősségéről és gyengeségéről. Míg az 1-es és 2-es típusú tulajdonlási formák robusztusak, a 3-as típusnak kevés követője akad. Hasonlóan, míg az A és B koordinációs formákat széleskörűen alkalmazzák, a C csak meglehetősen szűk területen működik. Továbbmenve, az 1-es és A, valamint 2-es és B közötti erős kapcsolódással szemben az összes többi lehetséges kapcsolódás az 1-es, 2-es és 3-as tulajdonlási típusok, valamint az A, B és C koordinációs mechanizmusok között gyenge. (Az ábrán csak négy lehetséges gyenge kapcsolódást mutattunk be, szaggatott vonallal. Természetesen vannak más

---

¹⁹ A 3-as típusú tulajdonformákat és a C típusú koordinációs mechanizmusokat sok írásban bizonyos politikai elképzelésekkel kötik össze, mint amilyenek a kormányzati tevékenységek adminisztratív decentralizálása, a helyi kormányok szerepének növelése, a demokratikus részvétel és az önkormányzat, a különböző korporatív elképzelések és a többi. Ezek megint csak kívül esnek tanulmányom keretein.

gyenge kapcsolódások is.) A tulajdonlási formák, a koordinációs mechanizmusok és a közöttük lévő kapcsolódások erősségére vagy gyengeségére tett feltételezések érvényessége *empirikus* kérdés. Mint a bevezetőben említettük, ez a tanulmány nem vállalkozik az állítások adatszerű empirikus alátámasztására. Itt csak annyit említünk meg: a fenti általánosító következtetések helyessége *tesztelhető*. E sejtések elfogadhatóak, módosíthatóak vagy elvethetőek az irodalomban megtalálható vagy majd a jövőben lefolytatott empirikus tanulmányok alapján. Bárhogy legyen is, az empirikus módon tesztelhető sejtések érvényességének kérdését élesen el kell választani a normatív kérdésfeltevéstől, az alternatív tulajdonformákkal és koordinációs mechanizmusokkal kapcsolatos politikai és morális preferenciáktól.

Be kell ismerni, hogy az egyes formák és kapcsolódások gyengeségére utaló megfigyelések egy kis minta rövid időszakra kiterjedő vizsgálatából származnak. Húsz vagy harminc év múlva a kutatók talán azt észlelhetik majd, hogy e tendencia megtorpant, és a történelem új irányt vett. A történelem mindig megjósolhatatlan. Amíg a tapasztalat az ellenkezőjét nem bizonyítja, érdemes ésszben tartani az alternatív tulajdonformák és koordinációs mechanizmusok erősségével vagy gyengeségével kapcsolatos megfigyeléseket.

Érthető, hogy különböző társadalmi csoportok és értelmiségi körök szívesen szánának nagyobb szerepet a 3-as típusú tulajdonformáknak, a C koordinációs mechanizmusoknak és kapcsolódásaiknak. Erőfeszítéseiknek esetleg még jótékony hatása is lehet, feltéve, hogy azok, akiknek ilyen javaslatuk vannak, nem kergetnek hamis ábrándokat és nem törekszenek a nem állami és nem magántulajdon, valamint a nem bürokratikus és nem piaci koordináció dominanciájára. Intellektuálisan becstelen dolog lenne elleplezni e formák gyengeségét és azt a megfigyelést, hogy ezek legfeljebb kiegészítő szerepet játszhatnak az igazán erős formák mellett.

A normatív értelmezésekről

A tulajdonlás és/vagy a koordinációs mechanizmusok harmadik formájának keresése nem ment fel senkit az alól, hogy megtegye az igazán nehéz választásokat. Így valóban döntenünk kell arról, hogy milyen súlya, részaránya legyen egymáshoz viszonyítva a tulajdonlás két robusztus formájának, az állami és a magántulajdonnak. Szorosan kapcsolódik ehhez a döntés a két robusztus koordinációs mechanizmus – a bürokratikus és a piaci – relatív arányairól.

Ezen a ponton *figyelmeztetnünk* kell valamire. A reformelképzelések tárgyalása folyamán nem ritka, hogy a létező szocialista rendszer pozitív (leíró)

elemzéséből fakadó kritikus állítások *normatív síkon kificamodnak*. Az ilyen normatív ficam logikai szerkezete a következő: „Ha az az állításunk, hogy az *A* jelenségnek káros hatásai vannak, akkor ez értékítéletet és javaslatot von maga után: az *A* jelenség kiküszöbölése kiküszöböli a káros hatásokat. Ezért az *A* jelenséget meg kell szüntetni.” Ez a gondolat logikailag hibás és veszélyes is. Ha bizonyítani tudjuk is, hogy az *A* jelenségnek káros hatásai vannak, ebből az állításból *nem* következik, hogy először, az adott feltételek között az *A* jelenség megszüntetése egyáltalán kivihető, és másodsor, *A* kiküszöbölése elégséges feltétele a káros következmények megszüntetésének.

Itt visszatérünk a tanulmányban kidolgozott elképzelésekhez. El szeretném kerülni, hogy pozitív elemzésembe normatív ficamok kerüljenek. Azok a pozitív (leíró) kijelentések, hogy mind a bürokratikus állami tulajdon, mind pedig a magántulajdon robusztus forma, továbbá, hogy erős kapcsolódás fűzi előbbit a bürokratikus, utóbbit pedig a piaci koordinációhoz, *nem* implikálnak egyértelmű normatív gazdaságpolitikai állásfoglalást ezeket a formákat illetően. E pozitív kijelentések nem vonják magukkal sem azt a javaslatot, hogy fel kell adni az állami tulajdont és át kell váltani a magántulajdonra, de nem vonják maguk után az ellenkezőjét sem, azaz a magántulajdon feladását és az állami tulajdon kizárólagosságát. Tanulmányom azt sem sugallja, hogy „vagy-vagy” típusú bináris döntést kell tennünk egymást kölcsönösen kizáró formák között: *vagy* állami tulajdon bürokratikus koordinációval összekapcsolva, *vagy* magántulajdon piaci koordinációval összekapcsolva. „Non sequitur” megállapítások helyett a tanulmányban elmondottakból az alábbi következtetések adódnak:

1. Az állami és a magántulajdon képes egymás mellett létezni egyazon társadalomban. A reformszocializmus politikai, társadalmi és ideológiai környezetében azonban e szimbiózis súlyos nehézségek középette, sok diszfunkcionális elemmel terhelten valósul meg.

2. Az állami és magántulajdon egymáshoz viszonyított arányait illető állásfoglalás, valamint az ezzel összefüggő állásfoglalás – a bürokratikus és a piaci koordináció kombinációjáról – a legszorosabban összefügg az állást foglaló egyén, mozgalom, párt vagy testület *értékrendjével*. Sem az állami, sem a magántulajdonhoz való viszony nem szigorúan közgazdasági s ezen belül hatékonysági megfontolásokon alapul; e viszonyra mélyreható befolyást gyakorolnak politikai, világnézeti és etikai posztulátumok, érzelmi kötődések és ellenszenvek.

Jelen tanulmányom nem fűz megjegyzéseket ezekhez az értékítéletekhez, és nem foglalkozik a lehetséges állásfoglalások alapjául szolgáló politikai és etikai kritériumokkal sem. Saját értékrendem alapján kifejtettem nézeteimet ezekben

a kérdésekben a bevezetőben már említett, nemrég megjelent írásomban, az *Indulatos röpiratban* (1989). Abban hangsúlyozom azt a meggyőződésemet, hogy célszerű a magánszektor gyors fejlődése, részarányának folyamatos növelése. De ismétlem: ez egy másíkajta (önmagában ugyancsak jogosult és fontos) megközelítés. A jelen tanulmány azonban meg akar maradni a *pozitív* (leíró-magyarázó) elemzés keretei között. Ezért itt arra szorítkozom, hogy *feltételes predikciót* fogalmazzak meg a tulajdonlás és a koordinációs mechanizmusok közötti lehetséges kapcsolódások erősségére, illetve gyengeségére vonatkozó elméleti sejtések alapján.

Tanulmányom célja, hogy óvatosságra intsen: senkinek se legyen illúziója és hamis várakozása! Az ismert szólással: aki át mond, mondjon bét is. Aki az állami tulajdon dominanciája mellett foglal állást, az ezzel egy csomagot fogadott el, és elkerülhetetlen, hogy ez a csomag óriási adag bürokratikus koordinációt ne tartalmazzon. Egy másik figyelmeztetés is szükségesnek látszik: aki valóban nagyobb arányú piaci koordinációt akar, annak *e tényből következően* el kell fogadnia a magántulajdon és a magántevékenységek sokkal nagyobb és egyre növekvő arányát. A kívánt koordinációs mechanizmus (mondjuk, a piac) nem jön létre a megfelelő tulajdonforma (a magántulajdon) jelentős mértékű fedezete nélkül. Hasonlóan, senki sem biztosíthatja a kívánatosnak tartott tulajdonformát (mondjuk, az állami tulajdont), hogy meg ne kapná vele együtt a hozzá fűződő koordinációs formát (a bürokratikus koordinációt). Ilyen a szocialista rendszerben folyó reformok, társadalmi-gazdasági átalakítások *realpolitikája*. A piaci szocializmus merő ábránd. Az állami tulajdont és piacot együtt követelő hangzatos jelszavak félreértést okoznak, és tápot adnak keserű tapasztalatai bizonyosan megcáfolnak. Még az is elmondható, hogy a különböző reformszocialista országokban néhány közgazdász és gazdaságpolitikus a tömegmanipuláció eszközeként vagy – kevésbé pejoratívan fogalmazva – nevelési eszközként alkalmazza e jelszót. („A $2 \times 2 = 8$ hosszú korszaka után ésszerű először $2 \times 2 = 6$ -ot mondani, a $2 \times 2 = 4$ azonnali kimondása túl nagy sokkot okozna.”) Ezek szerint valamennyi szocialista ország arra van ítélve, hogy a fokozatos kijózanodás fájdalmas útját járja? Valóban reménytelen dolog azt várni, hogy a reformfolyamat későnjövői tanulhatnak az elődök csalódásaiból?

3. Azoknak, akik őszintén nagyobb szerepet szeretnének adni a piacnak, nagyobb teret kell engedniük a formális és informális magántevékenység, a szabad be- és kilépés, a verseny, az egyéni vállalkozás és a magántulajdon számára. Csak a magánszektor radikális kiszélesítése hoz létre kedvező körülményeket a gazdaság egészének igazi piacosításához. Az ebbe az irányba, azaz

a magánszektor kiszélesítése felé történő haladás a gazdasági átalakulás legfontosabb mércéje. Enélkül a reformjelszavak szavak maradnak, és nem szolgálják a valódi decentralizáció és a piaci koordináció ügyét.

Azt hiszem, hogy a Magyarországon végbemenő rendszerváltozás nem teszi időszerűtlenné a fentiekben elemzett kérdések újbóli átgondolását. Rendkívül erős illúziók élnek sok befolyásos személyben, különösen a gazdasági vezetők és a közgazdász kutatók körében, a piaci szocializmus gondolatkörével kapcsolatban. Sokan remélik azt, hogy az állami vállalat igenis átalakítható valódi piaci orientációjú szervezetté. Nézetem szerint helyesen mutatott rá Tamás Gáspár Miklós arra, hogy ez egyike a sokféle harmadikutas nézetnek.²⁰ Meggyőződésem: csak az képes előítéletektől mentesen kialakítani magában a rendszerváltozással és az új rendszerhez való gazdasági átmenettel kapcsolatos gyakorlati gazdaságpolitikai teendőket, aki kész szembenézni a reformszocializmus kudarcaival és annak mélyebb magyarázatával. E mélyebb magyarázat egyik összetevője annak újragondolása: mely tulajdonformák és mely koordinációs mechanizmusok bizonyulnak összeférhetőnek, egymást vonzóknak, és melyek között van alapvető összeférhetetlenség.

---

²⁰ Lásd Tamás Gáspár Miklós (1989) cikkét.

A SZOVJETUNIÓ ÚTJA A SZABAD GAZDASÁG FELÉ: EGY KÜLSŐ MEGFIGYELŐ HOZZÁSZÓLÁSA

A piaci gazdaságba való átmenet minden országban hihetetlenül nehéz feladat. Csak azok végezhetik el ezt a munkát, és azok oldhatják meg a felmerülő súlyos problémákat, akik az illető ország társadalmán belül élnek. A *kívülről* elkerülhetetlenül csak korlátozottan érti meg a helyzetet. Ez szerénységre int; senki sem lehet biztos abban, hogy tanácsai megvalósíthatóak és a lehető legjobb irányba mutatnak. Ezt mindjárt előljáróban nyomatékosan leszögezem, de a későbbiekben nem fogok ismételten óvatoskodó megszorításokat fűzni javaslataimhoz. Tanulmányom minden tételére vonatkozik az az általános megjegyzésem, hogy kellő kritikával kell azokat fogadni, és a szovjet közgazdászoknak a maguk sokkal nagyobb helyismerete alapján kell álláspontjukat kialakítani.

Nem vagyok „szovjetológus”. Amikor megpróbálom megérteni a Szovjetunió problémáit és az előtte álló alternatívákat, kétféle forrásból merítek.

Magyar vagyok, és közelről tanulmányoztam mindazt, ami hazámban történt. A Szovjetunióhoz képest Magyarország kicsi, de joggal tekinthető laboratóriumnak, amelyben igen fontos kísérletek mentek végbe. Ebben a tekintetben az elmúlt évtizedekben jóval a szovjet gazdaság előtt haladt. A társadalom mélyreható átalakítására az első tétova, félbemaradt és kegyetlenül visszavert kísérletek az 1953–1956-os időszakban történtek. Utána 1968-ban kezdődött meg a régi típusú parancsgazdaság lebontása. S végül 1989-ben következett be a nagy politikai fordulat: a politikai demokrácia intézményeinek megteremtése, ezt követően szabad választások és az immár nyíltan vállalt átmenet olyan piacgazdaság felé, amelyben a magántulajdon jelenti majd az uralkodó tulajdonformát. Azt hiszem, minden ország számára, amely hasonló irányban akar haladni, igen tanulságos a magyar történelmi tapasztalat mélyreható megismerése.¹

---

¹ A magyar gazdasági reformok történetéről lásd Antal László (1980), Berend T. Iván (1988), Kornai János (1982), (1987), Kovács János Mátyás (1990) és Szamuely László (1982), (1985) munkáit.

Ismereteim egy további része abból ered, hogy gazdasági rendszerek összehasonlítására specializálódtam. Elsősorban a Nyugat és a Kelet, a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlításával foglalkozom. Nemcsak a szakirodalom és a statisztikák tanulmányozása alapján végzem ezt, hanem az elmúlt évtizedben az időm felét a szocialista (s újabban már a poszt-szocialista), az időm másik felét pedig a kapitalista világban töltöttem. Egyik munkahelyem a Magyar Tudományos Akadémia, másik munkahelyem az amerikai Harvard Egyetem. Ez az „ingázó” életmód lehetővé teszi, hogy mindkét rendszerről *belülről*, ott élve szerezzek tapasztalatokat.

Magyarországon írtam egy könyvet 1989-ben, még a politikai fordulat kiteljesedése, a választások előtt, ezzel a címmel: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*.² Később ez a munka, némileg kiegészítve megjelent angolul is, *The Road to a Free Economy* (1990c) címen. Nagy öröm számomra, hogy ez az írásom eljutott az orosz nyelven olvasók kezébe is.³ Meggyőződésem, hogy a könyv mondanivalójának nagy része érvényes a Szovjetunió esetére is, természetesen megfelelően kiigazítva az itteni adottságok figyelembevételével. Tanulmányom a könyvhöz kapcsolódik. Röviden összefoglalom a tartalmát, és hozzászerek néhány gondolatot, amelyeket a megírás óta szerzett tapasztalatok inspiráltak.⁴ Nagyobb hangsúlyt fektetek azokra a javaslatokra, amelyeket a jelen szovjet gyakorlat szempontjából a leginkább lényegesnek érzek.

A tanulmány két fő részből áll. Az első része figyelmeztetéseket tartalmaz: nézetem szerint melyek az elkerülendő zsákutcák. A tanulmány második része ismerteti ajánlásaimat.

---

² [A tanulmány bizonyos fokig úgy tekinthető, mint a *Röpirat* (1989) rövid összefoglalása. Néhány ponton azonban eltér attól. Így például világosabbá teszi álláspontomat a sokkterápia ügyében. Az ajánlások egy része kevésbé radikális, például a személyi jövedelem progresszivitását vagy a konvertibilitás bevezetésének gyorsaságát illetően. *Új lábjegyzet.*]

³ A könyv három ízben jelent meg orosz nyelven. Először egy szűkebb, zártkörű kiadásban, utána négy folytatásban az *EKO* folyóiratban, végül nagy példányszámban az *Ekonomika* Kiadónál (lásd Kornai János, 1990b).

⁴ Nagymértékben hatottak gondolataim alakulására a lengyelországi stabilizáció tapasztalatai s ezekkel kapcsolatban azok a beszélgetések, amelyeket Jeffrey Sachs professzorral folytattam, akinek ezen a helyen is szeretném kifejezésre juttatni köszönetemet. Sokat tanultam a szovjet átalakítás első radikális programjaiból, amelyek a köztudatban elsősorban Sz. Sz. Satalin és G. Javlinszkij nevéhez fűződtek, s amelyek kidolgozásában rajtuk kívül számos más szovjet és külföldi közgazdász vett részt (lásd Munkacsoport, 1990, valamint G. Allison és G. Y. Yavlinsky szerk., 1991). A tanulmányban előterjesztett javaslatok számottevő mértékben megegyeznek más stabilizációs programokkal, de néhány lényeges ponton eltérnek azoktól.

*Reformszocializmus*⁵

A szocialista rendszer két prototípusát különböztetem meg. A szemléletesség kedvéért pártvezetők nevével fémjelzem a két típust. Az egyik a *klasszikus szocializmus*: Sztálin és Brezsnyev (Szovjetunió), Mao Ce-tung (Kína), Honecker (Kelet-Németország), Husák (Csehszlovákia) és Ceaușescu (Románia) szocializmusa. A másik a *reformszocializmus*: Tito (Jugoszlávia), Kádár (Magyarország), Teng Hsziao-ping (Kína) és Gorbacsov (Szovjetunió) szocializmusa. [...]

A reform arra törekszik, hogy bizonyos mértékig egyesítse a szocializmust és a kapitalizmust. Az elgondolás szerint maradjanak fenn a klasszikus szocializmusból a következők: 1. a kommunista párt uralkodó szerepe, de némileg enyhítve az elnyomást és némi szabadságot engedélyezve az alternatív nézeteknek; 2. az állami szabályozás mindent átszövő szerepe; a gazdaság alárendelése a bürokrációnak; 3. az állami tulajdon túlsúlya. Ugyanakkor jelenjenek meg a kapitalizmusból átvett következő elemek: 4. a piaci koordináció a gazdaság fő (vagy egyik fontos) integrátora (ehhez hozzátartozik a messzemenő decentralizáció, a vállalat nagyfokú önállósága, az árak részleges felszabadítása); 5. a magánszektor kifejlődése, igaz, igen szűk sávba szorítva. [...]

A reformnak vannak hasznos eredményei – de alapvető céljait nem tudja elérni; nem képes meggyőző és tartósan jó gazdasági teljesítményre. [...]

A *mikro*gazdaság nem válik igazán piacgazdasági jellegűvé. Ez összefügg számos kedvezőtlen *makro*ökonómiai jelenséggel. Elszaladnak a nominálbérek. Noha a vállalat nem igazán autonóm, részleges önállósága ahhoz elég, hogy a béreket könnyelműen, a termelékenység növekedésétől elszakadva emelje. A bankrendszer felelőtlenül osztogat hiteleket, s nem követeli meg azok visszafizetését. Sőt, a hitelezés az egyik fő eszköz arra, hogy az anyagi csőd szélén álló vállalatokat megmentsék. Fellazul a fiskális fegyelem. Egyfelől nő a veszteséges vállalatok pénzügyi támogatása, a torz árrendszer keretei között a különböző fogyasztási termékek és szolgáltatások ártámogatása, valamint a veszteséges exportügyletek dotációja. Továbbra is indokolatlan bőkezűséggel finanszíroznak rosszul megtérülő vagy kifejezetten veszteséges állami beruházásokat. Óriási összegeket emészt fel a fegyveres erők fenntartása és a további fegyverkezés. Másfelől fellazul az állami bevételek behajtása. A kiadások és bevételek

---

⁵ [A tanulmány alapjául szolgáló leningrádi előadásnak ebben a szakaszában olyan kérdésekkel foglalkoztam, amelyeket a kötet első tanulmánya sokkal részletesebben taglal. Az átfedések elkerülésére a jelen írásos szövegben csupán erős rövidítéssel publikálom az annak idején szóban ennél hosszabban előadott gondolatokat. Némi ismétlés a két tanulmány között így is elkerülhetetlen. *Új látjegyzet.*]

egyre nagyobb diszkrepanciájának következtében nő a költségvetés hiánya. Ezt vagy külföldi kölcsönök felvételével, vagy a hazai bankóprés gyorsított működésével, azaz inflációs eszközökkel fedezik.

Három veszélyes makro-disequilibrium mutatkozik: súlyosbodó krónikus hiány, gyorsuló infláció és növekvő adósság. E három makroegyensúlyi probléma országonként és időszakonként különböző arányokban jelentkeznek. Korábban „lengyel szindrómának” nevezhetjük e hármast, mert ott jelentkezett a legvégtetesebb formában. Azóta azonban Lengyelország a radikális változtatások útjára lépett. Most már időszerűbb „szovjet szindrómának” nevezni, mert a legnagyobb mértékben a Szovjetunióban fejlődik ki párhuzamosan és egymással összefonódva ez a háromféle negatív jelenség.

A peresztrojka véget vetett a klasszikus szocializmusra jellemző brutális elnyomásnak – de ezzel együtt fel is lazította annak kemény fegyelmét és koherenciáját. Ugyanakkor képtelenek bizonyult helyette megteremteni, az igazi piacgazdaság fegyelmét, mert ahhoz legitim parlament által hozott törvények és piaci verseny kellene. Arra lenne szükség, hogy valódi magántulajdonosok legyenek, akik a saját zsebük érdekében komolyan veszik a költségeket és a nyereséget, s nem számíthatnak többé arra, hogy az állam okvetlenül kimentse őket a pénzügyi bajból.

Ami piaci szocialista jellegű kísérlet végbement eddig a Szovjetunióban, az felemás és következtelen volt, mert nem támasztotta alá radikális fordulat sem a politikai életben, sem pedig a tulajdonviszonyokban. Két szék között a pad alá eső rendszer ez; nem működőképes szocializmus (mert az kemény represszió és a szabadságjogok nyomasztó korlátozása nélkül nem tud tartósan fennmaradni), de nem is modern kapitalista piacgazdaság. Kudarca elkerülhetetlen.

Romantikus harmadik út

A piaci szocializmus maga is harmadikutas kísérlet; ezt több országban, köztük a Szovjetunióban is kipróbálták – és nem vált be. Van azonban egy másik intellektuális áramlat – nevezzük „romantikus harmadik útnak” –, amelyet még sehol sem próbáltak ki. Ez csupán írásokban és még inkább beszélgetésekben jelentkezik; főként írók, politikusok, a szellemtudományok művelői körében. Akadnak közgazdászok is, akiknek nézetei ide sorolhatóak.

Noha ez az áramlat nem egységes, megkísérlem kiemelni eszméik néhány közös vonását.

A kommunista párt által uralt szocialista rendszer mindegyik válfaját el kell vetni, tehát nemcsak a klasszikus szocializmust, hanem a piaci reformokkal kísérletező szocializmust is. Ugyancsak el kell zárkózni a kapitalizmustól,

annak mai nyugati formáitól is, mert visszataszító az abban elburjánzó nyereszkesedés, kommercializáltság, elfajult erkölcs.

Miféle társadalomra kell tehát törekedni? A válaszoló gyökereitől és felfogásától függően szóródnak a válaszok:

- Vissza kell térni a tiszta és természetes falusi élethez.
- Igazi közösségi életet kell teremteni. Ehhez hozzátartozik a közösségi tulajdon. Sokféle változat merül fel a vitákban: falusi közösség, paraszti közösség, igazi önkéntes szövetkezeti tulajdon és így tovább.

- Az előbbi egyik válfajának is tekinthető, de érdemes külön is megemlíteni: munkásközösségeket kell teremteni, és ezek tulajdonába kell adni a gyárat. Ehhez társul a munkás-önigazgatás igénylése.

- Legyen közvetlen kapcsolat termelő és fogyasztó között; ki kell iktatni a nyereszkesedő, üzérkedő kereskedelmet.

- Legyen fejelem, de ez épüljön tradícióra, a vallás parancsaira. Egyesek azt kívánják, hogy egy autokratikus uralkodó – király vagy cár – teremtsen rendet, az ősi hagyományok szellemében. Mások ellenzik az autokratikus uralmat; ellenkezőleg: elvetik a tekintélyen és kényszeren alapuló fejelemet. Gondolataik közel járnak az anarchizmus-államellenesség régi és mai formához. Önkéntes fejelemre van szükség. Ez kiegészítendő a modern nyugati parlamentarizmus formáit mellőző, a többpártrendszert kikerülő „közvetlen demokráciával”.

Attól tartok, hogy a fenti felsorolás túlságosan rendezett; a valóságban itt kiforratlan, inkább érzelmileg fűtött, mintsem racionálisan rendezett eszmék gomolygásáról van szó.

Megpróbálom előítéletek nélkül értékelni ezeket a nézeteket. Tulajdonképpen csak az autokratikus uralom gondolatát utasítom vissza *etikai* alapon: *ezen az áron* nem kell fejelem. A szabadság és az emberi jogok olyan értékek, amelyek nem rendelhetők alá semmiféle más kívánalomnak, például a rend és a fejelem követelményének.

Az összes többi óhaj az én szememben önmagában nem ellenszenves; méltányolom az emberek igényét a tisztaságra, a közösségi életre, a bürokrácia és a nyereszkesedés alóli felszabadulásra. A fő ellenvetésem pragmatikus: úgy tűnik, hogy itt csupán óhajok együttesével állunk szemben, nem pedig realista építő programmal. Az első rendszert nem állami erőszak kényszerítette az emberekre. Nem volt politikai bizottság vagy kormány, amely úgy döntött volna korábbi évszázadokban: „legyen kapitalizmus”. A kapitalista piacgazdaság millió önkéntes egyéni elhatározás együttes folyamánaképpen, evolutív módon alakult ki. Igaz, az állam törvényeivel és apparátusával előmozdította és előmozdítja

ezt az evolúciót, de a kapitalista gazdaság alapjában véve „alulról” épül; a vállalkozók döntenek az akkumulációról és a termelés bővítéséről.

Más a helyzet a második rendszerrel, amelynek kiépítése állami erőszakkal történt. Minden egyes intézményét „felülről” hozták létre.

A harmadik rendszer híveinek el kell gondolkodniuk azon: miért nem jelennek meg tömegesen és válnak uralkodóvá azok a formák és viselkedésminták, amelyeket ők előnyben részesítenek. És ha az emberek nem választják ezt a harmadik utat még ott sem, ahol pedig eddig is volt szabad választás – miért számítanak arra, hogy majd a mi régióinkban éppen ezt fogják választani? Vagy ha nem választják önként az emberek, akkor ezúttal ezt kell rájuk kényszeríteni?

Churchill mondta a demokráciáról: ez rossz rendszer – de még nem találtak ki jobbat. Ugyanez elmondható a kapitalista piaci gazdaságról is: rossz rendszer – de még nem találtak ki jobbat. Sok változata van: más az individualistább észak-amerikai és megint más az egyenlősítőbb jellegű skandináv modell; de ez is, az is kapitalista piacgazdaság. Reformok útján ez a rendszer is alapos javításra szorul, de bármennyit javítanak is, messze lesz a tökéletestől. Az *igazi választás* az eddigi szocialista rendszer és a nyugati típusú kapitalista piacgazdaság között van. Illúziók nélkül kell választani: a szocialista rendszer nem javítható meg igazán, a kapitalista rendszer pedig még javított formájában is sok visszataszító vonást fog tartalmazni. Mégis, napjainkban alapjában véve e kettő közül kell kiválasztani a relatíve jobbat. A harmadikutas nézetek ezt a választást próbálják megkerülni – de meggyőződésem szerint nem ajánlanak igazán járható utat, megvalósítható alternatívát.

Reform és forradalom

A két zsákutca vizsgálata után térjünk rá a szabad gazdaság felé vezető útra. Először rövid fogalomtisztázásra van szükség, mégpedig a reform és a forradalom megkülönböztetésére. Sokféle definíció van forgalomban: a magam részéről a jelen tanulmányban és más munkáimban a következő elhatárolást alkalmazom:

A reform, miközben fontos változtatásokat valósít meg, megőrzi az adott rendszer fundamentumait. Ezzel szemben a forradalom a fundamentumokat változtatja meg radikálisan, s ily módon *rendszerváltást* hajt végre.

Ebben a szótárban tehát *nem* az a különbség reform és forradalom között, hogy fokozatosan, lassan vagy robbanásszerűen, gyorsan megy-e végbe. Egy reform is lehet gyors és egy forradalom is végbemehet lassan. Továbbá *nem* az a különbség, hogy a reform békés, a forradalom pedig erőszakos és véres. A reformfolyamatot is kikényszeríthetik véres felkelések, s hátráltatói alkalmazhatnak erőszakot a reformerekkel szemben; a forradalom pedig végbemehet vértelenül. A

különbség abban van, hogy mennyire felszínes vagy mély a változás. Hadd használjak itt hegelianus kifejezésmódot: a forradalom kvalitatív változást jelent.

Ezeket a definíciókat felhasználva elmondható, hogy – a szovjet vitákban elhangzott állítással ellentétben – a peresztrojka nem forradalom, hanem reform. Amire most igazán szükség van a Szovjetunióban, az az igazi forradalom, a rendszer alapvető tulajdonságainak megváltoztatása. Ha ez nem történik meg, akkor a bajok súlyosbodni fognak, a válság folytatódik, sőt tovább mélyül.

Az előbbi definíciókból világos, hogy amikor azt hirdetem, hogy forradalomra van szükség, nem a változtatás robbanásszerű gyorsaságát igénylem. Nem felkelést vagy más erőszakos akciót ajánlok. Minél simábban, minél békésebben megy végbe, annál jobb. Az én értékítéletem szempontjából a legvonzóbb az olyan bársonyos forradalom, mint amilyen Prágában ment végbe. A forradalom szótáramban azt és csak azt jelenti, hogy engedményt nem tevő, radikális, a rendszer alapjait következetesen megváltoztató cselekményekre van szükség. „Csak” ezt jelenti – de persze ez sem kevés. Az ország polgárainak új rendszerre van szüksége, ha boldogulni akarnak.

Tanulmányom címében nem egyszerűen a piacgazdaság, hanem a *szabad gazdaság* kifejezés szerepel, mert ez utóbbi átfogóbb, több elemet tartalmaz. Röviden összefoglalom a szabad gazdaság fő ismérveit.

- Olyan politikai rendszer, amelyben szabad az eszmék versenye, érvényesül a szólásszabadság, a sajtószabadság, a gyülekezési szabadság és a szervezkedési szabadság. Ezek a szabadságjogok magukban foglalják az egypártrendszer felszámolását, alternatív pártok szerveződésének szabadságát és a szabad parlamenti választást.

- Olyan gazdasági rendszer, amely garantálja a szabad vállalkozás jogát és a gazdasági életbe való belépés szabadságát.

- A tiszteletben tartandó szabadságjogok közé tartozik a tulajdon szabadsága. Védelmet kell a magántulajdont; törvényes garanciákat kell adni a konfiskálással szemben. A gazdaságot át kell vezetni olyan tulajdonviszonyok felé, amelyben a magántulajdon a túlsúlyban lévő tulajdonforma.

- Szűkíteni kell az állam szerepét; a hatóságok legyenek alávetve a törvény, a parlament és a nyilvánosság ellenőrzésének.

- A gazdasági folyamatok legfőbb (bár nem kizárólagos) koordinátora a piac.

Új politikai éra: demokratikus konszenzus

A gazdasági problémák megoldásának nélkülözhetetlen feltétele a *politikai* rendszer alapvető megváltoztatása. Közgazdász vagyok, de mégis hangsúlyoznom kell, hogy az elsődleges probléma politikai és nem közgazdasági.

Nem kommentálom a pillanatnyi állapotot, sem azt, hogy mi fog történni a legközelebbi napokban. Úgy érzem, ebben nem vagyok kompetens. Ehelyett leírok egy hipotetikus politikai helyzetet, egy új politikai éra kezdetét. Ennek fő összetevői a következők lennének:

1. Több párt alakul ki, amelyek versenyeznek egymással. Tiszta választási hadjárat zajlik le, amelyet többpártrendszerű tiszta választás követ. Új legitím parlament kezd meg tevékenységét. Új kormány alakul, amely erős parlamenti támogatásra számíthat.

2. Kielégítő megállapodás jön létre a föderatív szervek és a köztársaságok között, amelyet a köztársaságok elfogadnak. Működőképes kooperáció fejlődik ki a köztársaságok között. Világosan tisztázódik a hatáskörök, jogok és kötelezettségek megosztása.

Lehetséges, hogy több köztársaság kiválik. Feltehető, hogy a Szovjetunió mai területének nagy része közös gazdasági teret alkot a jövőben is.

3. Megállapodás jön létre a hadsereg szerepéről, amely civil felügyelet alá kerül.

4. Széles támogatást kap a helyreállítás és a szabad gazdaság felé történő átmenet programja. Konszenzus alakul ki, kétféle értelemben is. Egyrészt: egyetértően támogatja a gazdasági programot a parlament túlnyomó többsége. Másrészt: támogatást kap mind a munkavállalóktól, mind a munkaadóktól, utóbbiak közé értve a magánszektor vállalkozóit is.

A fenti négy pontban összefoglalt politikai állapotot a továbbiakban *demokratikus konszenzusnak* nevezem.

A demokratikus konszenzus kormányának meglenne a politikai, jogi és erkölcsi alapja, hogy a következőképpen szóljon a néphez:

„Új fejezetet akarunk nyitni az ország történelmében. Nem ígérhetjük azt, hogy mindenki számára gyorsan és nagymértékben javulni fog az élet. Nagy nehézségek várhatók, sokakra még súlyos szenvedések várnak. De képesek vagyunk az országot egy jobb rendszer felé vezetni, amelyben néhány éven belül megindul, immár jobb úton, a növekedés, és ennek nyomán javulni fog az életszínvonal.”

Úgy látom, hogy erre vissza nem térő történelmi alkalom kínálkozik. A fentiekben nem *prognózt* adtam; egyáltalán nem biztos, hogy a helyzet valóban így fog alakulni. Én egy *kívánságot* adtam elő: azt kívánnám ennek a sokat szenvedett népnek, hogy a politikai helyzet így alakuljon. Noha még ebben az óhajtott helyzetben is sok lenne a baj és nyomorúság, azért ez járna az aránylag legkisebb szenvedéssel, ez vezetne aránylag leghamarabb a gazdasági válság leküzdéséhez.

Adva van egy vissza nem térő történelmi alkalom, de ezt az alkalmat el is lehet szalasztani. A helyzet válhat sokkal rosszabbá is: kialakulhatnak véres

konfliktusok; a változtatásokat visszatarthatják és a válságot konzerválhatják politikai beharcok, az érdekelt felek közti megegyezés hiánya. Az áldozatoktól visszariadó, manőverezni próbáló vezetés elodázhhatja a fájdalmas, de elkerülhetetlen intézkedéseket. Történelmi léptékkal mérve ez csak késlelteti a radikális fordulatot, de nem veszi elejét annak. Ha azonban ez a késleltetés éveken át elhúzódik, akkor ez felesleges, mert elkerülhető áldozatokat követel.

A tanulmány hátralévő részében összefoglalom a gazdasági feladatokat. Mindegyikhez egy minősítést fűzök.

Az ajánlások egy része *feltételes*. Ez azt jelenti, hogy a szóban forgó javaslat megvalósításának eredményessége messzemenően függ a politikai helyzettől, s maradéktalan sikeréhez szükség lenne a demokratikus konszenzus kialakulására.

Az ajánlások másik része *feltétel nélküli*. Ezek megvalósítására akkor is jó esélyek vannak, s akkor is hozzájárulnak a gazdasági helyzet javulásához, ha a demokratikus konszenzus nem jött létre.

Ez a kategorizálás is jelzi: nem egy „dupla vagy semmi” stratégia mellett érvelek. Nem azt állítom, hogy *vagy* sikerül elérni az optimális politikai feltételeket és akkor minden elvégezhető, *vagy* a kívánatosnál rosszabbul alakul a politikai helyzet, s akkor amúgy is minden reménytelen. Mindenképpen igen sok hasznos változtatás érhető el. De az áttöréshez új politikai éra kell.

Javaslataimat három téma köré csoportosítom: 1. makrostabilizáció és liberalizálás; 2. a tulajdonviszonyok átalakítása és 3. társadalmi-jóléti politika.

Nem törekszem arra, hogy javaslataim, akadémiai értelemben, „eredetiek” legyenek; nem hozakodok elő valamilyen eddig titkolt csodarecepttel, amely leküzdí a betegségeket. Immár jó ideje vitakoznak ezekről a problémákról szerte a világon a közgazdászok, és a legtöbb kérdésben nincs teljes egyetértés; a következőkben azt fejtem ki, hogy az alternatív álláspontok közül én melyiket támogatom.

Makrostabilizáció és liberalizálás

Meg vagyok győződve arról, hogy a szovjet gazdaságban a stabilizációs és liberalizáló rendszabályok nagyszabású csomagjára van szükség.⁶ Ez elengedhetetlen: nézetem szerint lehetetlen rendbe hozni a szovjet gazdaságot enélkül.

---

⁶ Ezt az elgondolást javasolta a magyar gazdaság számára könyvem (Kornai János, 1989). A lengyel gazdaságban elsősorban L. Balcerowicz nevéhez fűződik a stabilizációs csomag gyakorlati megvalósítása. A lengyel stabilizációs programra nagy hatást gyakorolt J. Sachs munkássága; gondolatait és első tapasztalatait D. Liptonnal közösen írt (1990a), (1990b) cikkei foglalják össze. Sok más közgazdász támogatja ezt a stratégiát. Lásd például O. Blanchard és szerzőtársai (1991), valamint S. Fischer és A. Gelb (1990).

Elterjedt ezzel kapcsolatban a sokterápia elnevezés. Nagyon szerencsétlen név; már amennyire egy elnevezés árthat, ez bizonyára kárt okozott, mert elijesztett sok embert. A kifejezést a pszichiátriától kölcsönözték a névadók. Ott magát a sokkot tekintik gyógyhatásúnak. Itt azonban, a gazdasági stabilizáció során erről szó sincs. Ha már az orvosi analógiánál maradunk: a sokk nem maga a terápia, hanem nemkívánatos, de az esetek egy részében elkerülhetetlen mellékhatás. S ha az akció megvalósítható az emberek „sokkolása” nélkül, az tiszta haszon; érdemes a megrázkódtatás és fájdalom minimalizálására törekedni.

Egyébként saját írásaimban is orvosi metaforát használok: stabilizációs műtétet ajánlok. Ez nézetem szerint jobban kifejezi, hogy egy gyors és radikális beavatkozásról van szó, amelyet előzetes gyógykezeléssel kell előkészíteni, s utóként kell követnie.

A csomag kifejezés arra utal, hogy olyan rendszabályokról van szó, amelyek szorosan összefüggnek egymással. Egy-egy rendszabály, amennyiben a csomagból kiragadva, egymagában vezetnék be, kétséges hatással járna; sőt az is lehet, hogy kifejezetten ártana. A siker feltétele, hogy a rendszabályokat körülbelül egy időben vagy rövid időszakokra összesűrítve, s egymással a részletek tekintetében is összehangolva vezessék be.

A csomag fő komponensei, nézetem szerint, a következők lennének:

1. Az állami költségvetés deficitjének felszámolása. Ez maga is igen összetett feladat, s itt most csak néhány elemét ragadom ki.

Hathatós lépésekre van szükség a támogatások (mind az ártámogatások, mind a veszteséges vállalatoknak nyújtott támogatások) felszámolása felé. Ha nem is sikerül minden támogatást egyetlen ütemben felszámolni, de már azonnal, az első ütemben nagyarányú részleges támogatásleépítést kell megvalósítani, és világos menetrendet kell kidolgozni a teljes megszüntetésükre.

Egy másik nélkülözhetetlen rendszabály: a katonai kiadások drasztikus csökkentése.

Ugyanakkor növelni kell az adóbevételeket. Előbb-utóbb szükség van egy korszerű adórendszer kiépítésére, amely magában foglal hozzáadottérték-adót, valamint személyi jövedelemadót. Az első lépésben azonban, benyomásom szerint, elsősorban a forgalmi adók egységesítése és átlagos kulcsuk emelése lesz napirenden.

A költségvetési hiány semmiképpen sem fedezhető tovább azzal, hogy a központi bank nyújt hiteleket, mert ez folyamatosan gerjeszti az inflációt. Ha a

felsorolt intézkedések nem elégségesek, akkor külföldi vagy belföldi kölcsönökre lesz szükség.

2. Szoros, restriktív monetáris politikára van szükség; a hitelezés kemény megszorítására. Ha a bankrendszer továbbra is könnyű kézzel osztogatja a hiteleket, akkor a stabilizáció súlyos veszélybe sodródik.

3. Ügyelni kell a bérfejelelmre. Igen fontos, hogy önmegtartóztató és felelősségteljes magatartást tanúsítsanak a munkavállalók és azok érdekképviseletai. Többek között erre is utaltam, amikor a demokratikus konszenzus szükségességéről szóltam. Ehhez azonban hozzá kell tenni: a stabilizáció sorsa nem bízható kizárólag önkéntes korlátozásra. Megfelelő adózási formulával büntető jellegű adót kell kivetni azokra vállalatokra, amelyek nem tartják be a bérfejelemet, s ahol a nominálbérek elszaladnak a termelékenység alakulásához képest.

4. Fel kell szabadítani minden árat. Monopolelles törvénnyel és megfelelő állami felügyelettel kell akadályozni azt, hogy egyes vállalatok visszaéljenek monopóliumhelyzetükkel.

5. Drasztikusan le kell értékelni a rubelt. Olyan árfolyamot kell megállapítani, amely reálisan megfelel a kemény devizák és a rubel közti piaci átváltásnak, s amelyet azután tartani lehet hosszabb időn át.

A megrendült pénz stabilizációja minden esetben azt jelenti, hogy egyszerre változik minden ár, minden árfolyam és kamatláb, minden bér, továbbá minden mennyiségi mutató nominális értéke. Kell valamilyen „fix pont”, amibe kapaszkodni lehet. A stabilizáció szakirodalma ezzel kapcsolatban a nominális „horgony” kifejezést használja; ez az, amihez hozzáköthető a gazdaság imbolygó hajója. Sokféle közgazdasági nagyság számításba jöhet különböző stabilizációknál, például a pénzmennyiség, az átlagos bérszínvonal vagy egy rögzített devizaárfolyam. Más közgazdászokkal együtt azon a véleményen vagyok, hogy a jelenlegi kelet-európai és a szovjet stabilizáció esetében a legjobb jelölt a nominális horgony szerepére az előre rögzített devizaárfolyam. Ez egyúttal megkönnyíti a 4. feladat, az árliberalizálás megvalósítását. Legalábbis a külkereskedelmi-világpiaci forgalom tárgyát képező termékek és szolgáltatások esetében a kalkuláció kiindulópontja a világpiaci ár, szorozva a stabilizációs devizaárfolyammal. Lehet, hogy a belföldi ár ettől, a kínálat és a kereslet viszonyának hatására, el fog térni. Mindazonáltal ez olyan kalkuláció, amellyel el lehet indulni; nem kell a semmiből elővarázsolni egy új árendszert.

6. Vitatott kérdés, hogy mikor és hogyan kell konvertibilissé tenni a hazai pénznemet. Sok más közgazdással egyetértve azt ajánlom, hogy

már az első stabilizációs csomag tartalmazzon lényeges rendszabályokat a konvertibilitás felé, még ha ennek a sokrétű követelménynek nem is lehet minden szempontból azonnal eleget tenni. Két, egymással összefüggő intézkedésre hívom fel külön is a figyelmet. Az egyik a magán-devizaforgalom legalizálása. Felesleges és ártalmas ezt a föld alá szorítani. A lakosság kezében lévő devizát legyen szabad korlátozás nélkül devizaszámlákra betétként elhelyezni anélkül, hogy bárki kérdezné a pénz eredetét. A másik szükséges rendszabály: az állami bankrendszer vállalja azt, hogy a stabilizációs devizaárfolyamon korlátozás nélkül átváltja a devizát. Éppen ez teszi „horgonyná” a devizaárfolyamot. Mindenki – az állami vállalat, a magán-szektor, az állampolgár és a külföldi üzletember – bízhat abban, hogy a pénz értékálló, mert mindig megkapja a hazai pénzért rögzített árfolyamon a kemény devizát.

Annak persze, hogy a konvertibilitást ne csak deklarálják, hanem valóban érvényesítsék is, számos feltétele van. Egy részükről a későbbiekben lesz szó, egy másik feltétel viszont a fenti 5. ponttal, nevezetesen a helyes devizaárfolyammal függ össze. Nehéz ennek célszerű nagyságát jól meghatározni. Ha már óhatatlan a „mellélövés”, akkor jobb túllőni a célon, mint túl alacsonyra venni az irányzékat. Inkább legyen az import kissé túl drága és az export aránytalanul jövedelmező; ez ugyan növeli a lakosság terhelését, de biztosabbá teszi a stabilizációs hatást.

7. Végül még egy igen fontos teendő a külkereskedelem és ezen belül az import liberalizálása. A beáramló külföldi áruk hozzájárulnak az ellátáshoz, és a verseny révén jobb teljesítményre készítetik a hazai termelőket. Emellett az árukkal együtt importálják a külföldi árakat is, ami – mint korábban említettem – igen fontos egy olyan helyzetben, amikor egy korábbi abszurd és irracionális árrendszerből kell gyorsan átmenni egy reális piaci árrendszerbe.

A stabilizációs műtét sikerének számos feltétele van.

Mindenekelőtt gondosan elő kell készíteni. Biztosítani kell a részintézkedések összhangját; megfelelő számításokkal kell kialakítani néhány legfontosabb makromutató összhangját.

Alapvető jelentősége van a politikai feltételek megteremtésének; annak, amit a tanulmány korábban demokratikus konszenzusnak nevezett. Az infláció egyik mozgatója az inflációs várakozás; azaz a gazdasági alanyok számítanak arra, hogy az infláció folytatódni fog. Ez önmegvalósító várakozás. Nos, ezt a várakozást kell megtörni és új várakozást kialakítani: a lakosoknak, a vállalkozóknak, a gazdasági vezetőknek hinniük kell abban, hogy a helyzet megváltozik, és az infláció le fog állni. Ehhez az kell, hogy

a politikusok szavának, a kormány ígéretének hitele legyen, amit nem lehet parancsszóval megteremteni, hanem politikai legitimitáson és bizalmon kell alapulnia. Ha ez a bizalom, szavahihetőség és konszenzus nem jön létre, akkor a stabilizációs program szétmállik az obstrukció és a bizalmi válság hatására.

Szükség van már az induláshoz is legalább egy minimális kiterjedésű magán-szektorra. Legalább akkora formális és informális magánszektor működjék, amely a fordulat heteiben képes betömni az állami szektor által hagyott réseket a lakosság ellátásában; alkalmas arra, hogy a főbb közszükségleti cikkeket eljuttassa a termelőtől a fogyasztóhoz. Erre még visszatérek.

Szükség van tartalékokra. Egyrészt árutartalékra: mindenekelőtt felhalmozott élelmiszerkészletekre, amelyek a stabilizációs műtét első óráiban megjelennek az üzletekben, és bizalmat keltenek a további jövő iránt. Másrészt: szükség van kellő devizatartalékra, amely biztonságot ad a konvertibilitás megőrzéséhez, továbbá lehetővé tesz gyors kiegészítő importot, ha az ellátás bajba kerülne.

A stabilizációs műtétnek alapjában véve az ország belső erőforrásaira kell épülnie. Kívánatos azonban, hogy számottevő nyugati segítség könnyítse meg a terhek elviselését. A legkedvezőbb formája ennek a hozzájárulás a stabilizációs devizatartalék létesítéséhez, valamint az importhoz adott hitelek révén hozzájárulás az árutartalék képzéséhez.

Ha mindez a feltétel együtt áll és a kormányzat rászánja magát a stabilizációs műtetre, az akkor is igen nagy megrázkódtatást fog jelenteni. Egyfelől jelentős eredmények érhetők el. Számítani lehet arra, hogy – a kezdeti nagy áremelkedési hullám után – sikerül a napjainkban egyre gyorsuló inflációt lefékezni. És számítani lehet arra is, hogy a gazdaság széles területén kiküszöbölődik a szocialista rendszer egyik legsúlyosabb krónikus betegsége, a hiány. Másfelől viszont még a részleges sikerek mellett is igen nagy nehézségek várhatók: számos szektorban a termelés visszaesése, a munkanélküliség megjelenése és jó ideig a növekedése. Igen nehéz lesz az egyszer már elért stabilizációs vívmányok megtartása.

Sajnos nem hunyhatjuk be a szemünket más scenáriók előtt: a felsorolt feltételek jó része esetleg hiányozni fog. Attól tartok, hogy erre vonatkozólag nem adható valamiféle szimpla előírás. Könnyen lehetséges, hogy amennyiben a fenti hét pontban összefoglalt csomag egyes elemeit külön-külön (és lassan) vezetik be, ezek többet ártnak, mint használnak. Nem állítható ki „blank check” a gazdaságpolitikusok számára, amely arra biztatná őket: vegyék elő tetszés szerint a fenti hét feladat bármelyikét, s azokat bármilyen ütemben és bármilyen

sorrendben hajtják végre – fő, hogy a dolgok előremenjenek. Ez veszélyes játék, és a stabilizációs tervek diszkreditálásához vezethet.⁷

De azt sem állítom, hogy „vagy mindent, vagy semmit”. Hogy csak két példát hozzak: minden előrehaladás a költségvetési deficit csökkentésében és a hitelkínálat megfegyvelésében hasznos lehet. Csak esetről esetre, egy-egy részintézkedést mérlegelve foglalhat állást a tanácsadó annak előnyeiről és hátrányairól. Mindenesetre ma abban a helyzetben van a Szovjetunió, amelyben semmilyen részintézkedés sem képes pótolni a nagy és drasztikus intézkedéscsomagot.

A tulajdonviszonyok átalakítása

A változások fő iránya világos: olyan gazdaság kiépítése, amelyben a magántulajdonban lévő vállalkozások adják a társadalmi termelés nagy részét. Először a végállapotról szólnék néhány szót.

Számítani lehet arra, hogy – akárcsak a fejlett nyugati országokban – a magánszektor nem lesz egyeduralgó. A vállalatok egy kisebb hányada köz-tulajdonban (állami vagy helyi önkormányzati tulajdonban) marad. Korai még ma pontosan elhatárolni, hol húzódjanak meg a határok; ez a nemzetközi tapasztalat figyelembevételével, a különböző tulajdonformák versenyében fog kialakulni. A közakaratnak ezzel kapcsolatban is a parlament útján kell kifejeződni; törvényekben kell szabályozni majd, mi maradjon állami tulajdonban és mit kell privatizálni.

A magántulajdonú szférán belül, akárcsak a fejlett kapitalista országokban, nem lesz egyöntetű kép. Egymás mellett működnek majd kis-, közepes és nagy-, sőt óriásméretű vállalatok. Bizonyára megnő a kis- és közepes méretű vállalatok relatív súlya; a szovjet gazdaságban is, akárcsak a többi szocialista országban, túlzottan koncentrált a termelés.

---

⁷ [Mint ismeretes, Oroszország igen radikális változtatásokat hajtott végre 1992 elején; ezek egyike-másika hasonlít a tanulmányban említett csomag ajánlásaihoz. Az is ismeretes, hogy az orosz gazdaságban számos kedvezőtlen, aggasztó tendencia mutatkozik. Mégis, nézetem szerint az 1992–1993-as orosz gazdaság súlyos helyzete *nem* bizonyítja azt, hogy a fenti, 1990. évi tanulmányomban megfogalmazott ajánlások a maguk idején hibásak voltak. A tanulmányban kifejttem, melyek a stabilizációs műtét sikerének politikai és gazdasági feltételei. Ezek közül is különleges súlyt kap a politikai intézményeknek és erőviszonyoknak az az állapota, amelyet demokratikus konszenzusnak nevezek, továbbá a magánszektor egy minimális kritikus tömegének jelenléte. Sajnálatos módon az 1992-es stabilizációs intézkedésekre olyankor került sor, amikor ezek a feltételek hiányoztak. Én *feltételes* javaslatokat tettem. Mivel a feltételek nem teljesültek, a történelmi tapasztalat nem ad lehetőséget ajánlásaim konklúzív értékelésére.

Éppen az következett be, amitől a fenti sorok óvtak: megfelelő feltételek híján is bevezették a radikális intézkedések egy részét, és ez a felemás folyamat széles körben a stabilizációs program diszkreditálásához vezetett. *Új lábjeget.*]

Egymás mellett léteznek majd, jogi formájukat tekintve, különböző típusú magánvállalatok: részvénytársaságok, amelyekben minden részvény vagy azok többsége magánkézben van és amelyek részvényeit a tőzsdén jegyzik; korlátolt felelősségű (és a tőzsdén nem jegyzett) társaságok; személyes vállalkozások és így tovább. Tudni kell, hogy az Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát leszámítva a legtöbb fejlett országban a tőzsdén jegyzett részvénytársaságok ugyan nagy szerepet játszanak, de a társadalmi termelésnek a kisebb részét állítják elő.

Az átmenet ebben az irányban nem tud végbemenni rövid idő alatt. Ebben a kérdésben vitában állok számos nyugati és kelet-európai kollégával, akik sürgetik a „gyors privatizációt”. Félreértés ne essék, én is szeretném, ha minél előbb végbemenne ez a folyamat. Más azonban az óhaj, és más a megvalósítás reális lehetősége. A konvertibilitásról vagy a devizaárfolyam módosításáról dönthet a kormány, s ezért, ha rászánja magát, az megvalósítható rövid idő alatt. Ezzel szemben a „kapitalizmus bevezetéséről” nem dönthet a kormány; nem nevezhet ki dekretumokkal vállalkozókat. Már a szó is rávilágít: ehhez emberek kellene, akik önként vállalkoznak kockázatos pénzbefektetésre, a haszon reményében. És miután vállalkoztak, egy részük tönkremegy, másik részük viszont akkumulál, és kiterjeszti vállalkozását. Ez tehát *evolúciós* folyamat. Okos kormányintézkedések gyorsíthatják, ostoba intézkedés vagy a közöny lassíthatja – de mindenképpen évek kellene hozzá, amíg végbemegey.

A magánszektor fejlesztése – a korábban jelzett minősítést alkalmazva – feltétel nélküli feladat, ellentétben a makrostabilizációval, amely (legalábbis legelőnyösebb, csomagszerű alakjában) feltételes feladat. Mindjárt rátérek a részfeladatokra; ezek legtöbbször bármikor hozzá lehet látni, még akkor is, ha egyébként hiányzanak a demokratikus konszenzus egyes feltételei. És jó is lenne, ha azoknak az energiáknak legalább egy részét, amely most politikai csatákban őrlődik fel, erre lehetne fordítani. Más kérdés persze, hogy egy gyökeres politikai fordulat, a demokratikus konszenzus megteremtése nagy lendületet adna a magánszektor fejlesztésének is.

Vegyük tehát sorra a feladat részeit:

1. Meg kell teremteni a magángazdaság működésének „legális infrastruktúráját”. Néhány példa olyan törvényekre, amelyekre okvetlenül szükség van: kötelmi jogi törvény, társasági törvény, a külföldiek befektetéseiről szóló törvény, csődtörvény, banktörvény, munkatörvény. Még ha ugyanezeket a problémákat korábban is szabályozták törvények vagy rendeletek, azokat most újra kell alkotni, a modern piacgazdaság igényeivel összhangban.

2. Kívánatos, hogy a törvények változását a közszellem újrannevelése kísérje. Ki kell alakítani a magántulajdon és az üzleti vállalkozás megbecsülését és

tiszteletét, le kell küzdeni az előítéleteket. Sok múlik itt a politikusokon, továbbá a sajtón és a televízión.

3. Korábban a magántevékenység általában tiltva volt, de a reformok megkezdése óta kivételképpen, szűk korlátok között, mégis engedélyezték a magánvállalkozást. A magánszektor jelentős része a föld alá szorult, „árnyékgazdaságként” működött. Ideje megfordítani az engedélyezés–korlátozás–tiltás arányait. A kiindulópont az legyen, hogy minden magántevékenység szabadon folytatható; a szabad vállalkozás váljék alapvető joggá. Ez azután korlátozható – de csak annyiban, amennyiben azt valóban fontos közérdek parancsolja. A korlátozás ne bürokraták szeszélyétől vagy rosszindulatától függjön, hanem gondosan előkészített törvények írják elő.

4. Az előbbiekből következik: szűnjék meg a magánvállalkozók zaklatása a rendőrség, hatóságok, politikai szervek részéről. Nem számíthatunk arra, hogy a magánszektor akkumuláljon, ha nem érzi tulajdonát teljes biztonságban.

5. Biztatni kell új magánvállalkozások indulását. Túl az erkölcsi–politikai bátorításon, kapjanak kedvező feltételekkel hitelt; az állam könnyítse meg a hitelrendszer dolgát azzal, hogy garanciákat ad a „start”-hitelekhez, továbbá adókedvezményekben részesíti a magánbefektetéseket.

6. Nagy jelentősége van annak, amit több kelet-európai országban „kis privatizációnak” neveznek. Idesorolható: üzletek, éttermek, kis szállodák, kis-üzemek, teherautók, lakások és házak, kis mezőgazdasági üzemek eladása magántulajdonosoknak, egyéneknek vagy társas cégeknek. Csupa olyan akciót említettem, amely aránylag kis tőkeerejű vevő számára is megvalósítható. Bőkezűen finanszírozott, speciális hosszú lejáratú hitelezési és törlesztési sémákat kell kialakítani a kis privatizáció elősegítésére.

Számos esetben indokolt a nagy állami vállalatokat sok kisebb részre széttagolni és így hozzáférhetővé tenni a kis privatizáció számára. Persze, ezt nem helyes megtenni akkor, ha ezzel elveszítenék a tömegtermelés előnyeit, a nagyüzem által biztosított „skála-megtakarítást” (economies of scale). De, mint tudjuk, a szocialista gazdaság túlkoncentrált, sok a közgazdaságilag indokolatlanul nagy mamutvállalat. Ezek kisebb egységekké való szétbontása egészséges hatást fog gyakorolni.

Az 5. és 6. pont alatt említett feladatok szorosan összefüggnek. Esetleg éppen az állami tulajdon megvételével veszi kezdetét az új magánvállalat élete. Vagy pedig a már más úton-módon létrejött magánvállalat – fejlődése egy későbbi stádiumában – üzemének bővítésére állami tulajdont is vásárol.

7. Azoknak az állami nagyvállalatoknak a tulajdonjogát, amelyeket 1. nem célszerű tartósan állami kézben tartani, 2. nemkívánatos kisebb egységekre

bontani és 3. gazdaságilag életképesek, át kell adni magánkézbe. Sok vita folyik ennek leghatékonyabb módjáról.

A magam részéről fő eszköznek azt tartom, hogy e vállalatok részvénytársasággá alakuljanak át, s a részvényeket *eladják*. A vevő lehet akár belföldi, akár külföldi. Hasznosnak bizonyulhat a menedzserek és a munkavállalók részvétele a privatizációs programban; érdemes előmozdítani, például alkalmas hitelkonstrukciókkal, hogy megszerezhessék a részvények egy részét. Ha a piacgazdaság normalizálódik, a lakosság jelentős része szívesen tartja majd megtakarításainak egy részét részvényekben. Részvényeket fognak vásárolni különböző nagy intézmények is (például biztosítóintézetek és magánalapítványok).

Sokan a részvények *ingyenes* átadását szorgalmazzák vagy a szóban forgó vállalatok dolgozói számára, vagy – kuponok, vaucherek segítségével – az egész lakosságot részesítenék ebben az adományban. A magam részéről ezt nem érzem a probléma célszerű megoldásának. Legfeljebb egyes intézményeknek (például decentralizált nyugdíjintézeteknek) adnék ingyenesen tulajdont, hogy tevékenységük induló tőkéjét ily módon biztosítsuk. A pró és kontra érvek részletes ismertetése túlnőne ennek a tanulmánynak a keretein; ezért inkább csak a kérdés irodalmára hívnám fel a figyelmet.⁸ Mindenesetre a szovjet privatizálás helyes megtervezését megkönnyíti, hogy mire napirendre kerül, már rendelkezésre fognak állni az első kelet-európai tapasztalatok. A választott stratégiák országonként eltérőek; Németországban és Magyarországon alapjában véve az eladást szorgalmazzák, míg Csehszlovákiában és Lengyelországban tömeges ingyenes átadást készítenek elő. Tanulságos lesz az eredmények összehasonlítása.

8. Valamennyi korábban említett feladattal összefügg a pénzügyi szektor erőteljes fejlesztése. Szükség van a bankrendszer decentralizálására, magánnyugdíjintézetek és magán-biztosítóintézetek kifejlesztésére (a társadalombiztosítás mellett). Sokféle egyéb pénzügyi intézmény is hozzátartozik egy modern piacgazdasághoz, mint például befektetési társaságok (investment fund, mutual fund) vagy kockázati társaságok (venture capital), amelyek a nagy rizikójú új vállalkozásokat finanszírozzák, a lakásbefektetésekre specializálódott pénzügyintézetek és így tovább.

Miközben az utak és az eszközök sokféleségét hangsúlyozom, szeretném kiemelni a részfeladatokat sokaságából azt, amit a legfontosabbnak tartok, s ez

---

⁸ Saját álláspontomat a jelen kötet negyedik tanulmányában fejtem ki. Az ingyenes tulajdonjog-átadás gondolata tudomásom szerint J. Lewandowski és J. Szomburg (1989) cikkében vetődött fel először; lásd továbbá R. Frydman és R. Rapaczynski (1990), D. Lipton és J. Sachs (1990b) munkáit.

egy új középosztály evolúciója, milliányi kis- és középvállalkozó kiemelkedése. Ez a széles új réteg – együtt az alkalmazottaikkal, akiknek keresete többnyire számottevően megnő, ha átlépnek a magánszektorba – városon és falun egyaránt az új rendszer erős támaszává válhat. Az átmenet sebességét elsősorban azon mérném, milyen gyorsan nő ez a réteg. Az új demokratikus kormányzatok gazdasági teljesítményének is az az egyik legfontosabb mércéje, mennyire mozdítják elő a vállalkozói réteg megerősödését.

Társadalmi-jóléti politika

Az új demokratikus politikai éra minden aktív szereplőjének az első naptól kezdve arra kell törekednie, hogy emberségesen valósítsa meg az átmenet feladatait. Ez megint a „feltétel nélküli feladatok” közé tartozik; akár létrejönnek a változások kedvező feltételei, akár nem, aki az új, demokratikus politikai rend és a hatékony piacgazdaság híve, annak a maga területén mindent meg kell tennie a társadalomátalakítással járó súlyos gondok és szenvedés enyhítéséért.

A populista retorika legfeljebb ideig-óráig tartó népszerűséget hozhat a politikusnak, de előbb-utóbb kiderül, hogy semmit sem segít a bajokon. Nem akarom elleplezni azt a tényt, hogy a tanulmány előző részeiben felvázolt program végrehajtása sokféle áldozattal jár. Számos ágazatban visszaesik a termelés, és ezzel együtt munkanélküliség keletkezik. Átrendeződnek a relatív árak és bérek, s ennek nyomán sokak reáljövedelme csökken. Nagy tömegeket fognak sújtani, csupán részleges kompenzáció mellett, a felszabadított árak és a megnövelt adók. Ahogy a gazdaságban uralkodóvá válik a valóságos piac, sok tekintetben úgy nő a bizonytalanság is: vállalkozások tönkremennek, a munkahelyek fennmaradása nincsen garantálva. Mindez olyankor következik be, amikor az ország elszegényedett, kifogytak a tartalékok.

Mi tehát az a minimum, amelyet még ilyen körülmények között is biztosítani lehet és kell?

Elsősorban nyíltan szembe kell nézni azzal, hogy a munkanélküliség az élet állandó kísérőjelenségévé válik. Ezért ki kell építeni, az ország anyagi lehetőségeinek felelősségteljes mérlegelésével, a munkanélküli-segély rendszerét. Ezt ki kell egészíteni a munkaerő-közvetítés és az átképzés jobb megszervezésével.

Ezen túlmenően ki kell alakítani azt a jóléti rendszert, amely legalább átmeneti segílyt nyújt azoknak a nélkülözőknek, akiknél eltart egy ideig a beilleszkedés, és tartósan támogatja azokat, akik képtelenek magukon segíteni.

A szocializmusban nehézkes, túlközpontosított, nagy redisztributív rendszerek működtek; ezek osztották el a lakásokat, ezek gondoskodtak az egészségügyi ellátásról és a nyugdíjakról. Nagy szükség van ezen a területen is

decentralizálásra, továbbá arra, hogy az állami intézmények mellett magánintézmények is részt vegyenek az ellátásban. Ezt az átalakítást azonban úgy kell elvégezni, hogy ne járjon további traumával a stabilizációtól amúgy is nehéz helyzetbe került embereknek. Ezen a téren fokozatosságra és nagy tapintatra van szükség.

Úgy látom, hogy Kelet-Európa számos országában háttérbe szorul a társadalmi-jóléti politika, s ez is nehezíti a demokratikus konszenzus kialakulását. Őszintén remélem, hogy a Szovjetunióban okulnak ebből a tapasztalatból, és megpróbálják elkerülni ezt a hibát.

Nemcsak új állami rendszabályokra és nem is csak új intézményekre van szükség, hanem új közérkölcsekre is. Korábbi életünkben túl nagy szerephez jutott nemcsak a represszív, hanem a paternalisztikus állam is; mindenki ettől várta el a gondoskodást. A piacgazdasággal együtt az értékrend középpontjába kerül majd az egyéni szabadság és autonómia eszménye. Minden cselekvőképes ember számára az a legfőbb parancs, hogy segítsen önmagán – ne várja lomhán, amíg az állam dönt helyette és tesz valamit érte. Ezt az első számú erkölcsi parancsot azonban egészítse ki egy másik: azokon, akik segítségre szorulnak, segítenie kell a társadalomnak, mind a szolidaritás önkéntes és spontán szerveződésével, mind pedig állami eszközökkel.

A PRIVATIZÁCIÓ ELVEI KELET-EURÓPÁBAN¹

A kelet-európai privatizációról széles körű vita folyik mind az érintett országokon belül, mind pedig külföldön, a nyugati szakértők körében. Természetesen nem csak a tudomány emberei vesznek részt a vitában. A posztoszocialista átmenet egyik alapkérdése ez, amelyben állást kell foglalniuk kormányoknak, pártoknak, nemzetközi szervezeteknek és az üzleti világnak. Százféle álláspontot fejtettek már ki; százféle konkrét programot terjesztettek elő a problémák gyakorlati megoldására.² Nem törekszem arra, hogy a jelen tanulmányban egy százegyedik programot adjak elő, bár ki fogom fejteni saját nézeteimet is.³ Fő célom az, hogy segítséget adjak az olvasónak a probléma módszeres elemzéséhez. Egy gondolati szerkezetet írok le, amely módot ad arra, hogy ki-ki elrendezhesse saját információanyagát, és személyesítse egymással az általa megismert alternatív nézeteket, mielőtt kialakítaná saját álláspontját.

A címben szereplő „privatizáció” szót kétféle értelemben használják. A szűkebb értelmezés szerint a privatizálás a korábban állami tulajdonban volt vagyonnak magánkézbe való átadását jelenti. A szélesebb értelmezés a gazdaság *egészének* tulajdonviszonyait tartja szem előtt. Eszerint a gazdaság privatizálásának folyamatán azt kell érteni, hogy nő a magánszektor részaránya, míg végül a gazdaság domináns szektorává válik. A jelen tanulmány ez utóbbi szélesebb értelmezésben használja a privatizálás fogalmát.

¹ Köszönöm Kovács Mária és Carla Krüger segítségét a kérdés irodalmának összegyűjtésében.

² A privatizációról igen sok mű született. Csupán néhányat emelek ki azok közül az angol nyelvű tanulmányok közül, amelyek a kelet-európai privatizációval foglalkoznak: S. Fischer és A. Gelb (1990), R. Frydman és A. Rapaczynski (1990), D. Lipton és J. Sachs (1990b), J. Lewandowski és J. Szomburg (1989), M. Hinds (1990). A polémia kitűnő áttekintését nyújtja D. Stark (1990).

³ Javaslataimat könyvemben és az azt kiegészítő cikkben fejtettem ki első ízben (Kornai János, 1989, 1990a). A jelen tanulmány a privatizálással kapcsolatban előadott akkori elgondolásaimat fejleszti tovább és egészíti ki, az azóta lezajlott viták és gyakorlati tapasztalatok alapján. Néhány kérdésben, amelyeknél ezt szükségesnek éreztem, a mostani tanulmány korrigálja korábbi ajánlásaimat.

A cím Kelet-Európát említi, s ennek megfelelően elsősorban a posztoszocialista átmenet útjára lépett kis országok csoportjával foglalkozik. Meggyőződés azonban, hogy a tanulmányban tárgyalt problémák nagy része hasonló a Szovjetunióban is.

A tanulmány első része a privatizálás során képviselt értékeket tárgyalja, a második része pedig az átalakulás evolutív jellegét és az állam szerepét taglalja, s végül a harmadik része a magántulajdon fő formáit tekinti át.

I. ÉRTÉKEK

A nemzetközi vita résztvevőinek egy része úgy adja elő a privatizációra vonatkozó gyakorlati javaslatait, hogy eközben nem tárja fel világosan: milyen célok szolgálatába kívánja állítani ezt a folyamatot. Milyen értékeket kíván megvalósítani? Milyen kritériumokat kíván alkalmazni a döntésnél?

Osztom azok véleményét, akik szerint gyakorlati teendők elemzésekor világosan szét kell választani a célt és az eszközt.⁴ A megítélés kritériumainak világos tisztázása szükséges olyankor is, amikor a már lezajlott folyamatokat utólag minősítjük. Nem vállalkozom az összes számításba jövő érték felsorolására; csak azokat fogom megemlíteni, amelyeket a téma szempontjából leginkább fontosnak érzek. Ezeket négyféle *nézőpont* szerint osztályozom.

1. Szociológiai nézőpont, hosszabb történelmi perspektívában. Milyen irányban mozduljon el a posztoszocialista társadalom?

A szocializmus klasszikus sztálini formájában egy bürokratikus kormányzott, hierarchikus felépítésű társadalmat hozott létre. Nemcsak a termelővállalatokat, hanem jóformán minden tevékenységet államosítottak, és ezért – kevés kivételtől eltekintve – minden munkaképes személy az állam alkalmazottja lett.

Azokban az országokban, amelyekben már sok évvel az 1989–1990-es demokratikus fordulat előtt reformok indultak el, köztük Magyarországon, már elkezdődött az elmozdulás az etatizmusnak ettől a végletes formájától. Nem foglalkozom most a közbeeső helyzetekkel, hanem közvetlenül rátérek a folyamat távolabbi perspektívájára.

1. a) Kívánatos lenne, ha a társadalom szerkezete fő vonásaiban hasonlítana a legfejlettebb kapitalista országokéhoz. Kialakulna a független, autonóm üz-

---

⁴ Ez egyike azoknak a módszertani gondolatoknak, amelyek vezérmotívumként kísérik végig J. Tinbergen munkásságát. Lásd például J. Tinbergen (1952).

letemberek és vállalkozók széles rétege. Nem csupán egy szűk csoport kezében összpontosulna a tulajdon túlnyomó része, hanem kialakulna egy széles körű középosztály is, amely magában foglalná a kis- és középméretű vállalkozások tulajdonosainak nagy tömegeit. Végbemenne a társadalom polgárosodása.⁵ A bürokratikus-hierarchikus rétegződést széles területen felváltaná a tulajdon szerinti rétegződés. Más szóval csökkenne a hiperaktív, túlbujánzó állam szerepe a gazdaságban, miközben persze az állam gazdasági aktivitása továbbra is számottevő maradna.

Mindez az átalakulás a társadalom szerkezetében összekapcsolódna a termelés és egyéb társadalmi tevékenységek modernizálásával: korszerű technológiák és életformák meghonosodásával.

Ez a „nyugatias” társadalomkép lebeg elérendő célként igen sok kelet-európai ember szeme előtt, amikor a társadalmi átalakulás távlatairól gondolkodik. De persze nem ez az egyedüli választási lehetőség azok körében sem, akik a korábbi szocialista rendszer társadalomfelfogásával szemben állnak.

1. b) Van, akinek szemében ellenszenves a mai Nyugat-Európa vagy Észak-Amerika üzleti szelleme, commercializáltsága, nyereségelhajzása, a modern város eltömegesedése és túlzásfolttsága, az ipari civilizáció okozta környezetrombolás és sok más negatív jelenség. Ezért másfajta, romantikusan „romlatlan” társadalomkép felé orientálódik. A falu természet-közelsége, a kisváros nyugalma, a mezőgazdaság és az ipar kisgazdaságainak egyszerűsége vonzza e „harmadikutas” világnézet híveit.

1. c) Egy másik harmadikutas társadalomkép a kapitalizmust kívánná ötvözni a plebejus-szocialisztikus eszmékkel: „népi kapitalizmust” szeretne, amelyben minden állampolgár tulajdonossá válik.

A jövőre vonatkozó mindegyik társadalomképnek közvetlen implikációi vannak a privatizálási folyamat megítélésére. A magam részéről az 1. a) „nyugatias” társadalmi szerkezet irányába való orientálódást pártolom, miközben tudván tudom, hogy annak súlyos visszásságai is vannak. Kész vagyok azokat elítélni és visszaszorításukért kiállni, de tisztában vagyok azzal is, hogy ezek a visszásságok óhatatlanul jelentkeznek majd. A „nyugatias” társadalomfejlődést e negatív kísérőjelenségekkel együtt kell vállalnia annak, aki elfogadja azt. Nem tartom sem reálisan megvalósíthatónak, sem pedig kívánatosnak az előbb említett harmadikutas jövőképeket.

2. *Közgazdasági nézőpont.* Ez nem egyetlen kritériumot szolgáltat, hiszen többféle közgazdasági érdek vehető számításba.

⁵ Lásd Szelényi Iván (1988).

2. a) Nézetem szerint a legfontosabb közgazdasági szempont olyan tulajdonformákhoz eljutni, amelyek hatékony termelésre ösztönöznek. A szocialista rendszerben uralkodó bürokratikus állami tulajdon egyik legkártékonyabb vonása éppen az volt, hogy kevésbé ösztönzött hatékonyságra, sőt gyakran éppen pazarlásra készített. A privatizálás egyik hivatása az, hogy minél szorosabb és minél közvetlenebbül érzékelhető kapcsolat jöjjön létre egyfelől a tulajdonosok közöttlen anyagi érdeke, másfelől a piaci teljesítmény és a profit között.

Még három közgazdasági követelményt emelek ki, amelyeket ugyancsak érdemes figyelembe venni.

2. b) A privatizálási folyamat segítse elő a magántulajdon biztonságának erősítését.

2. c) A fiskális érdek: a privatizálás hozzájárulhat az állami bevételek növeléséhez az állami tulajdon eladásából eredő bevétel révén. Ez még kiegészülhet azzal, hogy kiküszöbölheti a veszteséges állami vállalatok támogatásának költségvetési terheit, illetve új adóbevételi forrásokat teremthet.

2. d) A monetáris érdek: a privatizálás némely formája antiinflatorkus hatású; segít felszívni a „monetary overhang”-et, az elköltetlen vásárlóerőt. Más formák viszont éppen ellenkező hatást fejtenek ki, azaz növelik az inflációs nyomást.

3. *Politikai-hatalmi nézőpont.* Még ha a közgazdasági racionalitás vagy az etika szempontjait képviselő tudományos ember talán viszolyogva gondolna is erre a szempontra, szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy a privatizálás minden ízében politikai kérdés. Azok a politikai pártok és csoportok, amelyek kormányon vannak, saját hatalmukat kívánják erősíteni és konzerválni; azok pedig, akik ellenzékben vannak, ezt a kérdést is a kormányra kerülés szempontjából mérlegelik. Ezért nem kerülhető meg az a probléma, hogy megérdemelten vagy érdemtelenül, mennyire népszerű egyik vagy másik privatizálási program.

3. a) Akik a konfiskált állami vagyont vissza akarják adni a korábbi tulajdonosnak, egyebek között azt is mérlegelik: mekkora e csoport politikai súlya; mennyi szavazatot hozhat a legközelebbi választásokon.

3. b) Akik a munkavállalói tulajdont pártolják, e széles réteg politikai támogatását szeretnék megnyerni.

3. c) Végül, akik a minden állampolgárnak ingyenesen juttatott részvények vagy vagyonjegyek (vaucher) hívei, azok arra számítanak, hogy e gondolat népszerű lesz az egész lakosság körében.

A kérdésre még visszatérünk; itt most csak egy észrevételt tennék. Akik politikai népszerűséget remélnek egyik vagy másik sémától, sok esetben elmulasztják annak gondos és kritikus vizsgálatát: *valóban* lelkesednek-e az elgondolásért azok, akiknek helyeslésére számítanak. Nemigen olvashatunk meggyő-

ző közvélemény-kutatásokról ebben a témakörben. A magam részéről a kételkedők közé tartozom, noha el kell ismernem, hogy szkepticizmusom nem eléggé megbízható benyomásokon alapul. Könnyen lehet, hogy nem is lesznek politikailag hálások a vagyonhoz juttatottak, hanem inkább csalódottak és bosszúsak, mert amiben részesültek, az kevesebb a vártnál és ígértnél, s ahhoz is lassan és nehézkesen juthatnak hozzá.

4. *Disztributív-etikai nézőpont.* Ehhez is igen összetett és ellentmondásos kritériumrendszer tartozik. Ezen a helyen kizárólag olyan etikai elveket ismeretek, amelyek közvetlenül a jövedelem- és vagyonmegosztás problémáival kapcsolatosak.

4. a) A privatizáció során teljesen vagy részlegesen *kárpótolni* kell azokat, akik az előző rendszerben veszteséget szenvedtek. Egyes elgondolások lehetőleg magát a konfiskált vagyontárgyat – feltéve, hogy az eredeti fizikai formájában még létezik – kívánják visszajuttatni tulajdonosának. Más elgondolások csupán pénzben vagy értékpapírokkal kívánják kárpótlást adni. Utóbbinak számos változata képzelhető el, a beváltás időpontjára vagy az átruházhatóságra vonatkozó különböző korlátozásokkal.

Egész sor nehéz kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Milyen sérelmeket kell jóvátenni? Csak a konfiskálás okozta gazdasági kárt vagy más természetű veszteséget is, kezdve az igazságtalanul börtönbe zárt vagy kivégzett emberek szenvedésén és végezve mindazokon, akiket állásuktól fosztottak meg, nem engedtek továbbtanulni, külföldre utazni? És mi legyen a sérelmek számbavételének határnapja? A kommunista párt hatalomra kerülésének időpontja? Vagy most jött el az ideje olyan sérelmek orvoslásának is, amelyek például a világháború és a fasizmus uralmának ideje alatt keletkeztek, és amelyek kárvallottjait a szocialista rendszer nem kompenzálta?

Akik a reprivatizálást etikai megfontolások alapján pártfogolják, azok végső soron az igazságtétel eszméjét kívánják érvényre juttatni. Felhozható a reprivatizálás mellett egy közgazdasági érv is, amelyet a 2. b) pont említett: a régi tulajdonviszonyok helyreállítása segíti kézzelfoghatóan demonstrálni a magántulajdon szentségének eszméjét. Ezzel az indokolással azonban szembeállítható – ugyancsak a 2. b) követelményre hivatkozva – egy másik érv: a reprivatizálás hosszan elnyúló folyamata alááshatja a *status quo* alapján érvényesülő, adott tulajdonviszonyok biztonságát. Egy épület vagy üzlet esetleg már most magántulajdonban lehet, amelyet visszaigényelhet az egykori tulajdonos.

A reprivatizálás konfliktusba kerülhet más gazdasági érdekekkel is: megfosztja az államkincstárt bevételektől, vagy éppenséggel terheket rak a költségvetésre [2. c) szempont]. Amennyiben értékpapírokat adnak a kárpótlásra joga-

sultaknak, és azok értékesíthetők, akkor sokan eladják majd ezeket, hogy az érte kapott pénzt azonnal elkölthessék a fogyasztási cikkek piacán. Ennyiben ez az eljárás növelheti az inflációs nyomást [2. d) szempont].

Még egy észrevételt kell tenni a reprivatizálási-kárptótlási programokkal kapcsolatban. Ezek hívei igyekeznek azt a benyomást kelteni, mintha itt az állam adna kárptótlást a lakosság egy meghatározott csoportjának. De hát mi az állam ebben az összefüggésben? Az adófizetők összessége. A reprivatizálási-kárptótlás programja *redisztributív* akció: a kárptótlásban nem részesülő, de adót fizető polgárok zsebének terhére, a kárptótlásban részesülők javára történő átcsoportosítás. Szó sincs arról, hogy aki annak idején a konfiskálás nyertese volt, az most visszaadja a vesztesnek. A kárptótlásban nem részesülő *mai* nemzedék maga is vesztes; ő is viseli az előző rendszer által okozott gazdasági veszteség és elmaradás összes következményét.

4. b) *Erkölcsei jogcímre* hivatkozva érvelni lehet amellett, hogy az emberek meghatározott csoportjai adott társadalmi helyzetük alapján jogosultak az állami vagy más közösségi vagyon bizonyos részére. „A föld legyen azé, aki megműveli.” „A gyár legyen azoké, akik dolgoznak benne.” „Az állami lakás legyen azé, aki lakik benne.” Ezekkel az érvekkel szemben felhozható az, még ha kizárólag az etikai síkon folyó vitára szorítkozunk is, hogy e vagyontárgyak megteremtéséhez a társadalom többi tagja is hozzájárult. Vajon a jó föld mai művelője, a jövedelmező gyár mai munkása, a szép és tágas lakás mai bérlője valóban értékesebb tulajdonra érdemes, mint a kevésbé szerencsések? Az imént idézett jelszavak végső soron redisztributív elvek, amelyek a társadalom kitüntetett csoportjait részesítik kedvezményben, a többi csoport rovására.

4. c) A *méltányosság* („fair” elosztás) és az *egyenlőség* követelményei. Ezt az etikai elvet leginkább azok szokták hangoztatni, akik ingyenesen kívánják átadni az állami vagyon egy részét valamennyi állampolgár számára. Később még visszatérek arra, hogy vajon ez a program konfliktusba kerülhet-e más követelményekkel. Egyelőre azonban maradjunk az etikai érvelés logikáján belül.

Az előző rendszer nem váltotta valóra egalitárius ígéreteit: a demokrácia olyan társadalmat örököl, amelyet az anyagi vagyon és a szellemi tőke egyenlőtlen eloszlása jellemez. Ezekhez az induló feltételekhez képest keveset módosít, ha a gazdag és a szegény, a jól képzett és a tanulatlan, az egészséges és a beteg egyaránt részesül egy csekély ingyenes adományban. Ráadásul ezen az ingyenes adományon hamar túlrad majd az, aki rászorul a pénzre, és olcsón felvásárolhatja az, aki ügyes, és a felvásárláshoz szükséges tőkével rendelkezik. Aki őszintén híve a jövedelmek és vagyonok egyenlőbb elosztásának, az küzd-

jön ezért az adópolitika, a szociálpolitika, az oktatási, az egészségügyi és a lakáspolitikai síkján, ahol többet érhet el céljaiból.

A privatizálás a kapitalista piacgazdaság meghonosítását célozza. A piacnak és a kapitalista tulajdonnak sok hasznos tulajdonsága van, legfőképpen az, hogy hatékony gazdálkodásra ösztönöz, de a méltányosság, a „fair” elosztás és az egyenlőség nem tartozik az erényei közé. Jutalmazza nemcsak a jó munkát, de a szerencsét is, és bünteti nemcsak a rossz munkát, de a balszerencsét is. Igaz, ezzel a jószerencse kihasználására és a balszerencse elleni helytállásra készítet, és ennyiben hasznos a társadalom egésze számára – de nem „igazságos”. Azt hiszem, paradox etikai elképzelés az „igazságos elosztás” és az egyenlősítés jelszavát belekeverni a kapitalista privatizálás programjába.

Egész sor kritériumot soroltunk fel, amelyek mérlegelése alapján kialakítható a privatizáció ügyében elfoglalt álláspont. Ezek egy része jól összefér egymással, kölcsönösen kiegészítheti egymást. De vannak olyan értékek is, amelyek ebben a konkrét összefüggésben konfliktusban állnak egymással. Rövid távú gazdasági érdekek ütközhetnek a társadalmi átalakulás hosszú távú érdekeivel. Etikai megfontolások szemben állhatnak szociológiai vagy közgazdasági következményekkel.

Már részben az eddig elmondottakból is kiderült, de itt röviden összefoglalom, hogy a magam álláspontja milyen értékválasztáson alapul. Noha közgazdász vagyok, mégis az *1. nézőpontot*, nevezetesen a hosszú távú szociológiai kritériumot tartom perdöntőnek, és ebből a szemszögből az *1. a)* alternatívát fogadom el: a széles vállalkozói-üzletemberi réteg kialakulását, a polgárosodás széles körű megvalósulását tekintem a legfontosabbnak. Ezzel összhangban a gazdasági érvek közül a *2. a)* szempontra helyezem a legnagyobb hangsúlyt: úgy kell privatizálni, hogy minél erősebb legyen a hatékony termelésre mozgósító ösztönzés. A többi gazdasági kritériumot is fontosnak, de az említettekhez képest alárendelt jelentőségűnek érzem. Tudomásul veszem azt a realitást, hogy politikai-hatalmi szempontok is érvényesülnek, de ezek nem befolyásolják értékválasztásomat. Nem vagyok közömbös a disztribúció erkölcsi vonatkozásai iránt, de elzárkóznék attól, hogy ezeket a privatizálás keretében érvényesítem.

Természetesen tiszteletben tartom mások jogát arra, hogy az enyémtől eltérő értékválasztásuk legyen. Amit javasolni szeretnék kormányférfiaknak és képviselőknek, a törvényeket sugalmazó szakértőknek, valamint a terveket és a megvalósítást nyomon követő és bíráló újságíróknak, az a következő: elemezzék és tárják a nyilvánosság elé az általuk pártfogolt privatizálási programok indokolásául szolgáló értékválasztást. Nézzenek szembe az értékkonfliktusok-

kal, az egymásnak ellentmondó követelmények közötti „trade-off”-okkal, és vállalják nyíltan, ha az egyik értéket mellőzik valamelyik másik érték kedvéért! Ne tegyenek úgy, mintha az általuk előnyben részesített gyakorlati javaslat semleges lenne, és egyaránt szolgálná valamennyi számításba jövő értéket!

II. AZ ÁTALAKULÁS EVOLUTÍV JELLEGE ÉS AZ ÁLLAM SZEREPE

Elterjedt az a felfogás, amely igen nagy szerepet szán az állami szervezetek a privatizálásban. Találkozni ezzel a felfogással a hatalmon lévő kormányok köreiben. Magyarországon például hosszabb időn át egy központi hatóság, az Állami Vagyonügynökség saját kezében akarta összpontosítani szinte az összes privatizálási akciót. Hasonló központosítás figyelhető meg Németországban is.

Az állam szerepét nyomatékosan hangsúlyozza számos külföldi szakértő is, akik semmiképpen sem vádolhatóak meg azzal, hogy a maguk hatalmát kívánják ily módon erősíteni. Magam hallottam a következő elgondolást: a Szovjetunióban hozzanak létre állami dekrétummal rövid időn belül húsz befektetési társaságot. Vezetőiket, külföldi szakértőik bevonásával, a kormány nevezze ki. Ezek a társaságok kapják meg a korábban állami tulajdonban volt vállalatok részvényeit; a befektetési társaságok részjegyeit pedig osszák ki ingyenesen az állampolgároknak.

Azt hiszem, a magyarországi privatizálás szélsőséges állami központosítása vagy az állami dekrétummal létrehozott befektetési társaságok a magántulajdon kezelésére jó példák annak szemléltetésére, amit Hayek „konstruktivista” képződménynek nevezett.⁶ Ezek mesterséges alkotások, holott a kapitalista fejlődés vitalitását éppen az adja, hogy természetes úton, erőltetés nélkül szüli meg a túlélésre alkalmas intézményeket.

A Szovjetunióban a sztálini kollektivizálás éveiben állami dekrétummal felszámolhatták a jómódú farmerek osztályát, a kulákokat. Állami dekrétummal azonban nem lehet életre hívni a jómódú farmerek osztályát; ezt a történelmi fejlődés menete fogja létrehozni. Állami határozattal végrehajtható a konfiskálás; de állami határozattal nem lehet kinevezni egy Fordot, Rockefellert vagy Du Pont-t. Evolúciós folyamat végzi a kapitalista gazdaság tulajdonosi osztályának kiválasztását. Ugyancsak evolúciós folyamat szelektál a létrejövő intézmények és szervezetek közül, elsorvadásra ítélvén azt, amely az adott körülmények

---

⁶ Lásd F. A. Hayek (1960) és (1973, 1. fejezet).

között diszfunkcionális, és túlélést biztosítva annak, amely valójában megfelel a feladatának.⁷

J. Kowalik lengyel közgazdász ironikusan „etatista liberalizmusnak” nevezte el azt a sajtóságos szellemi áramlatot, amely liberális célok (magántulajdon, egyéni autonómia, fogyasztói szuverenitás) érdekében hivatali irodákban kiagyalt szervezeteket kíván mesterségesen létrehozni; bürokratikus állami kényszerrel, hatósági intézkedésekkel kívánja vezérelni a társadalmi átalakulást.

Az államtól elsősorban azt kell elvárni, hogy elálljon a magánszektor fejlődésének útjából; szerveit készítse arra, hogy lebontsák a bürokratikus akadályokat. Számos állami intézkedés képzelhető el, amely ennél tovább megy, és aktívan elősegíti a privatizálás folyamatát. Ezekről még később szó lesz. De ne kívánják a kormányzatok a magángazdaság szerves növekedésének spontán, decentralizált folyamatát bürokratikus, agyonszabályozott intézkedések tömkelegével és állami tisztviselők túlbuzgó tevékenységével helyettesíteni.

III. A TULAJDONOSOK TÍPUSAI

A. Személyes tulajdonosok. Előbb néhány példát hozok fel a fogalom megvilágítására.

A-1. Családi farm vagy a gazdaság más ágazatában működő családi üzem, amely családtagokon kívül legfeljebb alkalmilag foglalkoztat idegen munkert.

A-2. Olyan kis- vagy középvállalat, amelyben nem válik szét a tulajdon és a menedzsment, hanem a tulajdonos egyúttal főnök is.

A-3. Schumpeteri szellemben induló új vállalat, amelyet a kezdeményező vállalkozó irányít, de amely rendszerint nem a vállalkozó saját tőkéjével, hanem kölcsönzött tőkével működik.⁸

---

⁷ Az a gondolat, amely szerint a piac természetes szelekciót hajt végre szervezetek között, már 1911-ben Schumpeternél megjelenik (lásd Schumpeter, 1980), és azt később A. A. Alchian (1974) dolgozta ki részletesebben. Nagy hangsúllyal emelik ki a szocialista országok átalakulásával kapcsolatban a schumpeteri szelekciós gondolatot P. Murrell (1990a), (1990b) munkái.

⁸ „Ritkán fordul elő, hogy az eszközök eredeti magját a vállalkozó saját megtakarítási aktivitása halmozta volna fel...” – írja J. A. Schumpeter ([1949] 1989, 266. o.), majd felsorolja a vállalkozó különböző pénzügyi forrásait, köztük a hitelrendszert. A források egyike „mások megtakarításának megcsapolása és a «hitelteremtés» (credit creation)... A «hitelteremtés» idekapcsolja a bankok és kvázibankok tevékenységét...” Schumpeter ebben és több más tanulmányában részletesen elemzi a hitelrendszer és a vállalkozók kapcsolatát.

A-4. Tetszőleges méretű részvénytársaság, amelyben egyetlen egyén vagy az egyének egy csoportja rendelkezik a részvények domináns hányadával. Ez nem jelenti okvetlenül a részvények többségét; gyakran a részvények 20-30 százaléka elegendő súlyt ad ahhoz, hogy ennek a domináns tulajdonosnak (vagy tulajdonoscsoportnak) döntő szava legyen a menedzsment kiválasztásában és ellenőrzésében, a legfontosabb pénzügyekben és beruházási döntésekben.⁹ Ilyesfajta dominancia csak akkor tud létrejönni, ha a többi részvénytulajdonos eléggé passzív. Ez a helyzet például akkor, ha a többi részvény tulajdona sokak kezében forgácsolódik szét. Hasonló körülmények alakulhatnak ki akkor is, ha a többi részvény az állam kezében lenne, ám az önként tartózkodna a vállalat ügyeibe való aktív beavatkozástól.

A-5. A menedzserek által történő felvásárlás (management buy-out) révén a volt vállalati vezérigazgató vagy a menedzserek egy csoportja egyúttal tulajdonossá vagy legalábbis domináns részvényessé is válik.

Nem szigorú osztályozást hajtottam végre, egymást kölcsönösen kizáró esetekkel, hanem csak példákat soroltam fel, amelyek között egyik-másik vonásukban átfedés is lehetséges. A példákban szerepelhetnek kis-, közepes és nagyméretű vállalatok. Megjelenhetnek az anyagi felelősség korlátlan vagy különböző mértékig korlátozott jogi formái, a hagyományos családi farmtól a korszerű részvénytársaságig. Mégis mi a közös ezekben az esetekben? Az, hogy egy „látható”, „kézzelfogható” eleven ember vagy emberek egy csoportja áll a vállalat élén. Ennek az egyénnek, családnak vagy csoportnak erős és közvetlen tulajdonosi érdekeltsége van; saját zsebében érzi meg, hogy mennyire nyereséges vagy veszteséges a vállalat. Ugyanakkor vagy közvetlen irányítója a vállalat tevékenységének, vagy uralkodó szerepe van a menedzsment kinevezésében és leváltásában, tevékenységének ellenőrzésében.

A *személyes tulajdonos* kétféle úton léphet a posztszocialista gazdaság színterére. Az egyik út: létesít egy vadonatúj vállalkozást. A másik út: megvásárol egy korábban már létezett állami vállalatot vagy annak egy részét. A kétféle eljárás sok esetben kombinálódik: egy már létező magánvállalat vásárolja meg az állami vagyont.

Meggyőződésem, hogy ez a személyes tulajdonos a kelet-európai privatizálás központi szereplője. Emlékeztetek a tanulmány I. részére, amelynek végén saját értékválasztásomat körvonalaztam. Ezzel összhangban van az az állítás, hogy a személyes tulajdonosok tömeges megjelenése biztosítja leginkább a kívánatos

---

⁹ A francia szakirodalom alapján elterjedt a „noyau stable” (stabil mag) elnevezés. Lásd J. Friedmann (1989).

társadalmi átalakulást, a polgárosodást [1. a) követelmény], valamint a hatékonyságra való ösztönzést [2. a) követelmény]. Ráadásul amennyiben e folyamat egyik alkotóeleme az állami vagyon megvásárlása, ez egyúttal kedvező fiskális és monetáris szempontból [2. c) és 2. d) követelmény] is. Éppen ezért állítható, hogy a privatizálás folyamata annál sikeresebben halad előre, minél szélesebb területen kerül személyes tulajdonosok kezébe a tulajdon és az irányítás. A kelet-európai átalakulás legbiztatóbb vonása az, hogy ez az evolúció érzékelhetően halad előre.¹⁰

Elterjedt az a felfogás, amely szerint a lakosság kezében felhalmozódott megtakarítás felső korlátot szab a vásárlás révén történő privatizálásnak. Ijesztő jöslatokat szoktak felhozni ezzel kapcsolatban, szembesítve a lakosság rendelkezésére álló megtakarítás és az állami vagyon értékét. A következtetés: ily módon ötven vagy száz évig is eltarthat, míg az állampolgárok képesek lennének megvenni az állam vagyonát. Nincs tehát más megoldás: kizárólag az állami vagyon ingyenes szétosztása gyorsíthatja fel az állami tulajdon szűkítését.

Nézetem szerint ez hibás premissákra épülő téves gondolatmenet. A lakosság által befektetésre (és ezen belül állami tulajdon vásárlására) szánt vásárlóerő megsokszorozható alkalmas hitel- és törlesztési konstrukciókkal.¹¹ A vásárláskor kifizetendő készpénz és a hitelre vagy részletfizetésre folyósítandó rész aránya akár 1:10 vagy 1:20 is lehet. Ettől az arányszámtól függ, hogy már kezdettől fogva mennyi állami vagyont képesek megvásárolni – adott induló pénzmegtakarítás mellett – a vállalkozni akarók. Arról nem is szólva, hogy a folyamat meggyorsulhat, amint a vállalkozások egy része nyereséget mutat ki, és fokozódik a beruházási kedve. Elsősorban a hazai és külföldi bankokon és más pénzügyi közvetítő szervezeteken múlik, hogy milyen sokféle vonzó hitel- és törlesztési konstrukciót ajánlanak fel. A segítséget nyújtani akaró külföldi kormányok és nemzetközi pénzügyi és gazdasági szervek is főként ilyesféle

¹⁰ A kelet-európai országokban válságos állapotba került a statisztika. Korábban minden statisztika az állami tulajdonban lévő nagyvállalatok részletes adatszolgáltatására épült. Ezek részaránya csökken. Ugyanakkor a statisztikai hivatalok nincsenek felkészülve sem szervezeten, sem módszertanilag a magánszektor tevékenységének megfigyelésére és mérésére. Különösen olyan körülmények között, amikor az igyekszik minél többet letagadni saját tevékenységéből, az adózástól való menekülés érdekében. Ezért lehetetlen megbízható becslést adni akár az egyes tulajdonostípusok, akár összefoglalóan a magántulajdon térhódításának méreteiről.

¹¹ Itt ismét emlékeztetek Schumpeternek a 8. lábjegyzetben idézett megállapítására a vállalkozó és a hitelrendszer kapcsolatáról. Ennek Schumpeter oly nagy jelentőséget tulajdonított, hogy beépítette a kapitalizmus általa megfogalmazott *definíciójába* is: „A kapitalizmus a magántulajdonos gazdaságnak az a formája, amelyben az újításokat kölcsönzött pénzzel vezetik be.” (J. A. Schumpeter, 1939, I. kötet, 223. o.)

konstrukciók kialakításával, finanszírozásával, támogatásával járulhatnak hozzá a magánszektor erősödéséhez. Az esetek egy részében sajátos „venture capital” intézmények létrejöttére lenne szükség Kelet-Európában, hiszen tagadhatatlan, hogy az új magánvállalkozásoknak nyújtandó kölcsön egy poszt-szocialista gazdaságban sajátos kockázatokkal jár. Ez azonban csökkenthető lenne megfelelő jelzalogrendszer alkalmazásával, amely biztosítja, hogy a törlesztés elmulasztása esetén a tulajdon visszaszáll a hitelezőre. Vagy a hitelező kezdettől fogva egyúttal társtulajdonos is lehet. És ha már az állam aktív akar lenni, tegye azzal, hogy legalábbis részleges hitelgaranciákat vállal át a hitelezők kockázatának csökkentésére. Egyébként a magánvállalkozók nagy része megbízhatóbb adós lesz, mint számos adósságát rosszul törlesztő, életképtelen és mégis újra meg újra megmentett állami vállalat.

A hitel- és törlesztési konstrukciók, ha kellő elővigyázatossággal dolgozzák ki őket, nem járnak inflációs veszéllyel, sőt az adósságtörlesztés és kamatfizetés elvonja a vállalkozók zsebéből a fogyasztásra fordítható összeg egy részét [2. d) követelmény].

Külön is érdemes felhívni a figyelmet a menedzseri vásárlásra. A közvélemény ambivalens. Helyesli, ha szakértők és nem dilettánsok kezébe kerül az üzem, de ugyanakkor rosszalja, hogy a régi rendben kialakult nomenklatúra tagjai most újszülött kapitalistákká válnak. Nézetem szerint nem érdemes illegálisba szorítani ezt a jelenséget, mert erre óhatatlanul sor kerül. Sokkal célszerűbb a napvilágra hozni, és a közvélemény, a jogszabályok és az illetékes hatóságok ellenőrzése alá helyezni. Tisztázni kell, hogy melyek a menedzseri vásárlás erkölcsileg és üzletileg korrekt feltételei, beleértve a normális hitelfeltételeket is. Az a menedzser vagy menedzsercsoport, amely e feltételek betartásával képes állami vállalati tulajdont vásárolni, tehesse ezt meg szabályos úton.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a magángazdálkodást folytatni akaró parasztság, valamint a magánkisiparosok, a magánkereskedők, és általában a „small business” ügye. A fejlett piacgazdaságokban eléggé általános, hogy ez a réteg kedvező hitelfeltételekben, esetleg rövidebb-hosszabb ideig érvényes adókedvezményekben részesül. Ez Kelet-Európában is időszerű, különösen most, amikor e réteg talpraállításáról, tevékenysége tömeges megindításáról van szó. Az 1. a) követelmény egyik összetevője a széles középréteg kialakítása; ennek fontos alkotóeleme a kis- és középvállalatok fejlődésének felgyorsítása.

Ez összefügg egy másik problémakörrel: a vállalatok nagyság szerinti eloszlásában mutatkozó torzulás kiküszöbölésével. A szocialista gazdaságban túlzott koncentráció ment végbe. Miközben a legtöbb nyugat- és dél-európai országban

az ötszáznál kisebb létszámú vállalatoknál helyezkedik el a foglalkoztatottak nagyobb hányada, a legtöbb kelet-európai országban tömegesen likvidálták vagy mesterségesen összeolvasztották a kis- és középméretű vállalkozásokat.¹² Egyebek között az egészségesebb méreteloszlás kialakítása érdekében is szükség lenne a kis- és középméretű vállalkozások hitelkérelmeinek kedvező elbírálására.

B. Munkavállalói tulajdon. Itt arra a formára gondolok, amelyben a részvénytársasággá átalakított állami vállalat részvényeit a munkavállalók veszik át. Az angolszász irodalomban leginkább elterjedt elnevezés: Employee Stock Ownership Plan (ESOP). Az elgondolásnak különböző változatai vannak. Ezek különböznek egymástól abban, hogy valamennyi részvény vagy azoknak csak egy kisebb része kerül-e a munkavállalók kezébe. Eltérő elgondolások vannak az átvétel feltételeire vonatkozóan is – a teljesen ingyenes átadástól kezdve a piacon szokásosnál kedvezményesebb ár- és törlesztési feltételekig. Végül különböző változatokat terjesztettek elő az alkalmazotti részvény eladhatóságának korlátaira vonatkozóan, például időlegesen vagy tartósan korlátoznák a transzferabilitást.

E tulajdonforma ügyében elsősorban a politikai kritériumokat mérlegelik a döntéshozók. Ha a politikusok megbízható közvélemény-kutatás alapján meggyőződtek arról, hogy a munkavállalói részvénytulajdonra valóságos igény, sőt követelés él a munkavállalók körében, nem látnék különösebb veszélyt valamelyik mérsékelt változat elfogadásában. Azaz a részvények kisebb hányadát, mondjuk 10-20 százalékát kedvezményes gazdasági feltételek mellett eladásra kínálják fel a privatizálandó vállalat dolgozóinak. Megítélésem szerint célszerűbb nagy kedvezménnyel értékesíteni az alkalmazottak körében a részvényeket, mint teljesen ingyenesen odaajándékozni.

Az is elképzelhető, hogy kisvállalat esetén valamennyi részvény a munkavállalók kezébe kerüljön, azaz a szóban forgó gazdasági egység tulajdonformája közel kerülne a társas tulajdonéhoz vagy az igazi szövetkezethez.

A munkavállalói tulajdon következetes (vagy talán azt is mondhatnám: szélsőséges) hívei sokkal messzebbre mennének ennél: azt kívánnák, hogy minden (vagy minél több) állami vállalat kerüljön teljes egészében ebbe a tulajdonformába, mégpedig nagyságára való tekintet nélkül. Sokan ezt össze-

---

¹² Ehrlich Éva (1985) 1970. évi adatok alapján összehasonlítást tett a nyugat-európai kapitalista országok és a kelet-európai szocialista országok egy-egy csoportja között, az ipari vállalatok méreteloszlását illetően. Számítása szerint a kapitalista iparban a foglalkoztatottaknak mindössze 32 százaléka, míg a szocialista iparban 66 százaléka dolgozott az 500 főnél nagyobb létszámú vállalatokban.

kapcsolják az ingyenes átadás gondolatával. Két fő érvet hoznak fel álláspontjuk mellett. Az egyik a 2. a) kritérium: a munkavállaló, aki egyben tulajdonos, erősebb ösztönzést érez hatékony termelésre. A magam részéről ezt nem látom bizonyítottnak. Ellenkezőleg, ha a munkavállaló választja meg saját főnökeit, akkor azok függő helyzetbe kerülnek saját beosztottaiktól, s ez alááshatja a bér-és munkafegyelmet. A kelet-európai, főleg jugoszláviai munkás-önigazgatás kellő tapasztalattal támasztja alá ezt az állítást.

Az átfogó alkalmazotti tulajdon mellett felhozott másik érvelés a disztributív etika köréből emeli ki a 4. b) érvet: legyen a gyár azoké, akik benne dolgoznak. Ellenérveimet már az értékekről szóló részben kifejtettem.

Arra számítok, hogy a különböző munkavállalói tulajdonformák előbb-utóbb hasonló helyet vívnek ki maguknak, mint a fejlett nyugat-európai és észak-amerikai országokban, azaz tisztos hányadot képviselnek majd, de korántsem válnak uralkodó formává.

C. Intézményi tulajdonosok. E széles tulajdonforma-csoportot alcsoportokra kell osztani, hogy érdemlegesen kommentálhassam az alternatív elgondolásokot.

C-1. Bankok és bankszerű szervezetek. A posztszocialista gazdaságok egy része kétszintű bankrendszert örökölt a szocialista gazdaságtól, amelyben a központi bank mellett már vannak kereskedelmi bankok is. Egyes posztszocialista országok, amelyek a szocializmuson belüli reform szakaszát átugorva egyenesen a posztszocialista korszakba léptek át, még a monobankrendszert örökölték, úgyhogy már maguk kénytelenek létrehozni a kereskedelmi bankok hálózatát. De bármelyik áll is fenn e kétféle induló állapot közül, a bankszektor a következők jellemzik a posztszocialista átmenet kezdetén:

A bankok kizárólagos tulajdonosa az állam. Esetleg megjelent az úgynevezett „kereszttulajdonlás”, azaz a bankszektoron kívül működő állami vállalatok a bank résztulajdonosai, osztozva a tulajdonon az államigazgatás erre kijelölt szerveivel. És megfordítva, a bank résztulajdonosa a részvénytársasággá alakított állami vállalatnak.¹³ De a kereszttulajdonlás is az állami tulajdon egy közvetett formája, s nem helyettesíti az igazi privatizálást.

A kelet-európai bankszektor különböző szervezetei eléggé szűkös tevékenységi kört fognak át. Sok olyan pénzügyi intézmény létezik a fejlett piacgazda-

---

¹³ A kereszttulajdonlással foglalkozott könyvem és az azt kiegészítő cikk (Kornai János, 1989, 1990a). A jelenség részletes leírása a magyarországi tapasztalatok alapján megtalálható Móra Mária (1991) és Voszka Éva (1991) tanulmányaiban; e munkák a jelen tanulmány alapjául szolgáló előadás megtartása után kerültek a kezembe.

ságokban, amelyek nem minősülnek a szigorú jogi és gazdasági kritériumok alapján igazi „banknak”, de azért részlegesen ellátnak bankszerű feladatokat: például hitelkártya-társaság, kockázattőke- (venture capital) társaság, befektetési társaság, takarékpénztár, lakásépítő takarékegyesület, pénzváltó iroda és így tovább. A poszt szocialista gazdaságnak fontos érdekei fűződnek ahhoz, hogy ehhez hasonló sokszínű, sokféle profilú egységekből álló bankszektor fejlődjék ki benne.

A bankszerű (de szigorú értelemben „banknak” nem minősíthető) pénzügyi közvetítők egy része eleve magántulajdonosi formában jelenhet meg. Az új bankszerű szervezetek kialakulásában fontos szerepet játszhat a külföldi tőke.

Nehezebbnek ígérkezik az igazi magánbankok, különösen pedig a magán-nagybankok kialakulása, holott nyilvánvaló, hogy ezek tevékenysége a modern piacgazdaságban nélkülözhetetlen. Egyrészt számítani lehet arra, hogy külföldi bankok fiókvállalatokat hoznak létre kelet-európai országokban: ezek persze igazi magánbankok lesznek. Elképzelhető, hogy a bankszerű tevékenységeket ellátó, eleve magántulajdonban induló szervezetek egyike-másika később igazi bankká alakul majd át. Kisebb, helyi feladatokat ellátó bankokat hazai vállalkozók is létrehozhatnak. Mindezek mellett sor kerül a jelenleg állami tulajdonban lévő nagy kereskedelmi bankok privatizálására is. Feltehető, hogy ez, különösen kezdetben, csupán részleges magántulajdon s főképpen külföldi részesedést jelent majd.

A széles értelemben vett bankszektor privatizálása nem megy végbe egy csapásra; jó ideig eltart, amíg a magántulajdon válik domináns tulajdonformává. Sok tényező játszik majd ebben szerepet.

Az egyik szűk keresztmetszet: a hozzáértés, a rutin és a korszerű technikai felszerelések hiánya. Gondoljunk csak arra, hogy olyan országokról van itt szó, amelyekben még a csekkel való fizetés sem terjedt el a lakosság, a kereskedelem és a közszolgáltatások körében. Vagy egy másik példa az elmaradottságra: ezekben a gazdaságokban csupán szórványosan alkalmaztak fogyasztói hitelt.

A fejlődés egy másik feltétele a szükséges jogszabályok megteremtése és ezzel együtt a bankok feletti állami felügyelet kiépítésének eredményessége. Kívánatos lenne, ha az állami beavatkozás nem lenne akkora mértékű, hogy megbénítsa a magánkezdeményezést, de szabadjárára sem lehet engedni ezt a szektort; jogi, biztosítási és felügyeleti garanciákra van szükség a depozitorok biztonságának és az ország pénzügyi stabilitásának érdekében.

A fentiekben magának a bankszektornak a privatizálásáról volt szó. Ez azonban szorosan összefügg a gazdaság többi részének privatizálásával. A vitákban gyakran hivatkoznak a német (korábban: nyugatnémet) és a japán

példákra, ahol a nagybankok kezében van az ipari részvények számottevő része. Ennek alapján javasolják: máris oda kell adni a kelet-európai bankoknak is az állami vállalatok részvényeinek számottevő részét.

Nézetem szerint ennek az elgondolásnak elhamarkodott, kapkodó megvalósítása nem sok eredményt ígér; főképpen eredménytelen marad a szerintem legfontosabb 1. a) és 2. a) kritériumok szerint. Nem teremt igazi tulajdonost, akinek erős érdekeltsége lenne a hatékonyság növelésében. A jelen pillanatban sok esetben szorosan összefonódott a súlyosan veszteséges nagy állami vállalat azzal a nagy állami bankkal, amely annak esetleg résztulajdonosa és többnyire fő hitelezője. Ilyenkor a bank és a vállalat közös érdeke a vállalat megmentése (bail-out), mesterséges életben tartása. Félő, hogy ha a bank a jelenlegi tulajdonviszonyok mellett nagy részvénytársaságok tulajdonosa is lesz, akkor nem érvényesíti kellőképpen az üzleti szempontokat.

Fennáll az a veszély, hogy az állami tulajdonban lévő bankok továbbra is „politizálódott” intézmények maradnak; a mindenkori kormánypártok saját hitbizományuknak tekintik, ahová megpróbálják saját embereiket beültetni a vezető posztokra. Ez is óvatosságra int azzal a tervvel szemben, amely szerint már ebben a stádiumban gyártulajdonossá váljanak, mégpedig ingyenes állami adomány révén, holott még maguk is az állam tulajdonában vannak.

Nézetem szerint kívánatos lesz, ha egy későbbi stádiumban nálunk is végbe megy a tulajdonviszonyok olyasféle alakulása, amit az imént a japán és német példa kapcsán említettem. Ahogy erősödik a bank vagy a bankszerű szervezet tulajdonosainak körében a bel- és külföldi magántulajdon súlya,¹⁴ úgy válhatnak a nem pénzügyi jellegű, korábban állami tulajdonban volt vállalatok részleges tulajdonosává. Minél inkább valóban kommerciális alapon működő és a magántulajdon által dominált bankról vagy más, bankszerű pénzügyi szervezetről van szó, annál inkább elvárható tőle, hogy eleget tesz a 2. a) követelménynek: szigorú felügyeletet gyakorol a tulajdonában lévő vállalat felett, és valóban tulajdonosi szemléletet képvisel. Más szóval abban az ütemben, ahogyan szerkesztés folyamatként halad előre a bankszektor privatizálása, előmozdítható az is, hogy egész részvénytársaságok, sokféle, korábban állami tulajdonban volt vállalat részvényeiből kialakított portfóliók átkerüljenek a bankok tulajdonába. Ez lehet például a bankszektorban kialakuló egyes vállalatok esetében az állam által bevitt tőkerész egyik kézenfekvő formája.

---

¹⁴ Emlékeztetek itt arra, amit már korábban hangsúlyoztam: a kulcskérdés nem az, vajon a részvények hány százaléka van valamely magántulajdonos kezében, hanem hogy övé-e a döntő szó. Lehet, hogy egy nagy tekintélyű külföldi magánbank már kisebbbségi társtulajdonosként is domináns tulajdonossá válhat egy magyar bankban.

C-2. *Nyugdíjalapok.* Számos fejlett kapitalista országban a nyugdíjalapok váltak a vállalati részvények egyik fő tulajdonosává. Különösen kiemelkedik ebben a tekintetben Anglia, ahol a részvényeknek több mint a fele a nyugdíjrendszer kezében van.¹⁵ A vita számos résztvevője azt javasolja, hogy hasonló tulajdonosi szerephez jussanak a nyugdíjalapok Kelet-Európában is. Ezért kissé részletesebben kell szólni erről a problémáról.

A szocialista rendszerben a nyugellátás állami feladat volt; a nyugdíjjárulékot adó módjára fizették be, és a nyugdíjfizetés az állami költségvetést terhelte. Még ha a nyugdíjellátás külön intézmény kezében volt is, és névlegesen a nyugdíjjárulékként befolyt összeget külön alapként kezelték, a gyakorlatban az alap esetleges többletét az állam használta fel, és hiányát az állam fedezte. Noha a nyugdíjak reálértéke mindig elég alacsony volt, és az infláció hatására tovább csökkent, de legalább névleges összegét jogszabályok garantálták, ami némi biztonságot adott a nyugdíjasok számára. Más decentralizált nyugdíjrendszerek a szocialista gazdaságon belül nem működtek.

A posztszocialista átmenet során napirendre kerül a nyugdíjrendszer gyökeres átalakulása. Ennek végleges formái még egyik kelet-európai országban sem alakultak ki. Egyébként a nyugdíjrendszer a fejlett kapitalista országokban sem egyöntetű, és egyelőre abban sem alakult ki konszenzus Kelet-Európában, hogy melyik nyugati országot tekintsék példaképnek. Nem ennek a tanulmánynak a feladata ebben állást foglalni, de mivel az intézményi részvénytulajdon kapcsán mégsem kerülhető meg a nyugdíjalapok szerepe, a következő feltételezésből indulok ki.

Előbb-utóbb kialakul egy vegyes rendszer. Ennek egyik szegmense állami, azzal a feladattal, hogy legalább a létminimum szintjének megfelelő nyugdíjat garantáljon a jogosultaknak. Természetesen a jogszabályok előírhatnak garantált állami nyugdíjat ezen a minimális szinten felül, ezt azonban csak annak tudatában szabad megtenni, hogy ennek pénzügyi forrása végső soron az adó vagy az adó módjára behajtott társadalombiztosítási járulék.

A nyugdíjrendszer másik szegmense magánjellegű; elsődleges pénzügyi forrása az önkéntes járulékfizetés. Ennek terhei a jogszabályoktól és a munkaszerződésektől függően oszlanak meg munkaadók és munkavállalók között. A nyugdíjalapok hálózata decentralizált; megjelenhetnek benne a nonprofit jelle-

---

¹⁵ M. E. Schaffer (1990) szerint 1987-ben az angliai részvények 32 százaléka nyugdíjalapok (pension funds), 25 százaléka pedig biztosítóintézetek kezében volt.

Schaffer javaslatai a nyugdíjalapok és biztosítótársaságok szerepét illetően sok tekintetben közel állnak a jelen tanulmányban kifejtett elgondoláshoz.

gű szervezetek, amelyek kizárólagos feladata a tagok nyugdíjellátása, és vállalkozhatnak nyugdíjszerű járadék folyósítására profitorientált biztosítóvállalatok (insurance company) is.

Az állami szegmens bevételei és kiadásai kötelező erejű jogszabályokon alapulnak; ezzel szemben a magánszegmens tagsága önkéntes. A munkaadók és a munkavállalók szabad elhatározásán múlik, hogy ezekbe belépnek-e. Minden munkaadó, illetve munkavállaló kifejlett decentralizált nyugdíjrendszer esetén többféle magánnyugdíjrendszer között választhat.

Nem látható ugyan előre, hogy pontosan milyen lesz a jövő nyugdíjrendszere Kelet-Európában, de eléggé reálisnak tűnik, hogy hasonlítani fog a fentiekben körvonalazott rendszerhez. Az is bizonyos, hogy az áttérés a vegyes (azaz magánszegmessel is rendelkező) rendszerre csak fokozatos lehet, mivel a kiinduló helyzet nemzedéktől függően eltérő. Azoknak, akik már nyugdíjban vannak vagy közelednek a nyugdíjkorhatárhoz, már nincs választási lehetőségük; számukra garantált nyugdíjat kell biztosítani. Minél hosszabb az egyén életkilátása, annál inkább megadható neki a választási lehetőség ebben a tekintetben is. Saját kockázatára dönthet arról, hogy megtakarításainak egy részét egyik vagy másik magánnyugdíjrendszerre fordítja-e. Nyilván jó ideig eltart, amíg egy érett, felelősségteljes, decentralizált magánnyugdíjalap-szektor kifejlődik. Ez is a folyamatoknak ahhoz a típusához tartozik, amelyet a tanulmány egy előbbi részében szerves fejlődésnek neveztem.

Most már visszatérhetünk a részvények ügyéhez. Nyugaton számos magánnyugdíjalap részvényekbe és más értékpapírokba fekteti be a járulékokból felhalmozott tőkeállományát.¹⁶ Az alapok szakértő menedzsereket alkalmaznak, akik a tagság érdekeinek messzemenő figyelembevételével igyekeznek minél kedvezőbb portfóliókat kialakítani. Noha hatalmas összegű tulajdon adásvétele felett diszponálnak, ezt a befolyásukat csupán közvetve tudják érvényesíteni; azzal, hogy egyes értékpapírokat vesznek, másokat eladnak. Ez befolyásolja az árfolyamokat, ami azután visszahat a vállalatok értékelésére. Végül soron ez is fegyelmező hatást gyakorol a vállalat vezetésére, hiszen az értékelés zuhanása rossz bizonyítványt állít ki róluk, a látványos értéknövekedés pedig sikerükről tanúskodik, több-kevesebb pontossággal. Mindenesetre ez a fajta intézményi tulajdon csak részlegesen látja el a 2. a) funkciót: a vállalatvezetés ösztönzését és hatékony felügyeletét.

---

¹⁶ Az Egyesült Államokban például számos nyugdíjalap a járulék befizetőire bízta annak eldöntését, hogy befizetéseiből mennyit fektessenek be a részvény piacon, mennyit a kötvény piacon és mennyit a pénz piacon.

Azokból az értékpremisszákból kiindulva, amelyeket az első fejezetben fejtettem ki, kézenfekvőek a privatizálásra vonatkozó következtetések. Érdemes arra törekedni, hogy a decentralizált magánnyugdíjalapok részvénytulajdonossá váljanak. Nem kell kizárólag arra hagyatkozni, hogy majd annak idején a náluk felhalmozódó befizetések egy részét részvényekbe fektetik be. Létrejöttüket elősegítheti, ha a nonprofit magánnyugdíjalapok tőkéjük egyik alkotóelemeként a korábban állami tulajdonban volt részvények egy-egy portfolióját kapják meg. Ez akár ingyenesen is átadható, hiszen van egy implicit ellentétel: átveszik a korábban kizárólag az államháztartást terhelő nyugdíjfizetés egy részét.

Természetesen megfelelő jogszabályokkal kell rendezni azokat a feltételeket, amelyek mellett az átruházás megtörténhet. Emellett gondoskodni kell arról is, hogy a nyugdíjalapok olyan részvénytulajdonosokhoz jussanak, amelyek várható hozama pozitív, hiszen különben csalárd lenne az ügylet. Végső soron azok a nyugdíjasok járnának rosszul, akiknek a nyugdíjvárakozásaiba beépül az intézetnek a részvénytulajdonból várható haszna.

Egyébként is világossá kell tenni a decentralizált nyugdíjrendszerek önkéntes tagjai számára, hogy mi a különbség az állami és a magánszegmens által folyósított nyugdíjak között. Mindkét esetben érvényesül bizonyos fokú kiszolgáltatottság. Az állami szegmensben a nyugdíjas ki van szolgáltatva a nyugdíj-ellátást szabályozó törvények alkotóinak és végrehajtóinak, a magánszegmensben viszont az értékpapírpiacon hullámzásainak, továbbá azoknak, akik a magánnyugdíjalap értékpapírjait sikeresen vagy kevésbé sikeresen kezelik.

Az értékpremisszákból következik az is, mely sémákat tanácsos elvetni. Felvetődött az a gondolat, hogy még mielőtt bármiféle decentralizálás és privatizálás végbemenne a nyugdíjrendszerben, kapjon részvényeket az állami nyugdíjrendszer. Magyarországon például már meg is kezdődött ez az átadás. Nézetem szerint ez látszatintézkedés, amelytől különösebb haszon nem várható. A központosított állami nyugdíjrendszer az állami bürokrácia egyik ága – és ez rendjén is van így. De ha az a funkciója, hogy jogszabály erejével garantáljon nyugdíjakat, akkor bevételi forrásait nem szabad függővé tenni az értékpapírpiacon hullámzásaitól, a profitok szerencsés vagy balszerencsés alakulásától.

C-3. Biztosítói intézetek. A helyzet ezzel kapcsolatban nagyon hasonlít a nyugdíjrendszer ügyéhez, ezért az előbbi pontra utalva mindjárt a végkövetkeztetésekre térhetek rá.

Amíg kizárólag állami tulajdonban lévő, oligopolisztikus nagy biztosítói intézetek működnek, addig csupán látszatintézkedés ezek kezébe adni részvénytulajdonost. Ez is csak a már korábban tárgyalt „kereszttulajdonlás” egyik formája: az egyik állami intézmény tulajdonosa a másik állami vállalatnak.

Az általam is képviselt értékpremisszák azt a megoldást sugalmazzák, hogy érdemes támogatni a biztosítási rendszer részleges privatizációját. E rendszerben egymás mellett működne egy állami és egy magánszegmens; utóbbiban megjelenhetnének mind nonprofit, mind pedig profitra orientált biztosítók. A magán-biztosítóvállalatokat buzdítani kell arra, hogy a náluk felhalmozódó tőke egy részét részvényekbe fektessék be. Kellő jogszabályi garanciák és megfelelő felügyelet mellett az állam átadhat részvénycsomagokat, akár ingyenesen is, a nonprofit magánbiztosítóknak, hogy ezzel is előmozdítsa létrejöttüket és megerősödésüket. Itt is olyan tulajdontranszferőről van szó, amelynek van implicit ellentétele: a szerves fejlődés révén létrejövő magán-biztosítószektor fokozatosan át tudja venni a garantált állami biztosítás terheinek egy részét.¹⁷

C-4. Kulturális és oktatási intézmények, jótékonyági egyesületek és alapítványok, egyházak. Olyan intézményeket soroltunk fel, amelyek fejlett piacgazdaságokban esetleg részvényekbe vagy más értékpapírokba fektetik be felhalmozott megtakarításaikat. Ez nyilván kifejlődik majd Kelet-Európában is. Minél erősebb kötelek fűzik egy-egy ilyen intézmény vezetését magához az intézményhez, minél erősebbek a tradíciói, minél inkább felelősséget érez az intézmény funkcióinak ellátásáért és ezzel együtt anyagi helyzetéért, annál inkább számítani lehet arra, hogy jó gazdája lesz a kezében lévő vagyonnak. Ehhez persze az is kell, hogy találjon olyan pénzügyi menedzsereket, akik szakértelemmel látják el az értékpapírokkal való gazdálkodás feladatát.

Itt ismét a korábban állami tulajdonban volt vagyon potenciális vevőinek egy csoportjával állunk szemben. Számítani lehet arra, hogy ezek az intézmények részvényeket fognak beszerezni. De a folyamat fel is gyorsítható. Értékpremisszáimból nem következik semmilyen érv az ellen, hogy akár ingyen is hozzájussanak részvénycsomagokhoz a nevezett intézmények. Csupán a megfelelő jogszabályi és felügyeleti garanciákat kell megteremteni. És persze meg kell győződni azokról a lényegbevágó társadalmi feltételekről, amelyek biztosítják, hogy az intézmény valóban jó gazdája lesz az ajándékba kapott állami tulajdonnak, mert szívéen viseli saját intézményének sorsát.

---

¹⁷ Külön is felhívom a figyelmet ennek a teherátadásnak a méltányos lebonyolítására. Semmiképpen se károsodjék az állampolgár, a C-2. esetben a nyugdíjas és a C-3. esetben a beteg vagy más biztosítási ügyfél. Ne történjék meg az, hogy az állami szegmens siet megszabadulni a kötelezettségeitől, mondván: a magánszegmens már kapott ingyenrészvényeket – miközben a valóságban ezek a részvények még nem garantálnak kellő jövedelmet a nyugdíjak vagy biztosítási kifizetések fedezésére. Ebben a tekintetben különleges figyelemre, előrelátásra és tapintatra van szükség, amely megóvja az amúgy is bizonytalanságtól gyötört állampolgárt a további szorongástól.

C-5. Helyi önkormányzatok. A korábban központilag kezelt állami vagyon egy része várhatóan átkerül az önkormányzatok tulajdonába. Ez szükséges és kívánatos folyamat, a hatalom decentralizálása érdekében – de nyilvánvalóan nem része a privatizálásnak. A helyi önkormányzat is az állam része; itt tehát az egyik állami kézből egy másik állami kézbe kerül a vagyon. Ezt azért érdemes említeni, mert a vitákban sokszor összemossák a C-1-től C-4-ig terjedő eseteket, amelyek valóban privatizálást foglalhatnak magukban, a C-5. esettel, amely nem privatizálás, csupán az államon belüli decentralizálás.¹⁸

Az intézményi tulajdonformák tárgyalásának végére érve még néhány általános megjegyzést tennék. A valóban magántulajdonosi intézményi formákat nem célszerű bürokratikus úton, állami dekrétumokkal, egy csapásra létrehozni – és nemcsak nem célszerű, de többnyire nem is lehetséges. Ezek is evolutív folyamatok eredményeképpen fognak kialakulni. Fejlődésük sebessége számos tényezőtől függ majd: a bel- és külföldi magántőke ez irányú befektetési kedvétől (C-1., C-3.) és az intézményi részvénytulajdont menedzselni képes bel- és külföldi szakértők kínálatától (C-1., C-2., C-3., C-4.). De függ az állam törvényhozóitól és végrehajtó apparátusának aktivitásától is: milyen gyorsan alakulnak ki az alkalmas jogi keretek és felügyeleti intézmények, mennyire kezdeményező a bürokrácia megfelelő új intézmények életre hívásában, és végül milyen mértékben kerül sor állami tulajdon ingyenes átadására az intézményi tulajdonos szervezetek induló tőkéjének megteremtéséhez.

D. Anonim részvényesek. Az érett, modern kapitalizmusban fontos szerepet játszik az anonim részvényes, aki maga nem rendelkezik elegendő tőkeerővel ahhoz, hogy hangját közvetlenül hallassa a részvénytársaság közgyűlésén, de akinek módjában van a lábával szavazni. Ha a vállalat jövődjéről jövedelmezőségében nem bízik eléggé más befektetések várható jövedelmezőségéhez képest, akkor eladja részvényeit; fordított esetben pedig részvényt vesz. A részvények keresletének, kínálatának és árfolyamának alakulása azután közvetett módon befolyást gyakorol egyfelől a közgyűlésen legnagyobb súllyal reprezentált tulajdonosokra, másfelől a vállalat vezetésére is. Mindez a közvetett hatás a tőzsdéből, a részvények adásvételével foglalkozó ügynökségekből, továbbá a bankokból és más bankszerű szervezetekből álló széles közvetítői hálózaton keresztül érvényesül.

---

¹⁸ Más kérdés, hogy a korábban központilag kezelt állami vagyon egy részének átadása az önkormányzatok tulajdonába meggyorsíthatja a privatizálást. Ez a hatás persze csak akkor következik be, ha az önkormányzat jogilag fel van hatalmazva a tulajdonában lévő vagyon magánkézbe adására, továbbá ha az önkormányzat gazdaságilag érdekelt is ebben. Az is fontos szerepet játszhat, vajon a választott önkormányzati tisztviselők és képviselők újraválasztásuk szempontjából népszerűnek tartják-e a privatizálás elősegítését.

Ezek az intézmények is kezdenek immár megjelenni a kelet-európai gazdaságokban; néhány ország fővárosában már értéktőzsde működik, s jelentéseket közölnek a nyilvánosan forgalmazott részvények forgalmáról és napi árfolyamairól. Mindez azonban még gyerekcipőben jár; időre lesz szükség, amíg a tulajdonnak ez a formája és ezzel együtt az értékpapírok elsődleges és másodlagos piaca a szervez fejlődés keretében széles körűvé válik. Sok minden kell ehhez: megszokás és rutin, bizalom, széles szakembergárda, megfelelő jogszabályok, hatékony állami felügyelet és így tovább.

Vessünk egy pillantást a távolabbi jövőbe! Arra számíthatunk, hogy a részvénytársaságok szerepe és tulajdonuk eloszlása a fejlett kapitalista országokéhoz hasonló irányban fejlődik majd. Mi jellemzi tehát az ottani helyzetet?

Számos európai országban, amelyben a szocialista rend által okozott megszakítás nélkül, folyamatosan élt a kapitalista piacgazdaság, az összes termelővagyonnak csupán egy része működik részvénytársasági formában. Ez utóbbinak megint csupán egy kisebb hányada tartozik a nyilvánosan forgalmazott részvényekre alapozott társaságok közé.¹⁹ Ez a hányad kisebb az európai kontinensen, mint Nagy-Britanniában vagy az Egyesült Államokban.

Az emberek egy része kész önként részvénybe fektetni megtakarításait. Mások azonban nem vállalják az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot, és előnyben részesítenek más befektetési lehetőségeket. A többi között ez magyarázza a részvénytulajdon eloszlásának koncentrációját. Az Egyesült Államokban például az Értékpapír és Tőzsdebizottság (Securities and Exchange Commission) kimutatta, hogy a lakosság 87 százaléka csupán a részvények 1 százalékát birtokolja, a jövedelemeloszlásban feljebb lévők birtokolják a részvények 99 százalékát. E csoporton belül a leggazdagabb 1 százalék a részvények 80 százalékának birtokosa, s ezen belül is a legesleggazdagabb 0,1 százalék birtokolja az összes részvény 40 százalékát.²⁰

A valóságos kapitalizmus nem „népi kapitalizmus”. Az amerikai számok fényében sajátosnak tűnik az az elképzelés, amely részjegyek ingyenes elosztásával egy csapásra részvényessé akar tenni minden állampolgárt. Ismét Hayek szóhasználatát idézem: ez „konstruktivista” elképzelés, mesterséges és mesterkélty; emiatt tökéletesen idegen a kapitalizmus valóságos fejlődésétől. Nem hiszem, hogy a lakosság egészének belülről fakadó kívánsága az, hogy egy kis darabka részvénytulajdonnal rendelkezzen. Ráadásul féltő, hogy hiányozni fog

¹⁹ Ezen azokat a részvényeket kell érteni, amelyeket a tőzsdén jegyeznek, és a tőzsdei forgalom tárgyát képezik.

²⁰ Az adat forrása J. O. Light és W. L. White (1979, 338. o.).

a részvények roppant méretű elsődleges és másodlagos forgalmához szükséges, hozzáértő és tisztességes, kellően ellenőrzött intézmények és szakemberek hálózata.²¹

A magam részéről csupán egy hasznot remélnék a tömeges részvényosztási akcióktól: az állami tulajdon részarányának drasztikus csökkenését. Ez megkönnyítheti a részvénytársaságon belül fellépő domináns csoport súlyának növekedését, hiszen nem áll vele szemben a nagy súlyt képviselő állami tulajdonos. Ez az előny önmagában sem lebecsülendő. De azért nem táplálhatunk túlzott várakozásokat. Annak a két célnak az elérését, amelyet az értékekről szóló részben különös hangsúllyal emeltem ki, nevezetesen a széles vállalkozói-üzletemberi réteg kifejlődését [1. a) szempont] és a hatékonyságra való ösztönzés erősítését [2. a) szempont] kevéssé mozdítja elő a minden állampolgárnak kiosztott részvény vagy vagyonyjegy tulajdon. Ugyanakkor negatív hatástól tartok a többi gazdasági kritérium szempontjából. Az amúgy is nehéz helyzetben lévő államkincstár elesik az eladás potenciális bevételeitől [2. c) szempont]. Az ajándékban részesülők egy része hamar túlad a kezében lévő részvényeken vagy vauchereken, és a kapott pénzzel a fogyasztói piacon jelentkezik, ami növelheti az inflációs nyomást [2. d) szempont]. Mindenképpen olyan trade-off-ról van szó, amely a privatizálást gyorsító előnyökkel komolyan mérlegelendő hátrányokat állít szembe.

Úgy tűnik, hogy Kelet-Németországban és Magyarországon nem kerül sor részvények vagy vaucherek általános ingyenes kiosztására, viszont Lengyelországban és Csehországban eléggé előrehaladott az erre vonatkozó elgondolások megvalósítása. Lehet, hogy a tapasztalat rácáfol majd a fentiekben kifejtett szkepticizmusra. Ez esetben kész leszek felülvizsgálni álláspontomat.

---

²¹ [A jelen tanulmány, noha a fejlesztésre érdemes „bankszerű szervezetek” sorában megemlíti a befektetési társaságokat, ezen a helyen nem foglalkozik részletesebben azokkal a szolgáltatásokkal, amelyeket a kisbefektetők számára kínálhatnak. E társaságok fontos szerepet játszhatnak az ingyenes szétosztáson alapuló, „kuponos” privatizálási sémákban. Ezt teszik például Csehországban vagy Oroszországban. A kupontulajdonosok előtt nyitva áll az a lehetőség, hogy esetleg nem maguk vásárolnak részvényt, hanem valamely befektetési társaság résztulajdonosai válnak. A következő lépés ilyenkor az, hogy a befektetési társaság a maga sokszoros tőkeerejével vásárolja meg a vállalatok részvényeit. Problematis, hogy a befektetési társaságok képesek-e valóban aktív szerepet játszani a vállalatok tulajdonosi irányításában és ellenőrzésében. Mivel részvényportfóliójuk igen sok vállalat részvényei között oszlik meg, aktív vállalatirányítási szerepükre nemigen lehet számítani.]

Mindazonáltal érdemes hangsúlyozni, hogy igen hasznos lehet a befektetési társaságok kialakulása és egészséges fejlődése. Ezek a modern tőkepiac nélkülözhetetlen szereplői, mert képesek koncentrálni sok olyan kisbefektető tőkét, akik maguk húzódoznak a részvények kiválasztásának, vételének-eladásának felelősségétől. *Új látjegyzet.*]

Mint már említettem, a minden állampolgárnak ingyenes részvényt vagy vagyonjegyet juttatni kívánó konstrukciók indoklásául fel szoktak hozni disztributív-etikai érveket is: ezt minősítik az újjászületendő kapitalizmus fair és egyenlő esélyeket biztosító startjának [4. c) szempont]. Ellenérveim egy részét már elmondtam. Ezekhez most, az intézményi tulajdonformák áttekintése után még egy további észrevételt fűznék. Aki valóban növelni akarja az esélyegyenlőséget és helyesli az állami tulajdon ingyenes átadását, az kezdeményezze valóban jövedelmező részvények ajándékozását jótékonyági egyesületek, egészségügyi és oktatási szervezetek, ösztöndíjakat adó alapítványok és más hasonló nem állami, autonóm intézmények számára. Ez valóban a jövedelem- és vagyoneeloszlásban alul lévőket felemelkedését segítheti elő; sokkal hatásosabban, mint a szegénynek és gazdagnak egyenlő mértékben juttatott részvény vagy vaucher.

Ezen a ponton célszerű lesz röviden összefoglalni az „ingyenesség” ügyében elfoglalt álláspontomat, amelyet a tanulmány több pontja érintett. Nézetem szerint van létjogosultsága annak, hogy a korábban állami tulajdonban volt vagyon egy részét ingyen adják át új magántulajdonosoknak. Ezek körébe tartozhatnának a következők: nonprofit magán-nyugdíjintézetek és magán-biztosítóintézetek, kulturális és oktatási intézmények, jótékonyági egyesületek, alapítványok és egyházak. Tulajdonképpen a munkavállalói részvényvásárláskor adott árkedvezmény is magában foglal egy ajándékelemet. Ezekre az átadásokra (transzferekre) is csak meghatározott feltételek mellett kerüljön sor. (A feltételekről szó volt a tanulmányban.) Ezen túlmenő ajándékosztást nem tartok indokoltnak.²²

IV. HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TULAJDON

Az előzőekben tárgyalt tulajdonformák és intézmények bármelyikével kapcsolatban felvetődik a kérdés: belföldi vagy külföldi-e a tulajdonos. Először két szélsőséges álláspontot ismertetek. Az egyik a szűk látókörű nacionalizmus és xenofóbia álláspontja, amely el akar zárkózni minden külföldi tőkebehatolástól, félti tőle a nemzeti függetlenséget és a kialakuló gazdaság sajátos nemzeti karakterét.

---

²² Könyvem elzárkózott a minden állampolgárnak ingyen juttatott részvények vagy más érték-papírok gondolatától, és egyáltalán nem érintette az ingyenes juttatás más formáit (Kornai János, 1989). Mai álláspontom tehát egy fontos ponton korrigálja a korábit, mert nemcsak megvalósíthatónak, hanem kívánatosnak is tartom az ingyenes átadás néhány kítettetett formáját.

Nézetem szerint ez súlyos károkat okozó álláspont. Kelet-Európának óriási szüksége van a külföld támogatására, annak minden formájára. Különlegesen fontos a külföldi közvetlen tőkebefektetés a gazdaság minden szektorában, de legfőképpen a pénzügyi szektorban. Kívánatos, hogy a külföldi tőke részt vegyen a korábban állami tulajdonban lévő vállalatok megvásárlásában. Ahol egy komoly külföldi cég kezébe kerül a vagyon, ott igazi tulajdonosként lép fel, eleget téve a 2. a) kritériumnak, a hatékonyságra való ösztönzés és a menedzsment feletti szigorú felügyelet követelményének.

A magam részéről nem értenék egyet a másik véglettel sem, nevezetesen azzal az állásponttal, amely szerint tökéletesen közömbös, hogy melyik szektorban mekkora a külföldi tőke részaránya. Vannak kulcspozíciók, amelyeket célszerű nemzeti tulajdonban megtartani, mert ez nélkülözhetetlen a szuverenitáshoz. Körültekintő külgazdasági politikával érdemes előmozdítani, hogy a külföldről származó tőkebefektetések forrása ne összpontosuljon egyetlen országban, hanem megoszolják különböző országok között. Ez megkönnyíti az ország manőverezési lehetőségét, és ezzel erősíti függetlenségét. Ezeket a megfontolásokon túlmenően arra is szükség van, hogy a polgárosodásban nagy számban vegyenek részt az ország saját lakosai, mert ez fogja megszilárdítani a magántulajdonon alapuló piacgazdaság honi bázisát. Az 1. a) követelményhez, a polgárosodás irányába mutató társadalmi átalakuláshoz hozzátartozik, hogy a kapitalizmusnak elsősorban a hazai talajban kell gyökeret vernie.

V. A PRIVATIZÁLÁS SEBESSÉGE

Azoktól, akik a privatizálással kapcsolatos vitákban részt vesznek, rendszerint megkérdezik: a gyors vagy a lassú privatizálást javasolják-e. Azt hiszem, ez ebben a formában rosszul feltett kérdés. Senki sem állítja önmagáról azt, hogy a lassúság híve. Ha szabad ezen a helyen egy szubjektív megjegyzést tennem: engem különösen zavar, ha azt állítják rólam, hogy a lassú privatizálást hirdetem.

Amiről vitatkozni kell, az nem a sebesség, hanem az értékek megválasztása, az állam szerepének kijelölése, valamint a különböző tulajdonformák és tulajdonostípusok jelentőségének megítélése. Ha ezekben a vitakérdésekben állást foglal valaki, akkor ennek a döntésnek az *eredőjeképpen* adódik egy várható sebesség.

Szeretném kijelenteni: híve vagyok annak, hogy minél gyorsabban menjen végre a privatizálás folyamata. De nem hiszem, hogy a gyorsítás valamilyen

szellemes trükkel elérhető. Nem bízom abban, hogy egy ügyes szervezeti forma kieszelése és a végrehajtás erélyessége elégséges feltétele annak, hogy a privatizálás gyorsan menjen végbe.

A kulcskérdés, megítélésem szerint, nem az, hogy milyen ütemben történik meg a korábban állami tulajdonban volt vagyon magánkézbe adása. A legfontosabb az, hogy milyen ütemben nő a magánszektor, akár az 1. úton: újonnan létesített vállalkozások formájában, akár a 2. úton: állami vagyon átvételével, akár pedig e két forma kombinációi révén.

Könnyen ellenőrizhető a következő kis számítás. Tegyük fel, hogy a privatizációs folyamat kezdetén, a valóságos²³ GDP 75 százalékát adta az állami szektor és 25 százalékát a magánszektor. A legközelebbi időben évenként 25 százalékkal nő a magánszektor termelése, és ugyanakkor évenként 10 százalékkal csökken az állami szektoré. Ilyen körülmények között már a negyedik év végére túlsúlyba került a magánszektor a termelésben. A szélesebb értelemben vett privatizálás a kétféle dinamika ütemkülönbségétől és ezen belül is legfőképpen a magánszektor vitalitásától függ, nem pedig attól, hogy milyen rafinált fogást találnak ki az állami részvények magánkézbe adására.²⁴

Ez optimizmusra jogosít fel. Végso soron nem a kelet-európai kormányok, az ellenzéki erők, a külföldi kormányok és nemzetközi szervezetek, a bel- és külföldi tanácsadók bölcsességén vagy ostobaságán, erélyén vagy gyengeségén múlik majd a privatizálás; ezek legfeljebb lassíthatják vagy gyorsíthatják az eseményeket. A folyamatot feltartóztathatatlan belső erő, a mai és a jövőendő magántulajdonosok belső érdekeltsége hajtja előre.

---

²³ Ez magában foglalja a hivatalos statisztika által nem kellőképpen számításba vett második gazdaságot is.

²⁴ [A számítás optimista volt abban a tekintetben, hogy az összes termelés növekedését, vagy legrosszabb esetben a stagnálását tételezte fel. Általános recesszió esetén irreális arra számítani, hogy a magánszektor termelése évről évre 25 százalékkal növekedjék. Márpedig általános recesszió következett be minden poszt-szocialista országban. (Lásd a hetedik tanulmányt.) Ettől eltekintve, ha a kalkuláció számszerű eredményei nem is igazolódtak, a kvalitatív következtetést továbbra is érvényesnek tekintem: a két szektor ütemkülönbségétől függ, milyen gyorsan kerül túlsúlyba a magánszektor. *Új látjegyzet.*]

A POSZTSZOCIALISTA ÁTMENET ÉS AZ ÁLLAM: GONDOLATOK FISKÁLIS PROBLÉMÁKRÓL¹

A posztszocialista országok átalakulása során felvetődő számtalan probléma közül e tanulmányban kizárólag egygel foglalkozom: az államnak a gazdaságban betöltött szerepével.

Magyar tapasztalatokat dolgoztam fel. Meggyőződésem azonban, hogy a problémák, amelyeket tárgyalni fogok, eléggé általánosak és előbb-utóbb valamennyi posztszocialista gazdaságban megjelennek, bár eltérő intenzitással és különböző formákban. Noha mindvégig Magyarország lesz mondanivalóm illusztrációinak forrása, a tanulmány nem vállalkozik arra, hogy összefoglaló áttekintést adjon a magyar gazdaságról. Talán annyit érdemes megjegyezni, hogy miközben a régió számos országában súlyos gazdasági bajok mutatkoznak vagy éppenséggel káosz fenyeget, Magyarországon rendezett körülmények között megy végbe az átalakulás, és sok jel biztató gazdasági fejlődésre utal.

I. A NYUGATI IRODALOM SUGALMAZÁSAI

Az első út, amelyre, eligazodást remélve, a magunkfajta akadémiai közgazdász rálép, természetesen a könyvtárba vezet. S valóban, gazdag, sőt zavarbaejtően gazdag az irodalom, amely az állam és a piac munkamegosztásáról szól.

---

¹ Az elemzés háttéréül szolgáló információk összegyűjtésében sok segítséget adott Erdélyi Eszter, Gém Erzsébet, Móra Mária, Muraközy László, Petschnig Mária Zita, Tóth István György és Alexandra Vacroux; megragadom az alkalmat, hogy támogatásukat megköszönjem. A magyar szöveg megszerkesztésében állandó segítőtársam, Kovács Mária működött közre, aki részt vett az anyaggyűjtésben is; nagyon hálás vagyok figyelmes és gondos munkájáért. Értékes észrevételeket kaptam a tanulmány első fogalmazványához a következő kollégáktól: Francis M. Bator, Bauer Tamás, Dániel Zsuzsa, Martin S. Feldstein, George Kopits, Kovács Álmos, Michael Marrese és Urbán László. Természetesen a tanulmányban maradt tévedésekért kizárólag a szerző viseli a felelősséget. A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folytattam.

A posztszocialista régióban a központi tervezésből való kiábrándulás sok közgazdászt a piac kritikátlan, mitikus kultuszára készítet. Ez ellen a gyermekbetegség ellen kitűnő orvosság a piaci mechanizmus fogyatékoságairól szóló nyugati irodalom. Meggyőzően bizonyítja, hogy számos alapvető probléma létezik, amelyeket a piac egymagában nem képes megnyugtatóan megoldani: például a gazdaság makroegyensúlyának biztosítását, a méltányos jövedelemelosztást, az externálitások hatásának számbavételét, a közjavak kellő mennyiségben való termelését vagy a monopóliumok hatalmának korlátozását. Ez az irodalom azt sugalmazza: ahol a piac kudarcot vall, ott az állannak kell aktív szereplőként belépnie.²

A nyugati irodalom egy másik vonulata viszont meggyőzően világitja meg, hogy nemcsak a piac, hanem a politikai akciók, politikusok és bürokraták is kudarcot vallhatnak a gazdaság koordinálásában, s talán még sokkal nagyobb kudarcot, mint a piac. Ez a kétely – amelyet régóta sugalmaz az osztrák iskola, s amely később a „public choice”-elmélet érvelésében születik újjá – a problémák újbóli átgondolására készítette a közgazdász szakmát.³ Vajon azokat, akik az állam nevében beavatkoznak a gazdaságba, valóban kizárólag a közjó szolgálata motíválja? A szocialista rendszert végigélt emberben erős visszhangra talál ez a kérdés. Hasonlóképpen releváns számára az az elemzés, amely a jóléti államot bírálja a nagymérvű redisztribúció miatt, mert az tompítja a beruházásra, újításra és vállalkozásra való ösztönzést.⁴

Amikor azután a kelet-európai közgazdász kilép a könyvtár ajtaján, ott áll megzavarodva. Ő maga még nem ismeri belülről a kapitalizmust, szeretne ráhagyatkozni a szakirodalomra – de abból, legalábbis első pillantásra úgy tűnik, egymásnak élesen ellentmondó útbaigazításokat kap. Végül is miért küzdjön: aktívabb vagy kevésbé aktív államért?

Az irodalom alaposabb tanulmányozása némiképpen csökkentheti ezt a zavart. Az elméleti művekből levonható normatív ajánlások mindig *feltételesek*.

---

² A piaci kudarcról szóló elméletek első összefoglalásai F. M. Bator (1958) és W. J. Baumol (1965) műveiben olvashatók. A jelenkori szemlék közül kiemelem J. E. Stiglitz és szerzőtársai (1989) könyvét.

Ahogy a kutatások mind mélyebbre hatolnak, úgy derül fény mind további területeken a szabadjára engedett piac fogyatékoságaira. Így például a korlátozott verseny és a méretgazdaságosság (economies of scale) figyelembevétele több ponton módosítja a szabadkereskedelmet igazoló korábbi felfogást és rámutat: meghatározott körülmények között indokolt lehet az állam aktívabb szerepe. A P. R. Krugman, E. Helpman és mások úttörő munkássága nyomán kibontakozott széles körű kutatásról összefoglaló áttekintést ad E. Helpman (1990).

³ Lásd J. Buchanan és G. Tullock (1962), továbbá W. A. Niskanen (1971).

⁴ Lásd például A. Lindbeck (1988). A jóléti államot érő jobb- és baloldali kritikákról kitűnő áttekintést ad C. Offe (1984).

Az irodalom vagy explicit kimondja a tételek érvényességének feltételeit, vagy azok hallgatólagosan ott rejtőznek a mű gondolati építménye mögött. Az a nyugati szakértő, aki tanácsaival segíti a posztszocialista gazdaságot vagy az ottani közgazdász, aki nyugati irodalmi forrásokat használ fel álláspontja kialakításakor, köteles nagy gonddal tisztázni e feltevéseket, mielőtt „tekintélyi alapon” a nyugati közgazdasági szakirodalomra hivatkozik. Csupán két tipikus feltevést emelek ki.

1. Az az irodalom, amelyre az előző szakaszban utaltam, azt az érett piacot és azt a megalapozott, szilárd demokratikus államot tartja szem előtt, amely korunk fejlett kapitalista országaiban működik. Csakhogy a mai Magyarország piaca és állama, akárcsak a többi posztszocialista gazdaságé, számos vonásában különbözik ettől: a magángazdaság még kiforratlan, a demokratikus intézmények gyengék és fejletlenek.

2. A fenti irodalom, amikor határvonalat húz az állam és a piac szerepe között, olyan kapitalista rendszert feltételez, amelynek intézményei állandóak vagy csak lassan változnak, és amely robusztus magatartási szabályosságokkal működik. Ezzel szemben a posztszocialista rendszerben forradalmi átalakulás megy végbe; intézmények viharos sebességgel szűnnek meg, mások most keletkeznek, történelmi léptékkal mérve igen gyors ütemben változik a jogrend; ezzel együtt folyamatosan módosul a gazdaság minden szereplőjének viselkedése. Itt tehát sajátos dinamikus elemzésre van szükség.

II. A POLITIKAI ÉS KORMÁNYZATI SZFÉRA A POSZTSZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON

Megkísérlem röviden, szinte távirati stílusban felvázolni: melyek a politikai és kormányzati szféra jellegzetes vonásai a mai Magyarországon.⁵ A piac jelenlegi állapotáról nem adok hasonló leírást, mert az majd a tanulmány későbbi részében fog kirajzolódni.

---

⁵ A továbbiakban ahelyett, hogy nagy összefoglaló kifejezést használva az „államról” beszélnék, inkább megkísérlem elemeire bontani a politikai szférát. A politológia többféle megközelítést különböztet meg, így többek között a funkionalista modelleket, a közgazdaság-tudomány keretében kifejlesztett, korábban már említett „public choice”-elméletet, a csoportok és osztályok közti konfliktust vizsgáló elméleteket és a különböző institucionalista megközelítéseket. Megítélésem szerint ezek jórészt nem egymást kizáró, hanem inkább egymást kiegészítő magyarázatok, s a magam részéről a jelen tanulmányban igyekeztem valamennyi irányzat gondolataiból meríteni. Összefoglaló szemlék találhatók P. A. Hall (1986) és J. D. Aberbach, R. D. Putnam és B. A. Rockman (1981) munkáiban.

Noha a politikai szféra némi liberalizálása Magyarországon már korábban megindult, a fordulat 1989–1990-ben következett be. Megszűnt a kommunista párt kormányzati monopóliuma, szabaddá vált más pártok szervezkedése, majd 43 év után első ízben került sor szabad választásokra. Parlamenti többségre támaszkodó kormány alakult. A hatalmi struktúra gyökeres megváltozása eltávolította a piacgazdaság kifejlődésének fő úttorlaszát, a kapitalizmust likvidáló vagy likvidálni akaró kommunista párt politikai dominanciáját.

A szocialista rendszerben csupán formálisan vált szét a törvényhozás, a végrehajtó igazgatás és a bírászkodás; valójában valamennyi ág minden posztjára a kommunista párt választotta ki a tisztségviselőket, és az irányította tevékenységüket. Csupán a politikai fordulat intézményesítette az államhatalmi ágak szétválását.

A parlament most kezd beletanulni a szerepkörébe. Míg a fejlett demokráciákban évszázadok törvényhozó munkájával folyamatosan alakult ki a jogállam működéséhez szükséges százféle törvény, itt erőltetett ütemben kell megalkotni a leginkább nélkülözhetetlen jogszabályokat. A kormány törvény-előkészítő munkájának vontatottsága és örökös késlekedése, valamint a parlament „átbocsátóképessége” a modern piacgazdaság létrehozásának egyik legnyomasztóbb szűk keresztmetszete. A képviselők nagy része kezdő a politikában; nincs sem elegendő idejük, sem kellő szakértői apparátusuk a törvényjavaslatok kritikus áttanulmányozására, saját kezdeményezésű törvényjavaslatok kidolgozásáról nem is szólva. Ezért nem állítható, hogy a parlament valóban szorosan felügyelne a kormányzat tevékenységét. A bíróságok is gyakorlatlanok a piacgazdaság jogrendjének biztosításában.

A fordulat előtt a közös ellenféllel szemben összetartottak a kommunistaelenyes erők. Ez az együttműködés felbomlott; helyébe elmérgesedett politikai csatározások léptek a kormányzó és az ellenzéki pártok között, sőt a kormányzó koalíción belül is. Ebben nincsen semmi meglepő, ez így van minden parlamenti rendszerben. A széles politikai konszenzus hiánya azonban szinte lehetetlenné teszi a napirenden lévő súlyos problémák megoldását, például az infláció megállítását, a költségvetés tartós egyensúlyának kialakítását, a termelés szerkezeti átrendezését, mert azok mind súlyos áldozatokat követelő, népszerűtlen intézkedésekkel járnak. Amikor kiéleződik a hatalomért folyó politikai vetélkedés, akkor a politikus nem a „társadalmi jóléti függvényt” maximalizálja, hanem saját választási esélyeit.

A klasszikus demokráciában – annak tiszta normatív elmélete szerint – világos határvonalnak kellene húzódnia a választók előtt közvetlenül felelős politikus és a bármely alkotmányos kormányzatot, politikai programjától füg-

getlenül, lojálisan szolgáló bürokrácia között. Törvénynek vagy tiszteletben tartott konvenciónak kellene elválasztania a politikai és a „civil service”-pozíciókat. A posztoszocialista politikai rendszerben még korántsem történt meg ez az elhatárolódás. A mai kormányzó pártok jól megtanulták Vlagyimir Iljics Lenin sokszor idézett jelszavát: a hatalom kérdése a legfontosabb kérdés. Számos poszt betöltésénél sokkal fontosabb kritérium a politikai lojalitás, mint a szakértelem.

A bürokrácia hozzáértése nagyobb Magyarországon, mint a többi posztoszocialista országban, mert az 1968-ban megkezdett felemás reformok már a piaccgazdasági feladatokhoz való alkalmazkodásra ösztönöztek. Mindazonáltal még koránt sincsen elegendő tudása és gyakorlata egy modern kapitalista gazdaság államigazgatási feladatainak ellátásához. Ráadásul a rendszerváltás egzisztenciális bizonytalansággal jár; ki tudja, hogy kit mikor fognak leváltani. Elharapózik a szervilizmus. Sok rátermett szakember hagyja el az államigazgatást, és inkább a magánszektorban vállal állást, ahol többet keres, és nagyobb biztonságban érzi magát. A gyakorlatlanság és a bizonytalanság miatt laza az állami fegyelem, igen nagy a súrlódás a törvények és állami előírások kikény-szerítésében.⁶

Nem Platón minden önző szemponton felülemelkedő filozófus államférfiival van itt dolgunk, de nem is Max Weber szakértő, törvénytisztelő és akkurátus bürokratáival vagy a jóléti gazdaságtani tanulmányokban lefestett, kizárólag a közjót szolgáló politikai döntéshozókkal. Amikor tehát a közgazdász úgy foglal állást, hogy korlátozni kell a piac hatását, akkor józanul számításba kell vennie: most és még hosszú ideig *ilyen* lesz az az állam, amelyre funkciót kíván bízni.

A politikai szféráról szólva eddig csak a szorosabban vett állami szervezetekről és a politikai pártokról szoltam. Még két fontos jelenséget szükséges megemlíteni, amelyek befolyást gyakorolhatnak mind az állam, mind a piac működésére.

Először, felmérhetetlen jelentősége van annak, hogy Magyarországon immár szabad a sajtó, amelyet néha a korlátozások és ellensúlyok (checks and balances) mechanizmusában működő negyedik kormányzati ágként emlegetnek.⁷ Ha bárki megpróbál visszaélni az állami hatalommal, rosszul sáfárkodni az állam pénzével, az vállalja azt a veszélyt, hogy a sajtó leleplezi.

---

⁶ T. Skocpol (1985) felhívja a figyelmet arra, hogy az állam szerepvállalásának fontos meghatározó tényezője az állam „kapacitása”: tényleges képessége adott feladatok megoldására. E kapacitás szűkösségére mutattam rá korábban a törvény-előkészítéssel és törvényhozással, most pedig a törvény végrehajtásának kikény-szerítésével kapcsolatban.

⁷ A sajtószabadság erősödése összefügg azzal, hogy a nyomtatott sajtó számottevő része magántulajdonba került.

Másodszer, mindinkább ébrednek a lakosság önszerveződése, az, amit a politikatudomány civil társadalomnak nevez. Egyre-másra alakulnak és hallatják hangjukat különböző rétegek, csoportok, szakmák szervezetei. Az Egyesült Államokban néha elítélően szólnak a special interest csoportokról. Bizonyára játszhatnak negatív szerepet is. Azoknak az országoknak a polgárai azonban, ahol korábban mindennemű önkéntes és spontán szervezkedést üldöztek, jobban tudják értékelni annak előnyeit, hogy az emberek szabadon csoportot alkothassanak és politikai nyomást gyakorolhatnak. Bár ehhez hozzá kell tenni: éppen a gazdasági szférában nem láthatóak világosan a civil társadalom kontúrjai. A régi rendből visszamaradt szakszervezet utóvédharca és az új szakszervezetek gyengesége miatt a munkavállalóknak nincs hatékony képviselője. Kiforratlanok a munkaadók szervezetei is. Más szóval: nem alakultak ki vagy nem erősödtek meg azok az európai típusú parlamenten kívüli érdekvédelmi szervezetek, amelyek a szűk szakmai érdekeken felülemelkedve, nemzeti felelősségtudattal tárgyalnának egymással. Ilyen körülmények között fennáll a veszélye annak, hogy populista szerveződések tömegeket nyernek meg, és akadályozzák a politikai és gazdasági konszolidáció folyamatát. Ez az egyik legsebezhetőbb pontja az új demokráciáknak, mivel az ilyen populista szerveződések megakadályozhatják a gazdasági nehézségek leküzdése érdekében önmérsékletet kifejezésre juttató, széles rétegeket átfogó „társadalmi szerződés” megkötését.⁸

A politikai és kormányzati szféra jelenlegi magyarországi állapota különös nyomatékkal indokolja általános álláspontomat az állam és a piac közötti feladatmegosztás ügyében. (Sőt, talán így is nevezhetném: érthetővé teszi előítéletemet, mert nyilvánvalóan értékítéleteken alapuló véleményről van szó.) Kész vagyok síkraszállni az állam beavatkozása mellett akkor, ha nyilvánvaló, hogy az adott ügyben a magára hagyott piac rosszul döntene, és az állami beavatkozás nagy bizonyossággal javítana az eredményen; ha meg vagyok győződve arról, hogy a beavatkozásra hivatott hatóság hozzáértő és elfogulatlan kezében van; és ha az adott esetben valóban biztosítható a nyilvános ellenőrzés, és az képes kikényszeríteni, hogy az állam bölcs intézkedést hozzon. Ha azonban bizonytalan vagyok abban, hogy a nem jól működő piac és a nem jól működő állam közül melyikre hagyjam a döntést, és ha ebben az értelemben csukott szemmel kell választanom, akkor „ösztönösen” a piacot választom. Ebben bizonyára közrejátszik az, hogy

---

⁸ Emlékeztetek arra, hogy 1990-ben egy szűk csoport, a rádió-összeköttetés révén jól szervezett taxisok a fővárost megbénító blokádot léptettek életbe, tiltakozásul a benzinárak emelése ellen. Sok munkavállaló szimpatizált a taxisokkal, akikkel a televízió nyilvánossága előtt folytattak egyeztető tárgyalásokat a kormány tagjai.

kelet-európai ember vagyok, aki honfitársaival együtt oly sokszor keservesen csalódott az államban, s akinek bizalmát igen nehéz lesz megszerezni. A tanulmány hátralévő részének ez a preferencia lesz az alapfilozófiája.

III. NÉGY FISKÁLIS PROBLÉMA

A reformok előtti szocializmust totalitárius hatalom jellemezte, azaz egy hiperaktív állam, amely a társadalom minden aktivitását szabályozni kívánta. Noha az 1968-ban elkezdődött felemás reformfolyamat sok vonatkozásban némileg csökkentette az állam szerepét, az új demokrácia még így is „nagy kormányzatot” örökölt.⁹

I. TÁBLÁZAT

Általános kormányzati tevékenységek áttekintése: nemzetközi összehasonlítás

Ország	Év	Bevétel (a GDP százalékában)	Kiadás
Ausztria	(1988)	46,9	49,7
Dánia	(1989)	59,6	59,4
Egyesült Államok	(1988)	34,3	36,5
Franciaország	(1989)	46,2	47,8
Görögország	(1988)	32,7	46,3
Hollandia	(1989)	51,1	56,6
Kanada	(1989)	40,3	43,9
Nyugat-Németország	(1989)	45,7	45,9
Portugália	(1988)	40,7	45,0
Spanyolország	(1987)	35,0	38,6
Svédország	(1988)	59,1	56,9
<i>Magyarország</i>	<i>(1989)</i>	<i>61,3</i>	<i>63,7</i>

Forrás: Az International Monetary Fund (1991) kiadványa alapján G. Kopits és Muraközy László közreműködésével.

Megjegyzés: Az adatok a konszolidált összes kormányzati bevételre és kiadásra vonatkoznak, tehát magukban foglalják a központi és helyi kormányzati szervek bevételeit és kiadásait, valamint a költségvetésen kívüli alapokat.

⁹ A szocialista rendszer államának szerepével részletesen foglalkozik legutóbbi könyvem (Kornai János, 1993).

Sokféle módon mérhető az állam súlya és mérete. Az egyik legfontosabb mérték az államháztartás és a GDP aránya. Az 1. táblázatból kitűnik, hogy Magyarországon a GDP-nek csaknem kétharmadát vonja el és osztja újra a kormányzat, miközben a tipikus nyugat-európai arány 40-45 százalék. Sőt, olyan országokban, amelyek fejlettségi szintje közelebb esik Magyarorszáéhoz, az arány ennél is alacsonyabb. A 2. táblázat nem jelez semmiféle jól érzékelhető tendenciát az arány lényeges rendszeres csökkentésére, amely makacsul ott rekedt az igen magas, 60 százalékos arány közelében.¹⁰

2. TÁBLÁZAT

Általános kormányzati tevékenységek Magyarországon

Év	Bevétel	Kiadás	Hiány (-) vagy többlet (+)
(a GDP százalékában)			
1981	61,0	63,9	-3,2
1982	59,1	61,2	-2,1
1983	60,9	62,0	-1,1
1984	60,8	59,4	1,4
1985	60,0	61,2	-1,1
1986	63,2	66,0	-2,9
1987	60,3	64,1	-3,9
1988	63,7	63,6	0,0
1989	61,3	63,7	-2,5
1990	57,9	57,4	0,5
1991	55,3	57,8	-2,7

Forrás: A táblázatot Muraközy László állította össze a következő források alapján: 1981–1990-es időszak: International Monetary Fund (1991); 1991: a Pénzügyminisztérium közlése.

Megjegyzés: Az adatok a konszolidált összes kormányzati bevételre és kiadásra vonatkoznak. (Magyarázatára lásd az 1. táblázathoz fűzött megjegyzést.)

A továbbiakban, amint arra a tanulmány címe is utal, az állam szerepéről szólván főképpen fiskális kérdésekkel foglalkozom. Milyen politika lenne szük-

¹⁰ [A 2. táblázat 1990-re és 1991-re vonatkozó adatait javított formában közöljük. Ebben felhasználtuk a frissebb adatokat és a szakajtóban folyó vitát. Lásd Kovács Ilona (1993) és László Csaba (1993). *Új látjegyzet.*]

séges ahhoz, hogy az államháztartás a termelés kisebb hányadát vonja el és költse el? Milyenek a politikai, társadalmi és gazdasági esélyei annak a politikának, amely „kisebb kormányzatra” törekszik? A terjedelem korlátai miatt azonban még a fiskális problémakörben maradvra sem törekedhetek teljességre.¹¹ A következő négy témát tárgyalom: *a)* az adminisztratív kiadások; *b)* a veszteséges vállalatoknak nyújtott támogatások és a munkanélküli-segélyek; *c)* a magánszektor adóztatása és *d)* a jóléti kiadások. Noha mind a négy téma a költségvetéssel kapcsolatos, szeretnék túllépni a szűken vett állami pénzügytan határain. Valamennyi problémát politikai, társadalmi és általános közgazdasági kontextusukban vizsgálom; tanulmányom tárgya ennyiben a *politikai gazdaságtan* témakörébe tartozik.

Adminisztratív kiadások

A világ minden parlamentjében, minden költségvetési vitában elhangzik az igény: csökkenteni kell az adminisztratív kiadásokat. Magyarországon különösen időszzerű ez a követelés. A közigazgatás és a közbiztonság kiadásai 1990-ben a GDP 8,8 százalékának feleltek meg; ez megengedhetetlenül sok. Összehasonlítással: Nyugat-Németországban 1988-ban a GDP 5,5 százaléka, Chilében 5,1 százaléka, Dániában pedig 4,4 százaléka volt ez a tétel.¹² Az új demokrácia kormánya évről évre megígéri e kiadási tételek visszafogását; az ellenzék, joggal, a költségvetés méretének sokkal erélyesebb csökkentését követeli.

Két, egymással ellentétes folyamatot figyelhetünk meg. Egyfelől korábbi adminisztratív kiadások megszűnnek vagy csökkennek, másfelől új adminisztratív kiadások keletkeznek. Négy példát említek.

- Megszűnt a kommunista párt óriási bürokráciája, amely az államgépezetet szinte megduplázta. Ugyanakkor új szakmai politikai apparátus jött létre, amely a pártok alkalmazottaiból, valamint a központi és helyi képviselők munkáját segítő személyekből áll.

---

¹¹ Külön is megemlítek két témát, amely szorosan hozzátartozik ugyan az állam szerepének tárgyalásához, mégis kívül marad a jelen tanulmány tárgykörén. Az egyik a makroegyensúly helyreállítása és általában a gazdaság makroszabályozása; a másik az állam szerepe az állami tulajdonban lévő vállalatok privatizálásában. Nem azért tekintek el megvitatásuktól, mintha nem tartanám kiemelkedően fontosnak őket. Csakhogy mindkét problémát tengernyi irodalom elemzi, magam is megkíséreltem tárgyalásukat. (Lásd például Kornai János, 1989, 1990a munkáit, és a jelen kötet negyedik tanulmányát.) A jelen tanulmány inkább néhány olyan kérdést akar előtérbe helyezni, amelyek egyébként kevesebb figyelemben részesülnek.

¹² Muraközy László számításai az International Monetary Fund (1990) évkönyvének adatai alapján.

• Leépül a központosított tervgazdaság számos intézménye. Megszűnt például a tervhivatal és az árhivatal, összevontak és kisebb együttes létszámmal működtetnek minisztériumokat, amelyek korábban közvetlenül irányították a termelést. Ugyanakkor az új rendszernek új állami hivatalokra van szüksége: vagyönügynökségre, bankfelügyeletre, biztosítási felügyeletre, a monopolelles jogszabályok betartására ügyelő hivatalra, a kisvállalkozások ügyeivel foglalkozó hatóságra, az állami bürokrácia pénzügyeit felülvizsgáló számvevőszékre és így tovább.

• Felszámolták a régi rendszer tartópillérét, a politikai rendőrséget. Ugyanakkor megnőtt az igény a közönséges bűnözés ellen küzdő rendőrség megerősítésére. Félelmetesen megnőtt ugyanis a bűncselekmények száma. Hozzájárult a bűnözés elburjánzásához a társadalmat átszövő besúgóhálózat megszüntetése, a lakóhelyváltozás azonnali rendőrségi bejelentésére vonatkozó kötelezettség fellazulása és a határok megnyitása, s ezzel együtt a kábítószeres beáramlása. Más szóval, a bűnözés növekedése részben egy egészséges folyamatnak, a rendőrállam megszűnésének a kedvezőtlen mellékhatása.

• A régi rendszerben számos kérdésben vita esetén a párttitkár vagy valamely adminisztratív szerv döntött. Jogállamban a viták eldöntése főként a bíróság feladata. Ahogy nő a magánszektor és növekszik a törvények tekintélye, úgy nő a peres ügyek száma is.¹³ Ha nem nő a bíróságok jelenlegi létszáma, egyre nagyobb lesz az eldöntetlen perek restanciája.

Összefoglalva ezt a pontot: szorgalmazni kell az adminisztratív kiadások megszorítását. De nem fűzhetünk vérmes reményeket ahhoz, hogy ez a törekvés a közeljövőben lényegesen hozzájárul majd a költségvetés/GDP arány számotvető csökkenéséhez.

A veszteséges vállalatok támogatása és a munkanélküli-segély

A 3. táblázatból kiderül, hogy a vállalatoknak nyújtott támogatások már hosszabb idő óta csökkenő tendenciát mutatnak Magyarországon. (Ellentétben a táblázatban ugyancsak szereplő Csehszlovákiával és Bulgáriával, ahol a politikai változások előtt növekvő tendencia nyilvánult meg.) A támogatások további, az eddiginél erélyesebb leépítése azonban igen érzékeny problémákat vet fel, amelyek tüzetes elemzést igényelnek.

---

¹³ A fővárosi bíróságokhoz 1988-ban 9000, 1990-ben már 16 400 peres ügy érkezett. Ugyanebben az időben a bírósághoz benyújtott, fizetési meghagyást kérelmező beadványok száma 31 000-ről 64 000-re nőtt. (A Fővárosi Bíróság elnökének nyilatkozata a *Népszabadság* 1991. november 23-i számában.)

3. TÁBLÁZAT
Vállalatoknak nyújtott támogatások és átutalások:
nemzetközi összehasonlítás

Megnevezés	Bulgária	Csehszlovákia (a GDP százalékában)	Magyarország
Összes folyó kiadás			
1985	48	51	53
1989	52	55	57
Vállalatoknak nyújtott támogatások és átutalások			
1985	13	15	21
1989	15	19	16

Forrás: G. Kopits (1991, 22–23. o.).

Megjegyzés: A vállalatoknak nyújtott támogatások és átutalások a következőket foglalják magukban: termékspecifikus ártámogatás, explicit kamatrátatámogatás, vállalatok és intézmények helyetti adósságszolgálat. A támogatások és átutalások az összes folyó kiadás (azaz a táblázat első két sorában szereplő adatok) egyik tételét képezik.

A szocialista rendszerben sajátos jelenség alakult ki, amelyet korábbi írásaimban a *puha költségvetési korlát* szindrómájának neveztem el.¹⁴ A vállalat pénzügyi helyzete nem korlátozza szigorúan a kiadásait, és végső soron, dinamikus kontextusban szemlélve, bevételeit sem. Még ha súlyos pénzügyi nehézségek közé kerülne is, tartósan veszteséges lenne és fizetéseképtelenné válna, számíthat az állam segítségére. Adókedvezményben részesül vagy későbbre halaszthatja az adó megfizetését, támogatást kap, puha hitelhez juttatják. Teljes biztonsággal beépül várakozásai közé, hogy az állami bail-out garantálja a túlélését. A költségvetési korlát puhaságának számos káros következménye van; egyebek között ahhoz vezet, hogy eltűrik az inefficienciát, a kereslethez való alkalmazkodás elmulasztását és a kedvezőtlen beruházási döntéseket.

Széles körben elfogadott álláspont, hogy e káros jelenség összeférhetetlen a piacgazdasággal, s a poszt szocialista átmenetben végre meg kell keményíteni az állami vállalatok költségvetési korlátját. Kérdés: mennyiben maradt ez a követelmény üres fogadkozás és mennyiben váltották valóra. Egyértelmű válasz

¹⁴ Lásd az első tanulmány 15. lábjegyzetét.

nem adható, mert egyidejűleg egymással ellentétes tendenciák érvényesülnek, s még nem dőlt el, melyik válik uralkodóvá.

A vállalatok helyzete és ezzel együtt viselkedésük különböző.¹⁵ Egy részük úton van a privatizálás felé: átalakultak vagy a közeljövőben át fognak alakulni részvénytársasággá, folyamatban vannak a tárgyalások a jövőendő magyar vagy külföldi magántulajdonosokkal. Most azonban összpontosítsuk a figyelmünket azokra, amelyeknél még nem történtek gyakorlati lépések a privatizálás ügyében! Ezek egy része eléggé eredményesnek bizonyult az új helyzethez való alkalmazkodásban, másik részük azonban súlyos bajokkal küzd. A nagy gondokkal küszködő vállalatok tipikus attitűdje: valahogy túlevickélni a bajokon. A reálszférában ez annyit jelent, hogy folyamatos utánpótlás nélkül felhasználják a hiánygazdaság idején felhalmozott készleteket; elhanyagolják a karbantartást és a felújítást; vagy esetleg eladják a vállalat egyik-másik termelőrészlegét vagy irodaépületét. Folyamatos diszinvestment megy végbe, azaz a vállalat saját vagyonát éli fel, önmagát emészti el. Ezzel párhuzamos jelenségek mutatkoznak a monetáris szférában is. A tartós veszteség következtében mind nagyobb mértékben adósodnak el. Nem fizetik meg idejében vagy teljes egészében az adóikat és a társadalombiztosítási járulékokat.¹⁶ Adósak maradnak a kereskedelmi bankoknak az esedékes hiteltörlesztéssel vagy kamattal. És ami a leggyakoribb: nem fizetik ki a részükre inputokat szállító vállalatok számláit. Valamennyi esetben nem a hitelező és az adós közötti önkéntes hitelszerződésről van szó, hanem kényszerhitelről, amelyet az adós erőszakkal ki a fizetés megtagadásával. Ez elvezet a probléma másik oldalához: ha a vállalat ekképpen viselkedik, hogyan reagál erre a hitelező.¹⁷

A költségvetési korlát puhasága tulajdonképpen azt jelenti, hogy a kényszerhitelező eltűri az adós mulasztását. A posztoszocialista Magyarországon a helyzet imént említett ambivalenciája abban áll, hogy az esetek egy részében továbbra is érvényesül ez a tolerancia, de immár találkozunk az ellenkezőjével is. Most már előfordul, igaz, még nem túl gyakran, hogy az adóhivatal, a társadalombiztosítási igazgatóság vagy a bankok felszámolási eljárást indítanak

---

¹⁵ A veszteséges állami vállalatok helyzetéről lásd Móra Mária (1991) cikkét és a cikk alapjául szolgáló részletesebb (1990) tanulmányt.

¹⁶ E kétféle tartozás (a befizetetlen adók és társadalombiztosítási járulékok) összege 1991 közepén nagyobb volt, mint az 1992-re tervezett összes költségvetési hiány.

¹⁷ A vállalati költségvetési korlát megkeményítése részben *fiskális* kérdés, hiszen szorosan összefügg az állami támogatásokkal, illetve az adózással. A probléma azonban ennél sokkal átfogóbb jellegű. Ezért ezen a ponton túl kell lépnem a tanulmányom számára korábban kijelölt témakör határain; például röviden érintenem kell a *monetáris* politika kérdéseit is.

az adós vállalattal szemben. Még gyakoribb, hogy a szállítók kezdeményezik a számlájukat kifizetni képtelen vállalatok elleni csődeljárást.¹⁸

Azelőtt is számoltak fel vállalatokat, ez azonban *adminisztratív szelekció* volt; a bürokrácia mondotta ki a halálos ítéletet vagy adott kegyelmet. Most viszont tanúi vagyunk a *természetes szelekció* első jeleinek. Ez utóbbi, ha valóban teljes erővel kibontakozik, decentralizált piaci folyamat keretében megy végbe. Nem egy állami központ dönt élet és halál felett, hanem a hitelezők kezdeményezik, saját anyagi érdekeiktől indítatva, a fizetést elmulasztó adós elleni eljárást.

Igazság szerint már jó ideje létezik Magyarországon csődtörvény, s egyéb vonatkozásokban is rendelkezésre álltak a jogi keretek a fizetéseképtelen vállalatok felszámolására. Korábban azonban nem használták fel ezeket a lehetőségeket, és most mintha mozgás indult volna el ebbe az irányba. A prognózisok szerint 1992-ben valószínű csődhullám várható az állami szektorban. Ha valóban sor kerül a fizetési fegyelem megszilárdulására, mégpedig a pénzügyi rendszer stabilitásának megőrzése mellett, akkor joggal beszélhetünk majd a költségvetési korlát megkeményedéséről.

Sok vita folyik arról, hogyan értékeljük ezt a keményedést. A magam részéről fájdalmas, de egészséges jelenségnek tartom. Szeretnék emlékeztetni Schumpeter ismert gondolatára: a *teremtő rombolásra*.¹⁹ A termelés megújulása, újjászervezése, a műszaki haladás, az újítás rendszerint társul a régi termelési irányok, szervezetek és intézmények szétrombolásával. Ez a tisztító rombolás nélkülözhetetlen a fejlődéshez. A szocialista rendszer, számos ok miatt, képtelen volt erre. Fennmaradtak az ipari dinoszauruszok: óriásira puffadt, nehézkes, lomha vállalatok. A költségvetési korlát puhasága szolgáltatta a teremtő rombolás kivédésének pénzügyi mechanizmusát. Most azonban megkezdődött ez a rombolás, amely különböző kiigazító folyamatokba ágyazódik bele. Öt, egymással szorosan összefonódó folyamatot említek meg.

1. A monetáris politika antiinflációs jellegű, ami elkerülhetetlenül a termelés összehúzóásával jár. Ez egyes esetekben a vállalatok teljes leállítását, más esetekben a tovább élő vállalat termelésének csökkentését jelenti. Ebben a kontextusban igazolva érzem Schumpeternek a gazdasági ciklusra vonatkozó filozófiáját, amely szerint a makrovisszaesés időszaka felgyorsítja a természetes

¹⁸ Lásd Lányi Kamilla (szerk., 1991, 64. o.).

¹⁹ Schumpeter a veszteséges vállalkozások megsemmisítésének előnyeiről először klasszikus munkájában írt ([1911] 1980). A teremtő rombolás kifejezést egy későbbi könyvében vezette be ([1942] 1976, 81–88. o.). Az átmenet folyamatának schumpeteri nézőpontját emeli ki P. Murrell (1990b) tanulmánya.

szelekciót, a teremtéshez utat nyitó rombolást. A folytonos expanzióra és erőltetett növekedésre törő tervgazdaság sohasem volt képes erre a szelekcióra.

2. Átrendeződés megy végbe a termelés szektorok szerinti összetételében. Az összes termelésen belül csökken az ipar és nő a szolgáltatás részaránya. Ez együtt jár egyes ipari vállalatok termelésének leállításával vagy csökkentésével.

3. Az előbbi folyamattal szorosan összefügg az export átrendeződése. A KGST-piac összeomlása súlyos helyzetbe hozott számos olyan vállalatot, amely ennek a piacnak a kiszolgálására specializálódott, és képtelennek bizonyul az új piacok igényeinek kielégítésére.

4. Átrendeződés megy végbe a vállalatok nagyság szerinti összetételében. Magyarországon, akárcsak a többi szocialista országban, túlzott volt a termelés koncentrációja; túl nagy volt a vállalatok mérete olyan ágazatokban is, amelyekben ezt a méretgazdaságosság gazdasági előnyei, az economies of scale nem indokolják. Ugyanakkor a reform előtti klasszikus szocializmus szinte teljesen felszámolta a kisüzemeket, és túlságosan szűk teret adott a középüzemeknek. A korrektív folyamathoz hozzátartozik jó néhány, az életképtelenségig túlméretezett és kisebb egységekre nem bontható vállalat felszámolása.

5. A bürokratikus irányított szocialista állami vállalatok jó része alacsony hatékonysággal működött. Általános volt a kapun belüli munkanélküliség. A korrektív folyamat eredményeképpen javulnia kell a hatékonyságnak, s ha a termelés volumene változatlan maradna is, az kevesebb munkaerővel állítható elő.

Mind az öt korrektív folyamat súlyos mellékhatásokkal jár: tömegesen számol fel régi munkahelyeket. Igaz, a folyamatok közül a második, a harmadik és a negyedik nemcsak rombol, de alkot is, új munkahelyeket teremt, főképpen a magánszektorban és elsősorban a kis- és középüzemek sávjában. Erről később lesz szó, itt csak annyit kell előrebocsátani: az új munkahelyek teremtése nem tart lépést a régiek megszüntetésével. Ennek következtében nő a munkanélküliség. Ez minden rendszerben megrendítő élmény, de a posztoszocializmusban kétszeresen fájdalmas. Itt ugyanis az emberek hosszú időn át megszokták nemcsak a teljes foglalkoztatottságot, hanem az adott munkahely biztonságát, sőt a krónikus munkaerőhiányt is. A 4. táblázat rövid idősort mutat be; 1990 májusa volt az a történelmi pillanat, amikor a munkanélküliek száma először haladta meg a betöltetlen álláshelyek számát, és a munkaerőpiac átsapott a túlkereslet állapotából a túlkínálatéba. A munkanélküliségi ráta már 1991 novemberében elérte a 7,3 százalékot, ami még a munkanélküliséghez szokott országokban is igen számottevő nagyság. Sajnos, a prognózisok szerint a munkanélküliségi ráta 1992-ben tovább növekszik.²⁰

---

²⁰ A magyar munkaerőpiac jelenlegi állapotáról és a munkanélküliségről lásd Köllő János (1990), (1991) tanulmányait.

4. TÁBLÁZAT
 Betöltetlen álláshelyek száma és munkanélküliség Magyarországon,
 1990–1991

Időpont	Bejelentett betöltetlen álláshelyek száma	Regisztrált munkanélküliek száma
<i>1990</i>		
Január	37 711	23 426
Február	38 335	30 055
Március	34 048	33 682
Április	35 191	33 353
Május	37 938	38 155
Június	37 859	43 506
Július	36 222	50 292
Augusztus	33 732	51 670
Szeptember	26 969	56 115
Október	22 763	60 997
November	17 150	69 982
December	16 815	79 521
<i>1991</i>		
Január	12 949	100 526
Február	14 721	128 386
Március	13 583	144 840
Április	16 478	167 407
Május	14 919	165 022
Június	14 860	185 554
Július	15 186	216 568
Augusztus	14 124	251 084
Szeptember	15 351	292 756
Október	15 389	317 692
November	13 021	351 285

Forrás: Az Országos Munkaügyi Központ jelentései, 1990–1991.

Mit tegyen ilyen körülmények között a kormányzat? Mielőtt erre próbálnék felelni, előbb néhány szót szólnék arról, hogy mit *ne* tegyen. Nézetem szerint nem lenne szabad engedni annak a nyomásnak, hogy a restriktív monetáris politikát feladva, könnyedén osztogatott hitelekkel és exporttámogatásokkal, a nomináljövedelmek könnyelmű emelésével és a költségvetés terhére végrehajtott nagy beruházásokkal pergesse fel az aggregált keresletet, s főképpen ne tegye ezt a gazdaság állami szektorában. A nagy nehezen kézben tartott, jelenleg is még 35 százalék körül veszteglő infláció hirtelen meglódulna, aminek belátatlanul súlyos következményei lennének.

Szükség van egy másik figyelmeztetésre is – a mikroszintet illetően. Kívánatos lenne, hogy most, amikor végre mutatkoznak a vállalati költségvetési korlát megkeményedésének első jelei, a kormányzat ne essen vissza a puhítás szenvedélyébe. Meggyőződésem, hogy helyesebb nyíltan vállalni a munkanélküliség súlyos gondját (természetesen hathatós segítséget adva azoknak, akik munkahelyüket elvesztették), mint tovább folytatni azt a politikát, amely megpróbálja elrejteni számos inefficiens munkahely felesleges jellegét, a halálosan beteg vállalatok mesterséges életben tartásával és az üzemen belüli munkanélküliség fennmaradásának biztosításával. A régi puha költségvetési korlát szindrómába való visszaesés veszélye fennáll a jelenlegi politikai feltételek mellett is. Az Egyesült Államokban nem ismeretlen a pénzügyi csávából való kimentésért (bail-out) közbenjáró politikus figurája; vagy a valamely szektor javára történő protekcionista politikáért kilincselő érdekcsoport. Félt az is, hogy a bankok egy része kész lesz puha hitelek felelőtlen osztogatására, arra számítva, hogy az ő túlélésüket még a legnagyobb baj esetén is biztosítják, végszükség esetén az adófizetők terhére. Az a betegség, amelyet az amerikai gazdaság a takarékpénztári szektorban s a bankágazat egy részében tapasztal, szélesen és mélyen szövi át a posztoszocialista gazdaságot és annak pénzügyi szféráját.

Sokféle megfontolás miatt ajánlatos, hogy korábban állami tulajdonban volt vállalatok számottevő része magánkézbe kerüljön. Ne higgyük azonban, hogy történetesen azt a problémát, amelyet a fentiekben körvonalaztam, azaz a teremtő rombolás feladatát, a privatizálás kényelmesen megoldja. Halálra ítélt *vállalatot* nem vesz meg önként, a továbbműködtetés céljával a belföldi vagy a külföldi vevő, legfeljebb a vállalathoz tartozó fizikai és szellemi vagyontárgyakra akad vásárló. Más esetekben a privatizáció előtt még nem egyértelmű, hogy a vállalatnak van-e esélye a pénzügyi megújulásra. Ha történetesen mégis magánkézbe kerülne, akkor a tulajdonos (legyen az egyén, beruházási társaság vagy más intézményi tulajdonos) fogja becsukni, amint rájön, hogy nem képes nyereségesen működtetni. Ez az érintettek számára

nem kevésbé keserves, sőt talán még brutálisabb is lehet, mintha még privatizálás előtt megy végbe a likvidálás. Az is megtörténhet, hogy privatizálás után a magánvállalat, mégpedig munkaadók és munkavállalók összefogva, kezdi majd el a kimentésért való kilincselést, kihasználva az új rendszerben kiépített összeköttetéseket. S ezzel visszaértünk az eredeti kiindulóponthoz, a költségvetési korlát puhaságához.

Térjünk rá az ajánlatos intézkedésekre. Számításba jöhet *egyszeri, átmeneti* támogatás és/vagy hitel azoknak a vállalatoknak, amelyeknek még egy esélyt akar adni a kormányzat, hátha sikerül alkalmazkodniuk a valóságos piaci helyzethez. Szigorúan ki kell azonban kötni, hogy a támogatás nem hosszabbítható meg, a hitel nem ismételhető meg, ha az alkalmazkodás nem sikerült. Magam is bizonytalankodom, amikor ezt a lehetőséget felvetem, mert fennáll az a veszély, hogy mindaz a jelenség, amely a puha költségvetési korláttal kapcsolatban felvetődött, ez esetben is felbukkan.

Az államnak megfelelő biztosítási rendszert kell létrehozni a munkanélküliek támogatására. Ez adjon átmeneti segítséget a súlyos megrázkódtatás átvészelésére, de ne gyengítse azt az ösztönzést, hogy a munkanélkülivé vált személy valóban munkát keressen, s kész legyen a munkaerő-kereslethez igazodni. A magyar gazdasági átalakulás egyik kedvező vonása, hogy jóval előbb elkezdődött a munkanélküliségi biztosítás megszervezése, mint más posztoszocialista országokban. A fennálló rendszer azonban sok kívánnivalót hagy maga után; vitatható a segély összege, tartama és feltételei.

A biztosítást ki kell egészíteni a munkaerő-közvetítés és az átképzés megszervezésével. Ez is kétségkívül állami feladat. Elismerésre méltó, hogy ez megkezdődött Magyarországon, noha az eddigi teljesítménnyel korántsem lehet megelégedni.

Végül a legfontosabb: új munkahelyek teremtése, mégpedig elsősorban a magánszektorban. Ez már átvezet a következő alfejezetben tárgyalt problémához.

Összefoglalva ezt a pontot: a költségvetési korlát megkeményítésének politikája *fiskális csapdát* állít fel. Egyfelől a költségvetés kiadást takarít meg azzal, hogy megvonja az állami támogatást a túlélésre képtelen állami vállalatoktól. Az adóbevétel növekedését hozza magával az állami vállalatokkal szemben érvényesítendő keményebb adózási fegyelem – feltéve, hogy a vállalatok egyáltalán képesek lesznek adót fizetni. Másfelől a költségvetési korlát megkeményítése átmenetileg erősítheti a gazdasági tevékenységek visszaesését, ami csökkenti az adóbázist és ezzel a költségvetési bevételeket. Ugyanakkor a munkanélküli-segély fizetése mind nagyobb terhet ró az államháztar-

tásra.²¹ Nem látható pontosan előre, hogy mi lesz ezeknek az ellentétes tendenciáknak a nettó egyenlege: javítják-e vagy rontják a fiskális helyzetet. A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a közeli években inkább rontani fogják. Ennek ellenére azt gondolom, hogy a hosszú távú tartós előnyök, a teremtő rombolás nyomán várható fejlődés érdekében vállalni kell a súlyos rövid távú hátrányokat.

A magánszektor adózása

Az átalakulás folyamatán belül talán a legfontosabb tendencia a magánszektor viharosan gyors növekedése. Az előző alfejezetben szó volt a Schumpeter-féle teremtő rombolás romboló oldaláról. A gomba módra szaporodó új magánvállalkozások a másik oldal, a teremtés talán leginkább érzékelhető megnyilvánulási formái. A magánszekortól várható leginkább új munkahelyek tömeges létrehozása, újítások bevezetése, a lakosság jobb ellátása, új exportpiacok meghódítása.

Sajnos, a magyarországi statisztikai rendszer (akárcsak a többi posztszocialista országé) egyelőre képtelen megbízható adatokat szolgáltatni a magánszektor terjedelméről.²² A szakértők becslései szóródnak; legtöbbször szerint a magánszektor hozzájárulása a GDP-hez a 25 és 35 százalék közötti sávban van.²³

A magánszektor egy része törvény szabta keretek között működik. Az adóhivatal 1991 augusztusában összesen 111 700 gazdálkodó szervezetet tartott nyilván.²⁴ Összehasonlításul érdemes megemlíteni, hogy egy évtizeddel korábban mintegy háromezer állami nagyvállalat és néhány ezer félállami nagy mezőgazdasági szövetkezet működött. A legális magánvállalkozások szaporodása valóban fergetesen gyors.

---

²¹ Magyarországon költségvetésen kívüli biztosítási alapról fizetik a munkanélküli-segélyt, s ezt a munkaadók és munkavállalók befizetéséből képzik. Ez a külön kezelés célszerű, de nem változtat azon, hogy itt *végeredményben* fiskális problémáról van szó, kétféle értelemben is. Az alapra való befizetés nem önkéntes, hanem kötelező, adójellegű. S ha az alap deficitessé válik, az állami költségvetés garantálja, egyéb adójóvédelmekből merítve, a hiány befizetését.

²² Kutatók bizalmas interjúk segítségével próbálnak képet alkotni a magánszektor valóságos terjedelméről, de ez is nagy nehézségekbe ütközik. Esti Nóra (1991) a magánvállalkozók körében végzett felmérésében leírja, hogy amikor az interjú során kérdéseket tettek fel a jövedelemre, „több esetben is előfordult, hogy az addig türelmes vállalkozó ezen a ponton befejezettnek nyilvánította az interjút”. Többnyire éppen azok zárkoztak el, akik jól kerestek (23. o.).

²³ Itt a magánszektor termelését ahhoz az összes GDP-hez viszonyítottuk, amely magában foglalja nemcsak a hivatalosan számba vett termelést, hanem az informális magánvállalkozások statisztikákban nem szereplő hozzájárulását is.

²⁴ Lásd a Pénzügyminisztérium (1991, 848. o.) közleményét.

Különösen nagy számban jelennek meg magánvállalkozások a szolgáltatási szektorban, valamint a bel- és külkereskedelemben. Utóbbit az 5. táblázat szemlélteti. Figyelemre méltó, hogy 1989 és 1991 között több mint négy és fél ezer olyan új exportőr jelentkezett, aki 1989-ben még egyáltalán nem exportált. A változás még markánsabb, ha korábbi időszakokkal teszünk összehasonlítást. A reformok előtti klasszikus szocialista gazdaságban ugyanis néhány tucat állami külkereskedelmi óriásvállalat monopolizálta az egész külkereskedelmi forgalmat.

5. TÁBLÁZAT
Konvertibilis exportot folytató magyar vállalatok

Az export nagysága	1989		1990	
	Vállalatok száma	Export nagysága (millió USD)	Vállalatok száma	Export nagysága (millió USD)
Több mint 10 millió USD	136	4422	158	5268
5 és 10 millió USD között	668	1700	1115	2554
Kevesebb mint 0,5 millió USD	1899	172	5108	347
<i>Összesen</i>	2703	6294	6381	8169

Forrás: Lányi Kamilla és Oblath Gábor, szerk. (1991, 76. o.); az adatokat a KOPINT-DATORG adatbankja alapján számították.

A legális magánvállalkozások mellett igen széles a féllegális szegmens. Már a reformok előtti klasszikus szocializmusban is létezett, s a reformfolyamat keretében gyorsan növekedett az informális gazdaság. Ha a fekete színt az igazi bűnözés, a fehér színt pedig az összes törvényt és jogszabályt szigorúan megtartó vállalkozások számára tartjuk fenn, akkor azt a szférát, amiről itt szólni szeretnék, a sötét színek különböző árnyalatai jellemzik. A politikai fordulat nyomán a „sötét szegmens” tovább szélesedett. Sokféle tevékenység tartozik ide. „Moonlighting”, azaz olyan emberek tevékenysége, akik fél lábbal még az

állami szektorban állnak, de másik lábukkal már a magánszektorba léptek át. Mások már a teljes munkaidőt a magánszektor keretei között töltik el, de a jogszabályok megkerülésével. Sok legális magánvállalkozás is félig a fehér, félig a szürke szegmensben működik.²⁵

Bármilyen sokféle formában jelenik is meg a szürke tevékenység, van egy közös vonásuk: *láthatatlan jövedelmek* keletkeznek, amelyeket az adóhatóság nem képes megragadni. És ezzel eljutottunk a probléma fiskális oldalához.

A klasszikus szocialista rendszerben aránylag könnyen tudta „megfogni” a pénzügyi hatóság a nagy állami vállalatot. Könnyű volt az üzleti könyvekbe betekinteni, és a monobank egyszerűen leemelte a vállalat számlájáról a költségvetésnek járó összeget. Most már, mint láttuk, még az állami vállalatnál sem könnyű behajtani a pénzt. Ami pedig a magánszektorrel illeti, annak „sötétszürke” része teljesen, „világosszürke” része pedig legalábbis részlegesen kibújik az adófizetési kötelezettségek alól. Ez utóbbihoz hozzátartozik nemcsak a személyi jövedelemadó és a vállalati nyereségadó, hanem a hozzáadottérték-adó, a társadalombiztosítási járulék és minden egyéb, a bérral arányos adóteher megfizetésének teljes vagy részleges elmulasztása is. Úgy tűnik, hogy Magyarországon az átmenet a piacgazdaság felé nem az adójukat korrektül fizető holland vagy svéd polgárok által járt úton halad, hanem inkább „olasz stílusban” megy végbe.

Az adóbevételek elpárolgása a költségvetési egyensúly megteremtésének egyik legsúlyosabb akadálya. Ebben a helyzetben ráadásul ez válik az adóztatás méltányosságának legsúlyosabb megsértésévé. Nem az a progresszivitás fő kérdése, hogy mi az adókulcsok formulája a látható jövedelmek megadóztatásának körében. A legsúlyosabb regresszivitás abban mutatkozik, hogy a közvetlen adóterhek a látható jövedelmeket sújtják, a láthatatlanok pedig kibújnak a teherviselés alól.

Ilyen körülmények között az egyik teendő nyilván az adószedés hatékonyságának javítása. Sok minden hozzátartozik ehhez: több helyszíni ellenőrzés, több

---

²⁵ Szintén az informális és formális magánszektor növekedését jelzi a magánszemélyek konvertibilis valutában elhelyezett bankbetéteinek gyors növekedése. A valuta forrását nem kérdezik a betétulajdonostól, de sokan úgy vélik, hogy a valutabetétek jelentős részben magánvállalkozói tevékenységekből származnak, például exportból vagy a Magyarországra látogató turisták számára nyújtott szolgáltatásokból.

1991 első kilenc hónapjában a magánszemélyek kemény valutában elhelyezett betéteinek (a hivatalos statisztika „egyoldalú folyó átutalásoknak” nevezi ezt a tételt) nettó növekménye adta a folyó konvertibilis fizetési mérleg pozitív egyenlegének 40 százalékát. Magyar Nemzeti Bank (1991, 24. o.).

és alaposabb revízió és tételes beszámoltatás, visszaélések esetén törvényes eljárás.²⁶ A politikai és gazdasági élet egyik legnehezebb dilemmájával állunk itt szemben. Egyfelől mind a fiskális érdek, mind a méltányosság megköveteli az adók erélyes behajtását. Másfelől pragmatikusan látni kell: éppen e sajátos „korai kapitalizmus” félhomályos világában jelennek meg nagy számban a „business” emberei. Brutális lecsapás ezekre a magánvállalkozókra semmit sem old meg. Még mélyebben az illegálisba szorít egyeseket, másokat pedig visszarettent a magánvállalkozástól.

A törvénytörők elleni szigorú, de a törvényesség és a civilizált jogállam konvencióit betartó fellépésnek ki kell egészülnie jó néhány olyan változással, amely *előnyössé* teszi a törvények betartását. Lépésről lépésre kell kivezetni a féllegális homályából a napvilágra a magánszektor minél nagyobb részét.²⁷ Egyszerre kell alkalmazni a büntetés és jutalom kombinációit. Lássunk néhány példát a „napvilágra lépés” ösztönzőire!

Az üzletember, aki azon gondolkodik, hogy a féllegális árnyékából a napvilágra lépjen, felfoghatja a választást sajátos „ügyletként”. A szolgáltatás, amit kap, a törvény védelme; az ár, amit fizet érte, az adó. A magánszektor növekedésének fontos tényezője a magyar jogrendszer impozánsan gyors fejlődése. Új törvények sokaságát fogadták el, többek között a társasági törvényt, a csődtörvényt, a banktörvényt, a számviteli törvényt. Jó néhány további törvény megalkotása van napirenden; kívánatos, hogy ez a folyamat meggyorsuljon. Ez remélhetően kiegészül a bíróságok megerősítésével, munkájuk felgyorsításával. A magánvállalkozót a legalitás felé vonzza, ha csak így számíthat tulajdona jogvédelmére. Ha összeütkezésbe kerülne egy hatósággal, akkor bírósági úton is jogvédelmet kérhet.

A legalizálás módot ad a magánszerződés érvényesítésének kikényszerítésére. Ez nemcsak a vállalkozó érdeke, hanem a vele szerződő feleké is, s ennyiben van remény arra, hogy az állam szövetségesekre találhat a lakosság körében. Ezzel kapcsolatban minden szerződő fél dilemma előtt áll. Két példát hozok fel.

Jelenleg igen magas a hozzáadott érték adókulcsa. Ha az eladó nem ad és a vevő nem igényel számlát, akkor azon nem csak az eladó, de a vevő is kereshet az állam kárára. Ha azonban a vevő utólag reklamálni akar, például a hibás minőség miatt, nem számíthat jogvédelemre. Minél aktívabb lesz a jövőben a

²⁶ Lásd M. C. de Jantscher, C. Silvani és C. L. Vehorn (1991).

²⁷ Tanulságos ezzel kapcsolatban az olasz és a spanyol gazdasági fejlődés, amelyben ez a legalizálási folyamat hosszú éveken át folyt, s bizonyára még most sem ért véget. Lásd C. Sabel (1982) és L. A. Benton (1990). A magyar informális magánszektor legalizálásának problémáit elemzi Ékes Ildikó (1991) és A. Seleny (1991).

vevő jogvédelme, annál gyakoribbá válik, hogy maga a vevő fogja követelni a számlát, még ha hozzáadottérték-adót tartalmazó, magasabb árat kell is fizetnie.

Vagy lássuk a másik példát. Az egész világon sehol sem olyan magas az az összeg, amit társadalombiztosítási járulékként, nyugdíjjárulékként és munkanélküliségi biztosításként a munkaadónak és a munkavállalónak együttesen fizetnie kell, mint Magyarországon. Jelenleg a bruttó bér 55 százaléka, és ez a tervek szerint, a növekvő munkanélküli-segély fedezésére tovább fog emelkedni.²⁸ Ha a munkaadó nem jelenti be a munkavállalót vagy részben letagadja annak keresetét, akkor osztozhatnak a közteher megtakarításán. Mégpedig sok esetben úgy, hogy a munkavállaló sem szenved nagyobb veszteséget, hiszen enélkül is részesülhet számos szociális juttatásban.²⁹ Ha azonban a szociális juttatások nagyobb hányada függ a munkaadó és a munkavállaló saját befizetéseitől, akkor a munkavállaló és az államkincstár szövetségessé válhat a munkaviszony legalizálásában.

Míndez kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy milyen az állampolgár viszonya a törvényekhez és az államhoz. Az új rend öröksége az állam iránti bizalmatlanság, közöny, sőt ellenséges érzület az állampolgárok igen széles körének lelkében. Az emberek jelentős része nem tekinti erkölcstelennek az adócsalást.³⁰ Az állammal való „kitolás” hosszú időn át a civil kurázsij egyik formájának minősült. Ezen nem lehet ünnepeles nyilatkozatokkal változtatni. A tapasztalatnak kell bebizonyítania, hogy a kormányzat jól sáfárkodik az adófizetők pénzével; cselekményeivel kell meghódítania a lakosság bizalmát.³¹

A legalizálás felé vonzza majd a magánszektor az, ha a jelenleginél sokkal inkább számíthat közvetlen gazdasági előnyökre. Itt most csak egy példát

---

²⁸ Összehasonlításul: a bérral arányos társadalombiztosítási hozzájárulás Ausztriában, Portugáliában, Spanyolországban és Svédországban a 30 és 40 százalék közötti sávban, Görögországban a 20 és 30 százalék közötti sávban helyezkedik el. U. S. Department of Health (1990, 12., 98., 208., 238. és 246. o.).

²⁹ Sokféle lehetőség adódik erre. Például táppénzen van, vagy fizetett anyasági szabadságon, vagy munkanélküliként regisztráltak, és ezen a jogcímen kap segélyt. Vagy munkaidejének egy részében az állami szektorban dolgozik, s ezen az alapon részesül társadalombiztosítási juttatásokban, miközben illegálisan, bejelentés nélkül munkát végez a magánszektorban is, megtakarítván ott a bérral arányos közterheket.

³⁰ A Magyar Gallup Intézet egyik közvélemény-kutatása során kiderült, hogy a megkérdezettek 44 százaléka egyetért a következő állásponttal: „Az ember úgy boldogul, ahogy tud, ezért nem kell elítélni, ha bizonyos jövedelmeket eltitkol az adóhatóság elől”. Manchin Róbert és Nagy Lajos Géza (1991a, 8–9. o.).

³¹ Most még elég messze vagyunk ettől. Egy felmérés arról kérdezte meg az embereket: szerintük különböző intézmények valóban az ország javát szolgálják-e. A megkérdezetteknek csupán 42 százaléka felelt igennel a kormányra vonatkozóan; ennél jóval nagyobb bizalmi arány mutatkozott az egyházak, a sajtó, az Alkotmánybíróság és a parlamenti ellenzék irányában. Manchin Róbert és Nagy Lajos Géza (1991b, 10–11. o.).

említek: a hitel- és tőkeellátás ügyét. A nagy kereskedelmi bankok például jelenleg eléggé szűkmarkúan bánnak a kis magánvállalatokkal, mert megszokták a kapcsolatot a velük összefonódott állami nagyvállalatokkal, s mert kockázatosabbnak tartják a magánszektornak adott hitelt. Ha majd a pénzügyi szektor magatartása változik, és több készséget mutat legális magánvállalkozások, köztük kis- és középvüzetem, valamint most startoló új vállalkozások hitelellátására, ez előmozdítja legalizálódásukat.³²

Összefoglalva ezt a pontot: az átmenet ismét egy *fiskális csapdát* állít. Minél inkább nő a magánszektor részaránya a termelésben, annál nehezebbé válik az adók beszedése. Másként megfogalmazva, minél sikeresebb a tulajdonviszonyok átalakítása, annál súlyosabb bajba kerül a költségvetés. Igénybe kell venni mindazt az ösztönzöt, amely elősegíti a magánszektoron belül a törvénytisztelő, adófizető szegmens súlyának növekedését. Ez az adóbevételek növekedését hozhatja magával. Sajnos azonban nem zárható ki az a lehetőség, hogy ez a folyamat elhúzódik, és eközben az államháztartás bevételeinek elmaradása súlyos fiskális bajokat okoz.

Jóléti kiadások

A konszolidált költségvetésnek, amely statisztikai célra magában foglal különböző önállóan kezelt alapokat is, az egyik legnagyobb tétele a jóléti kiadás. Ez alatt a címszó alatt foglalhatók össze a következő tételek: 1. készpénzben adott juttatások, így többek között nyugdíj, rokkantsági segély, anyasági és gyermekgondozási segély, táppénz, családi pótlék, diákösztöndíj, szociális segély és munkanélküli-segély, 2. természetbeni juttatások, így többek között ingyenes vagy kedvezményes árú egészségügyi ellátás, gyógyszer, közoktatás, szakképzés, óvodai és napközis ellátás, öregek otthona, munkaerő-közvetítési szolgáltatás és 3. a fogyasztási cikkekhez és szolgáltatásokhoz, köztük a lakásokhoz (illetve lakberekhez) adott ártámogatás.³³ Tanulmányom általános megjegyzései a szociális kiadások összességére vonatkoznak; a közoktatás és kultúra, valamint a lakásügy igen sok speciális problémát vet fel, amelyekkel helyszűke miatt egyáltalán nem tudok foglalkozni.

---

³² A magánvállalkozások hitelellátásnak helyzetéről ad alapos leírást és elemzést Gém Erzsébet (1991).

³³ Számos alapos tanulmány készült Magyarországon erről a kérdéskörrel. Kiemelem Ferge Zsuzsa (1991a), (1991b) munkáit, valamint a Fraternité Rt. (1991) jelentését. Rendkívül tanulságosak a nemzetközi szervezetek keretében kidolgozott leírások és elemzések, így elsősorban a Világbank (C. Kessides és szerzőtársai, 1991), valamint a Nemzetközi Valutaalap (G. Kopits és szerzőtársai, 1990) tanulmányai. Sok gondolatot merítettem ezekből a munkákból.

6. TÁBLÁZAT
Szociális kiadások: nemzetközi összehasonlítás

Ország	Kormányzati kiadások a GDP százalékában					
	Összes szociális kiadás		Egészségügy		Nyugdíjak	
	1980	1986	1980	1986	1980	1986
Egyesült Államok	18,0	18,2	3,9	4,5	6,9	7,2
Görögország	12,6	19,5	3,6	3,7	5,8	10,6
Norvégia	24,2	24,8	6,5	6,6	7,9	8,8
Nyugat-Németország	26,6	25,2	6,3	6,3	12,1	11,4
Olaszország	23,7	26,4	5,6	5,2	12,0	12,2
Spanyolország	15,6	17,0	4,3	4,3	7,3	7,6
Svédország	33,2	32,0	8,8	8,3	10,9	11,4
<i>Magyarország</i>	<i>21,8</i>	<i>24,4</i>	<i>3,3</i>	<i>4,1</i>	<i>7,8</i>	<i>9,1</i>

Forrás: C. Kessides és szerzőtársai (1991, 7. o.). Az OECD-országokra vonatkozó adatok az OECD adatbankjából származnak. A magyar adatok forrásai egyrészt a Központi Statisztikai Hivatal Statisztikai évkönyvei, másrészt a Társadalombiztosítási Főigazgatóság és a kormányzati hivatalok információi és a Világbank szakértői becslései.

Megjegyzés: Az OECD definíciójával összhangban a magyar összes szociális kiadási adatok sem tartalmazzák a fogyasztói és lakástámogatásokat.

A 6. és 7. táblázat nemzetközi összehasonlításokkal mutatja be, hogy a jóléti kiadások igen magasak Magyarországon. A GDP-hez arányítva csak az aggregált adatokat tekintve, e kiadások tekintetében Magyarország jóval felülmúlja azt a csoportot, amelyhez gazdasági fejlettség tekintetében közel áll (Görögország, Spanyolország, általában az alacsonyabb jövedelmű OECD-országok). Az arány elmarad ugyan a fejlett „jóléti államok” (Svédország vagy Dánia) szintjétől, de megközelíti az olyan fejlett európai országokét, mint Nyugat-Németország vagy Olaszország, amelyeket nem szoktak a „jóléti államok” kategóriájába sorolni.

7. TÁBLÁZAT

Nettó társadalombiztosítási adók és átutalások: nemzetközi összehasonlítás
(a GDP százalékában)

Megnevezés	Alacsony jövedelmű OECD-országok ^a 1986	Jóléti OECD-államok ^b 1986	Magyarország 1989
Összes társadalombiztosítási hozzájárulás (munkavállalók + munkaadók)	8,3	12,0	15,2
Összes szociális kiadás	21,0	31,0	25,4 ^c

Forrás: C. Kessides és szerzőtársai (1991, 13. o.). Az adatokra vonatkozóan lásd a 6. táblázat forrásában szereplő információt.

^a Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország és Törökország átlaga.

^b Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Norvégia és Svédország átlaga.

^c Az OECD-definíciókkal összhangban, lásd a 6. táblázat megjegyzését.

A 8. táblázat időszere szerint Magyarországon folyamatosan nő a társadalombiztosításra fordított kormányzati kiadás. Ugyanakkor a magyar lakosság körében rendkívül sok a panasz, s ezek számottevő része teljesen jogos. Például miközben igen magas az ezer lakosra jutó orvosok vagy kórházi ágyak száma, súlyos bajok vannak az egészségügyi ellátásban, és tragikusan alacsony a várható élettartam, magas a gyermekhalandóság. Miközben számos ponton igen messzire megy a nyugdíjrendszer, a gyors infláció közepette csak részben indexelik a nyugdíjakat, s ezért a korábban nyugdíjba vonultak számottevő része súlyos nélkülözéseket szenved el. Az egyenlőtlenség növekszik; miközben a poszt-szocialista átmenet a lakosság egy része számára lehetővé teszi a meggazdagodást, mások elszegényednek vagy éppenséggel nyomorba süllyednek, s az eddig érvényben volt rendszabályok és a fennálló intézmények nem elégségesek a süllyedési folyamat megállításához. Ez a paradox állapot veti fel talán a legnehezebb dilemmákat azok közül a problémák közül, amelyeket tanulmányom tárgyal.

8. TÁBLÁZAT
Fontosabb társadalombiztosítási szolgáltatások Magyarországon

Év	Juttatásokra fordított kiadások	
	millárd forint	a GDP százalékában
1985	167,0	16,2
1986	181,5	16,7
1987	200,3	16,3
1988	255,2	18,1
1989	317,1	18,6
1990	414,7	19,9

Forrás: Organization for Economic Co-Operation and Development (1991, 67. o.).

Megjegyzés: A fenti OECD-adatok a társadalombiztosítási szolgáltatásoknak olyan definícióján alapulnak, amely szűkebb, mint a Világbank statisztikáiban alkalmazott definíció. A 6. és a 7. táblázat adatainak alapjául az utóbbi definíció szolgált. Mindazonáltal a 6. és a 7. táblázat egyaránt növekvő szociális kiadásokról tanúskodik.

A magyar jóléti állam „koraszülött”. Általános megfigyelés, hogy szoros pozitív összefüggés van egy ország gazdasági fejlettsége és jóléti szolgáltatásainak méretei között. Nem a fejlettség az egyedüli, de kétségkívül az egyik alapvető meghatározó tényező. Ebben a tekintetben Magyarország „előreszaladt”. Bizonyos fokig ezt tette már a klasszikus, reformok előtti szocialista rendszer is, amikor alkotmányos kötelezettséget vállalt arra, hogy jó néhány alapszükségletet ingyenesen vagy csekély térítés ellenében fog kielégíteni. Bevezette az ingyenes egészségügyi szolgáltatást, oktatást, a szinte egész lakosságot átfogó nyugdíjrendszert, ártámogatást adott élelmiszerekhez, szinte névleges szintű állami lakbéreket szabott meg és így tovább. Utána ígéreteit képtelen volt betartani. Az ingyenes vagy irreálisan olcsó szolgáltatások iránt krónikus túlkereslet mutatkozott; minőségük gyakran eléggé gyatra volt.

A klasszikus rendszer be nem váltott ígéreteihez hozzáadódtak az 1968-ban megindult reformfolyamat által bevezetett újabb kedvezmények. A gulyás-kommunizmusként emlegetett magyar reform egyik jellegzetessége az volt, hogy megpróbált elfordulni a korábbi hajszolt iparosítási politikától és nagyobb figyelmet szentelni a lakosság igényeinek. Ahogy sor került némi liberalizálásra, úgy nőtt az „életszínvonal-párti” erők befolyása a politikai arénában. A szakadék azonban az ígélet és a teljesítés között fennmaradt, sőt a gazdasági növekedés lassulása, majd stagnálása következtében tovább nőtt. Új kedvezményeket nyújtottak, miközben másokat visszavontak.

Végül sor került a politikai fordulatra, s most a lakosság, pszichológiailag teljesen érthetően, az új rendszertől várja el a régi rendszer által tett, de be nem váltott ígéretek teljesítését. Az embereket irritálja a magánéletbe beavatkozó, az egyént zaklató állam – de sokan most is igényt tartanak a gondoskodó paternalista államra.

Mit lehet tenni ebben a helyzetben? Abban mindenki egyetért, hogy meg kell reformálni a jóléti politika és társadalmi biztonság intézményeit. Lényegesen javítható lenne ezen a területen is az erőforrások kihasználása és az allokatív hatékonyság.³⁴ Lényegesen javítható a szolgáltatók ösztönzése, csökkenthetők az adminisztratív kiadások. Részletes javaslatok készültek, amelyek többek között ezekre a részletekre is kiterjednek. Lehet, hogy mindez hoz valamennyi megtakarítást. Kár lenne azonban azt a benyomást kelteni, hogy a szervezés hatékonyságának javításával megoldható a probléma.

Elhangzottak radikális javaslatok, amelyek azt célozzák, hogy rövid idő alatt igen nagy mértékben csökkentsék az állam szerepét ebben a szférában, legalább arra a szintre, amely például a mai Egyesült Államokat jellemzi. Egy szűk, államilag finanszírozott sávtól eltekintve mind az egészségügyi ellátásban, mind a nyugdíjrendszerben hajtsanak végre gyors ütemben messzemenő decentralizálást és privatizálást.

Nem érzem feladatomnak azt, hogy a jelen tanulmányomban hozzászóljak az amerikai helyzethez. Vita folyik például arról, hogy legyen-e általános állami egészségügyi szolgáltatás, vagy továbbra is alapjában véve magánbiztosításra épüljön a lakosság többségének egészségügyi ellátása. Itt csak annyit szeretnék hangsúlyozni a tanulmány első részének szellemében: nem mindegy, hogy honnét hová haladunk. Egy dolog abban dönteni, hogy adjon-e az állam olyan jogot polgárainak, amelyet azok addig nem élveztek, és más dolog arról határozni, hogy egy szerzett és megszokott jogot elvegyenek. Sajátosfajta *intézményi* „*racsni-effektus*” (institutional ratchet-effect) figyelhető meg itt: a történelmi fejlődés kereke forog az egyik irányban, de nem tud hasonlóképpen visszafelé forogni. Ha Nagy-Britanniában korábban nem lett volna állami egészségügy, akkor Margaret Thatcher kormánya bizonyára nem javasolta volna a bevezetését. De miután már Mrs. Thatcher előtt létezett, az ő kormánya nem javasolta a likvidálását.

---

³⁴ Csak egyetlen példa: Magyarországon kevés az öregek otthona, s ezek jó része is rosszul van ellátva. Viszont nagymértékben használják fel a kórházakat arra, hogy olyan idős embereket is ott tartsanak, akik tulajdonképpen nem szorulnak kórházi ellátásra. Ez az idős ember számára sokkal kedvezőtlenebb, s ugyanakkor sokkal drágább megoldás.

A posztoszocialista társadalom állampolgára sok olyan bizonytalanságot él át, amelyet korábban nem ismert. Már szoltam a munkanélküliség lesújtó új élményéről. Súlyosan megingatná sok ember társadalmi biztonságérzetét, ha ráadásul összeomlana körülötte az állam által biztosított egészségügyi ellátás, nyugellátás és jó néhány egyéb jóléti szolgáltatás.

Igen nagy az ellenállás az állami jóléti szolgáltatások gyors és drasztikus csökkentésével és a jóléti feladatok decentralizálásával s privatizálásával szemben. Sőt, éppen az átmenet gazdasági nehézségei tűznek napirendre új kiadásokat. A munkanélküli-segélyekről már volt szó. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a nagy társadalmi átalakulás a jövedelmek újrendeződésével jár együtt, s vannak számottevő társadalmi rétegek, amelyek anyagi életkörülményei gyorsan romlanak. Ezek arra számítanak, hogy legalább a zuhanástól megóvják őket egy társadalmi biztonsági háló. Sajnos a hálón nagy szakadások tátonganak. Ahhoz azonban, hogy szövetéke sűrűbb legyen, nagy kiadásokat kellene vállalnia az államháztartásnak, mégpedig akkor, amikor a legnagyobb szükség lenne a költségvetési kiadások csökkentésére.

Nincsen kard, amellyel el lehet vágni ezt a gordiuszi csomót. A kibogozásához türelem és tapintat kell. A legfontosabb vezérelvnek az *önkéntesség és szabadság* elvét tekintem.³⁵ Néhány példát sorolok fel arra, hogy miképpen lehetne ezen a területen alkalmazni ezeket az elveket.

Nemcsak lehetővé kell tenni, de elő is kell mozdítani, hogy kifejlődjék a profit és nonprofit biztosítótársaságok és nyugdíjintézetek decentralizált hálózata, amelyhez önként csatlakozhatnak munkaadók és munkavállalók. Célszerűnek tartanám, ha törvény születne, amely előírja: ezek az új intézmények az állami vállalatok privatizálása során értékes, valóban jövedelmező részvénytcsomagokat kapnak, az induló tőkéjükhöz való ingyenes hozzájárulásként.

Szélesebb teret kell adni az orvosok magánpraxisának és olyan magánszervezeteknek, amelyek a közreműködők anyagi érdekétől ösztönözve kapcsolódnak be a szociális szolgáltatások nyújtásába, a gyermekgondozástól a betegápoláson át az öregek ellátásáig. Tevékenységükért kapják meg annak piaci ellenértékét.³⁶

Más szóval célszerű, ha ebben a szférában is gyors növekedésnek indul, kellő kormányzati felügyelet mellett, a magánszektor. A magam részéről egyetértek azzal az állásponttal, amely három alapforma kombinációját tartja kívánatosnak

---

³⁵ Egy korábbi munkámban (Kornai János, 1988) igyekeztem megvilágítani, hogyan függenek össze a szocialista országokban folyamatban lévő reformok, a gazdasági választás kitágítása révén, az *egyéni szabadság* növekedésével.

³⁶ Más kérdés, hogy az ellenértéket ki fizesse meg: egyes esetekben a szolgáltatást igénybe vevő ügyfél vagy annak magánbiztosítója, más esetekben az állam vagy a társadalombiztosítás, ismét más esetekben a térítésnek meg kell oszlania közöttük.

az átalakulás *végállapotaként*: meghatározott szolgáltatásokat egy minimális szinten állampolgári jogon kell garantálni, más szolgáltatásokat a kedvezményezett és a munkaadók befizetéseinek függvényében kell nyújtani, és végül további szolgáltatásokban részesülhet az egyén magánbiztosítás útján, illetve közvetlen piaci vételi aktus formájában. Kapjon az egyén mind nagyobb lehetőséget, hogy válasszon különböző jóléti ellátási sémák között. Adatván azonban az induló helyzet, ehhez a végállapothoz csak fokozatosan lehet közeledni. Nem lehet azokat kész helyzet elé állítani, akiknek nincs módjuk valóságos választásra.³⁷

Ami talán még a különböző szociális szolgáltatási mechanizmusok közötti választék kiszélesítésénél is fontosabb: módot kell adni az állampolgárnak, hogy a *politikai folyamat* útján is kifejezze akarátát. Sokkal nagyobb szerepet kellene kapnia a társadalom önszerveződésének, a különböző önkéntes érdekvédelmi szövetségeknek a jóléti szolgáltatásokat biztosító intézmények ellenőrzésében. Ezen túlmenően, a jóléti kiadások alakítása, a társadalombiztosítás és az ezzel összefüggő közterhek ügyében is a törvényhozásnak kell majd kimondania a végső szót. A politikai pártok nem kerülhetik meg ezt a kérdés-komplexumot. Sokkal világosabbá kell tenni az összefüggést abban a tekintetben, hogy mit kap az államtól és a kváziállami szervezetektől az állampolgár, és mennyi adót fizet ezért. A közgazdász kötelessége ezzel kapcsolatban nem utolsósorban az, hogy felemelje a szavát az olcsó mellébeszéléssel szemben; leleplezze azt a politikust, aki adócsökkentést ígér változatlan jóléti programok mellett. Az állami jóléti kiadások aránya abban a mértékben csökkenjék, amilyen mértékben a jól informált szavazópolgár ahhoz *hozzájárul*, sőt kívánja az adóteher csökkentése érdekében, és megfordítva: a jóléti kiadásoknak csak olyan aránya tartható fenn, amilyen arányt az állampolgár kész adóival finanszírozni.

Összefoglalva ezt a pontot: ismét egy fiskális csapdával állunk szemben. Talán ez az a csapda, amelyben legkínzóbb a vergődés. Az állam jóléti kiadásainak drasztikus csökkentése bizonytalanságot és az élet minőségének súlyos romlását jelentheti sokak számára. Az eddigi jóléti kiadások szintjének fenntartása, sőt növelése viszont olyan nagy adózási teherrel jár együtt, amely kedvét szegi a beruházóknak, és ezáltal visszatartja a gazdasági növekedést. Márpedig triviális igazság, hogy a jóléti szolgáltatásokhoz több termelés kell; a nagyobb tortát könnyebb elosztani.

---

³⁷ Például egy mai fiatalember még választhat alternatív nyugdíjsémák között, de aki már közel áll a nyugdíjazáshoz, nem kényszeríthető arra, hogy átlépjen egy magánnyugdíjpénztárba. Vele az állam „szerződést” kötött az akkor érvényes nyugdíjtörvények révén, s ezt nem bonthatja fel önkényesen és egyoldalúan.

Nehéz prognózist adni az elkövetkező évek jóléti kiadásairól. A leginkább valószínűnek azt tartom, hogy kínos lassúsággal fog végbemenni a jóléti szolgáltatások részleges decentralizálása és piaci alapokra helyezése.

IV. ÁLTALÁNOS KÖVETKEZTETÉSEK

Négy problémát vizsgáltam Magyarország tapasztalatait elemezve. Vannak országok, például az egykori Szovjetunió területén létrejött köztársaságok, ahol napjainkban ezeknél megrázóbb, elementáris erejű bajokkal viaskodnak: mit kell tenni annak érdekében, hogy a lakosság élelemhez jusson, a pénz valóságos vásárlóerővel rendelkezzen és a termelés zuhanása megálljon. Remény van azonban arra, hogy előbb-utóbb mindegyik poszt-szocialista ország túljut a káosz és válság végletes állapotán, s akkor valamennyiben napirendre kerülnek majd azok a kérdések, amelyeket tanulmányomban tárgyaltam.³⁸

Keserű következtetések adódnak ebből. Még ahol a makrostabilizáció elemi feladatait félig-meddig teljesítették is, ott is állandóan *újratermelőnek* a súlyos problémák. Ahol több-kevesebb sikerrel eljutottak a költségvetési egyensúly közelébe, ott is súlyos nyomás nehezedik az államháztartásra. Egyfelől sokféle politikai és társadalmi erő szorgalmazza különféle kiadások növelését, másfelől növekednek az adóbevételek beszedésének nehézségei. Állandósul a költségvetési hiány veszélye. Ha a hiányt a központi bank által nyújtott kölcsönnel fedezik, akkor ez veszedelmesen hozzájárulhat az inflációs nyomáshoz. Egy-egy makrostabilizációs eredmény könnyen kicsúszhat a kezünk közül. Ha pedig a költségvetési hiányt államkötvények kibocsátásával fedeznek, akkor ez kiszorítja a hitelkínálatból a produktív beruházásokat, ami pedig a növekedést hátráltatná.

Csak közgazdasági dilettánsok vagy politikai szélhámosok ígérhetnek valamiféle gyors és biztos megoldást. Azért is szoltam ismételten potenciális csapdáról, hogy felhívjam a figyelmet: a vizsgált problémák közül semelyiknek sincs könnyű megoldása. Fájdalmas átváltások (trade-off-ok) kínálóznak: választás a rossz és a még rosszabb között.

Szívósan és erélyesen kell szorgalmazni a korábban hiperaktív állam szerepének visszaszorítását és ezzel együtt az állami kiadások csökkentését, szem-

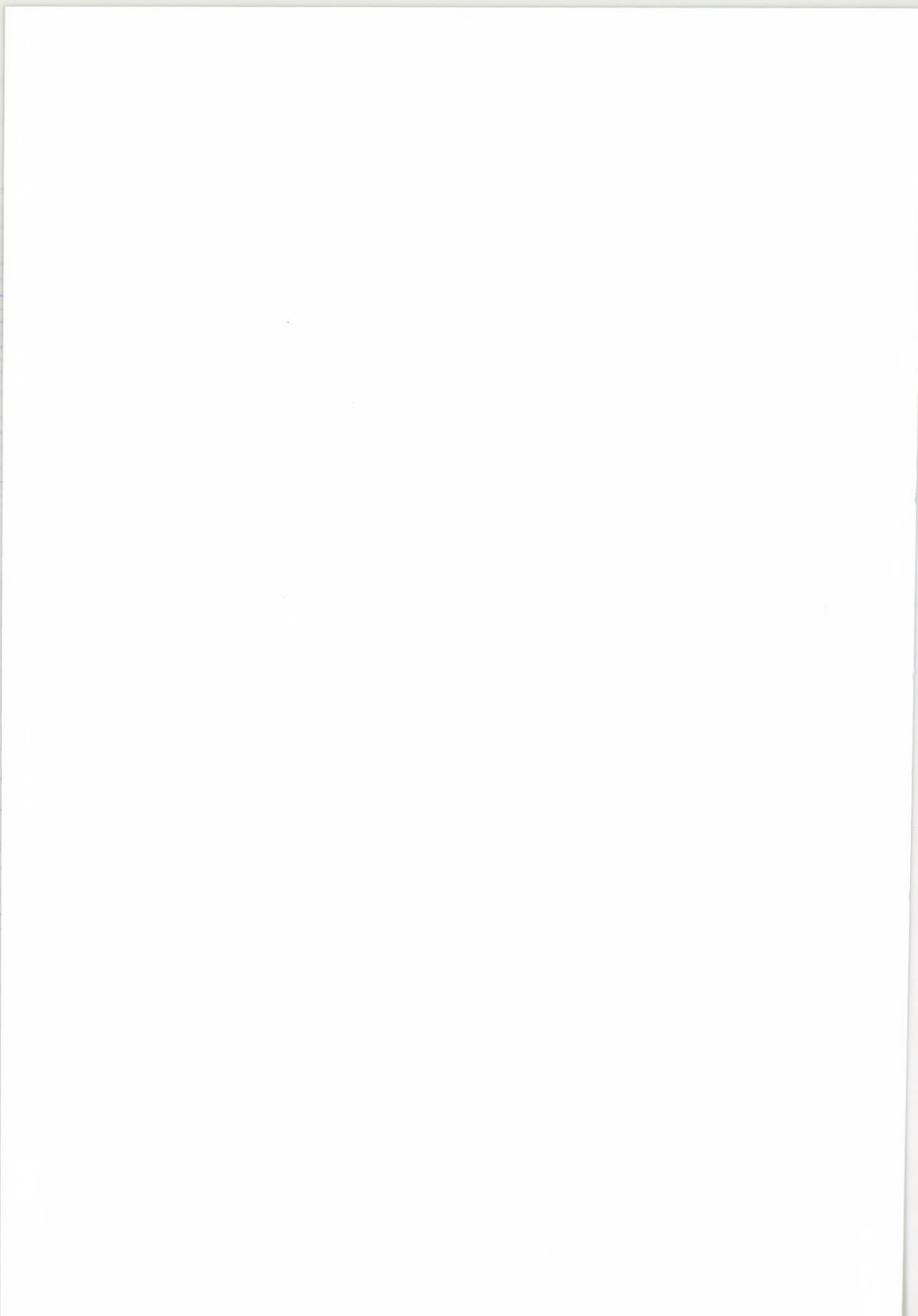
---

³⁸ Az állami kiadások és az adóterhek csökkentését egyebek között az is kikényszeríti majd, hogy Magyarország, több más kelet-európai országgal együtt, csatlakozni szeretne az Európai Közösséghez. Márpedig ehhez az is hozzátartozik, hogy ezek arányai ne rugaszkodjanak el a jóval alacsonyabb európai normáktól.

beszállva az állandóan újraeledő centralizációs, bürokratikus tendenciákkal. A változás előreláthatólag lassan fog végbemenni; jó ideig eltarthat, míg a mai nagy kormányzat a kívánatos méretű, azaz a jelenleginél jóval kisebb kormányzattá szűkül.

Miközben rövid távra nem adhatok optimista előrejelzést, hosszú távra előretekintve jóval kedvezőbbek az esélyek. A politikai fordulat felszabadította az autonómia, a szabadság és a vállalkozás szellemét, és ezek az elsődleges mozgatóerők a gazdasági fejlődésben. Jogosultnak látszik a remény, hogy a mélypont után megindul a termelés növekedése, ami többek között megkönnyíti a tanulmányban tárgyalt fiskális problémák megoldását is. Ez teszi majd lehetővé az adóztatás bázisának kiszélesítését, ami az adókulcsok csökkentésének előfeltétele; ez fogja serkenteni a beruházásokat, s ily módon nő majd a foglalkoztatás. A munkanélküliség csökkenése végső soron könnyíti az állam szociális terheit.

A jó és hatékony kormányzati munka gyorsíthatja, a kormányzat hibái és mulasztásai lassíthatják e fejlődést; az átalakulás végső kimenetele azonban nincs a kormány kezében. Az új posztszocialista rendszerben az állam legfeljebb befolyásolja, de nem irányítja a gazdaságot; a gazdaságot résztvevőinek saját érdekei mozgatják. Éppen ez a piacgazdaság egyik fő előnye a központosított szocializmussal szemben.

A PÉNZÜGYI FEGYELEM EVOLÚCIÓJA A POSZTSZOCIALISTA RENDSZERBEN¹

A pénzügyi fegyelem, felfogásom szerint, négy egyszerű szabály kikényszerítését jelenti:

1. Vevő: fizess a megvásárolt áruért!
2. Adós: teljesítsd a hitelszerződésedet, fizess vissza az adósságodat!
3. Adófizető: fizess meg az adódat!
4. Vállalat: fedezd költségeidet a bevételeidből!

Bármily magától értetődőek is e szabályok egy piaci gazdaságban, egyáltalán nem voltak nyilvánvalók a szocialista parancsgazdaságban, amely egészen másfajta fegyelmen alapult. Amaz főképpen a tervutasítások végrehajtását, közülük is elsősorban a termelési terv teljesítését és a ráfordítási keretek betartását kényszerítette ki. Hogyan tanulja meg a posztszocialista társadalom az újfajta fegyelmet? Ez lesz a vizsgálódás tárgya.

Az elemzés a magyarországi tapasztalatokra épül, és csupán néhány helyen utal más országokra. Nézetem szerint azonban a *problémák*, amelyek a tárgyalás során felvetődnek, általánosak, és elkerülhetetlenül felvetődnek más posztszocialista országokban is. Ezért tanulmányom végén megkísérlem majd általános következtetések levonását.

¹ A tanulmány a *Magyarország átmenete a piacgazdaság irányába* című kutatás keretében készült, az Országos Tudományos Kutatási Alap és az European Bank for Reconstruction and Development támogatásával. Köszönetemet fejezem ki azért az értékes segítségért, amelyet elsősorban legközelebbi munkatársamtól, Kovács Máriától, továbbá Balogh Annamáriától, Bártfai Bélától, Fertő Imrétől, Gém Erzsébettől, Holló Mariannától, Muraközy Lászlótól, Piskolti Sándortól, Jane Prokoptól és Rózsahegy Györgytől kaptam a tanulmány anyagának összegyűjtéséhez.

I. ÚJ SZERZŐDÉS AZ ÁLLAM ÉS A VÁLLALAT KÖZÖTT

A probléma elemzéséhez szükségünk lesz egy fogalmi keretre. Tekintsük az állam és a vállalat viszonyát úgy, mintha egy *hosszú távú szerződés* állna fenn közöttük. (Ebben a tanulmányban nem foglalkozom a pénzügyi fegyelem megnyilvánulásának más területeivel, például a bürokráción belüli vagy a vállalaton belüli fegyellemmel.) A kapcsolatot sajátos *biztosítási szerződésként* értelmezhetjük.

A reformok előtti szocializmusban érvényes régi szerződés szerint a biztosítótársaság (azaz az állam) száz százalékig fedezte a veszteséget. Ha egy vállalat pénzügyi szempontból bajba került, akkor az állam feltétel nélkül kihúzta a csávából. Sokféle eszközt használhatott erre a célra: pénzügyi támogatást, adókedvezményt vagy az adótartozás halasztását, a hitel visszafizetésének átütemezését vagy új puha hitel nyújtását. Garantálta a túlélést a krónikusan veszteséges vállalatok számára is. Mindez magával hozta a pénzügyi fegyelem 2., 3. és 4. szabályának (a hitelfegyelem, az adózási fegyelem és a piaci költségfedezési fegyelem) állandó megsértését. Ez az a jelenségcsoport, amelyet korábbi munkáimban a *költségvetési korlát puhaságának* neveztem. A biztosítási elméletből jól ismert mellékhatás is megmutatkozott: az úgynevezett erkölcsi rizikó (moral hazard). Ha a biztosított tudja, hogy a biztosító minden kárát fedezi, akkor nem érdemes erőfeszítéseket tennie a kár elhárítására. A jelen összefüggésben ez azt jelenti: nincsen kellően ösztönözve a veszteség kiküszöbölésére a hatékonyság növelése révén.

Az érett piaci gazdaságot az állam és a vállalat közötti másfajta biztosítási szerződés jellemzi. Ez csak részlegesen téríti meg a kárt; túlnyomó az önrészesedés aránya. Szóba sem jöhet a veszteségek automatikus, feltétel nélküli fedezése. Csupán egyes kivételezett ágazatokban (például a bankszektorban) vállalja át az állam az esetleges veszteség számottevő részét. Akár ezekre a kivételezett szektorokra, akár más területre terjed ki az állam „biztosítási” szerepe, erre mindig csak kivételképpen és szigorúan meghatározott feltételek között kerül sor. A vállalat túlélése tehát nem garantált. A krónikusan veszteséges vállalatnak előbb vagy utóbb ki kell lépnie a gazdasági életből. Szigorúan kikényszerítik a 2., a 3. és a 4. szabály betartását. A korábban bevezetett kifejezésmóddal: *a költségvetési korlát kemény.*

Több jel arra mutat, hogy Magyarország elmozdult a piacgazdaságra jellemző hosszú távú biztosítási szerződés irányába. Ezt látszik igazolni az 9. táblázat,

amely szerint nagymértékben – a GDP 12 százalékáról 3 százalék alá – csökkentek a támogatások. A 10. és 11. táblázatból pedig kiderül, hogy ugrásszerűen megnövekedett a csőd- és a felszámolási eljárások száma, ami az állami mentő akciók számának csökkenését jelzi. Emlékeztetek arra, hogy 1976 és 1982 között évi átlagban 26 vállalat szűnt meg,² s még ezt az igen csekély számú kilépést is sok esetben nem pénzügyi okok, hanem más tényezők váltották ki. Még egy összehasonlítás: 1992-ben egyetlen hónapban több felszámolási eljárás indult, mint az 1986–1988-as időszakban egy egész évben.

9. TÁBLÁZAT
Az állami költségvetés és a vállalati szektor közötti
pénzfolyamok

Év	A vállalati szektorból a költségvetésbe	A költségvetésből a vállalati szektorba áramló pénzfolyam (a GDP százalékában)	Nettó pénzáramlás a költségvetésbe
1987	29,6	12,3	17,3
1988	21,0	10,2	10,8
1989	15,4	6,7	8,7
1990	16,2	4,7	11,5
1991	12,1	2,7	9,4
1992	12,3	2,3	10,7

Forrás: Muraközy László összeállítása a következő hivatalos kiadványok alapján: Központi Statisztikai Hivatal (1989a, 57. és 330. o.), (1989b, 72. o.), (1991, 56. és 319. o.), Magyar Köztársaság Kormánya (1992, 213–219. o.).

Megjegyzés: Az 1992-re vonatkozó adat a kormány 1991 decemberében jóváhagyott terve. Az első oszlop adatai az állami vállalatok állami költségvetésbe befizetett nettó nyereségét, valamint az állami és a magánvállalatok által fizetett nyereségadót foglalják magukban. A második oszlop nem tartalmazza a fogyasztói támogatásokat.

² Lásd Kornai János és Matits Ágnes (1987, 100. o.).

10. TÁBLÁZAT
Csődeljárások száma 1992-ben

Hónap	Csődkezdeményezések száma	A bíróság által hivatalosan közzétett csődeljárások száma
Januártól márciusig	786	285
Április	2259	205
Május	201	465
Június	145	482
Július	154	300
Augusztus	113	69
Szeptember	151	104
Október	150	190
November	118	225
December	154	175
<i>1992-ben összesen</i>	4231	2500

Forrás: Pénzügyminisztérium (1992b, 4. és 7. o.) és Szalai Tamás (1993, 79. o.).

Megjegyzés: Az első oszlop a kezdeményezett (bejelentett) csődeljárások adatait tartalmazza. A második oszlop adatai azokra a csődeljárásokra vonatkoznak, amelyek megindítását a bíróság közzétette. A bíróság feladata a csődbejelentést a hivatalos közlönyben megjelentetni.

Persze a valóságban nincsen írott szerződés állam és vállalat között. A közgazdasági elmélet ígéretes áramlata, a szerződésemélet számtalan példát ismer arra, amikor *íratlan* szerződés érvényesül; a feleket a megszokás, a habituális viselkedés készíti a szerződés feltételeinek megtartására.³ Mind-egyik fél számít arra, hogy a másik fél is folytatja a megszokott magatartást, és

³ G. S. Becker (1992, 338. o.) a habituális viselkedésről és a hagyományokról szóló tanulmányában a következőket állapítja meg: „...a szokások, a rászokáson alapuló szenvedélyek (addictions), hagyományok és más preferenciák, amelyek közvetlenül függenek múltbeli választásoktól, előre látható módon részlegesen szabályozzák és ennél fogva elkötelezik a jövőbeli viselkedést. S valóban, a szokások és a hozzájuk hasonló [tényezők] nagyon jó helyettesítők a hosszú távú szerződéseknek és más explicit elkötelezettségi mechanizmusoknak.”

a maga részéről betartja majd az íratlan szerződés szabályait. Ez a társadalmi viszony tehát szilárd, hosszú távú várakozásokon (expectations) alapul.⁴

11. TÁBLÁZAT
Felszámolási eljárások száma

Időszak	Felszámolási kezdeményezések száma	Bíróságok által közzétett felszámolási eljárások száma
1986–1988	n.a.	159
1989	n.a.	141
1990	n.a.	233
1991	n.a.	526
1992		
Januártól márciusig	2617	120
Április	1281	161
Május	837	202
Június	927	166
Július	699	219
Augusztus	701	210
Szeptember	797	482
Október	782	211
November	751	233
December	692	223
<i>1992-ben összesen</i>	10 084	2227

Forrás: 1986–1991 időszak: Móra Mária (1992, 18–23. o.). 1992: Pénzügyminisztérium (1992b, 5. és 9. o.) és Szalai Tamás (1993, 79. o.).

Megjegyzés: Az első adat az 1986. szeptember 1. és 1988. december 31. közötti időszakra vonatkozik. Az első oszlop adatai a kezdeményezett (bejelentett) felszámolási eljárásokat foglalják magukban. A második oszlop adatai a hivatalosan közzétett felszámolási eljárások számát adják meg. A csődeljárásokhoz hasonlóan a felszámolási eljárást is a bíróságnak kell közzétennie a hivatalos közlönyben.

⁴ Hosszú távú hallgatolagos szerződés, azaz adott „játékszabályok” alapján állandóan megújuló társadalmi viszony elméleti elemzésére leginkább az ismétlődő játék (repeated games) matematikai modelljeit szokták alkalmazni. Elméleti leírását lásd például D. Fudenberg és J. Tirole (1991, 147–206. o.) könyvében. Az elméleti modellek társadalomtudományi interpretációját népszerűbb formában mutatja be T. C. Schelling (1978, 115–133. o.) és K. Binmore (1992, 345–381. o.).

A reform előtti, klasszikus szocializmusban érvényes szerződést illetően a vállalat biztos lehetett abban, hogy számíthat az állam segítségére a pénzügyi válság túléléséhez. Igen, de mi történik akkor, ha nincs kellő alapja hosszú távra szóló várakozásnak, mert a másik fél (esetünkben a kormány) magatartása hirtelen megváltozott? Sem a közgazdaság-tudomány, sem a társadalompszichológia nem rendelkezik elegendő megbízható ismerettel a preferenciák, a szokások és a várakozások drámai *változásáról*. Már csak ezért is igen nehéz feleletet találni azokra a kérdésekre, amelyeket a jelen dolgozat feszeget.

A fentiekben leírt fogalmi keret alkalmas szerkezetet kínál a probléma tárgyalására. Előbb a kormány, utána pedig a vállalat viselkedését vizsgáljuk meg.

II. A KORMÁNYZAT VISELKEDÉSE

Konfliktusban álló célok

Ahhoz, hogy valamely kormányzat megváltoztassa a korábban érvényben volt hosszú távú szerződést, mindenekelőtt *politikai akaratra* van szükség. Ez a politikai célok függvénye. Amikor egy kormány a pénzügyi fegyelemmel kapcsolatos politikai céljait meghatározza, mérlegelnie kell annak várható eredményeit és költségeit. Tekintsük át először a pénzügyi fegyelem kikényszerítésének *kedvező hatásait!*

- A korszerű piaci gazdaság számára nélkülözhetetlen a jól működő hitelrendszer, ez viszont nem valósulhat meg a hitelszerződések betartásának biztosítása nélkül.

- A posztoszocialista átmenet idején igen súlyos nehézségek merülnek fel a költségvetés egyensúlyának megteremtésében. Leküzdésük egyik feltétele az adóbehajtás javítása.

- A relatív árakat eltorzítja a differenciált, nem egyöntetű adók és támogatások rendszere. Ezek megszüntetése elősegíti megbízhatóbb árjelzések kialakulását.

- A keményebb pénzügyi fegyelem kiiktatja a termelésből a krónikusan veszteséges termelőket. Ez különösen akkor válik időszerűvé, amikor a relatív árrendszer már elég helyesen tükrözi a ráfordításokat és a relatív szükségességeket. Emellett a fegyelem arra készteti a fennmaradó régi és a keletkező új vállalatokat, hogy csökkentsék a költségeket, és jobban igazodjanak a kereslethez.

Összegezve: a pénzügyi fegyelem megkeményítése erős ösztönzést ad a *hatékonyág* növelésére. A magyar tapasztalat is igazolja, hogy a kedvező hatások egy része azonnal, másik részük azonban csak késleltetve mutatkozik meg.

A leglátványosabb eredmény abban a gyorsaságban nyilvánult meg, amellyel a magyar termelés a KGST összeomlásához alkalmazkodott. K. Dervis és T. Condon, a Világbank munkatársai (1993) tanulmányukban így jellemezték a magyar vállalat fenyegetettségét: „exportálj vagy elpusztulsz”. Az eredményekről képet ad a 12. táblázat. Igen rövid idő alatt megduplázódott az Európai Közösség felé irányuló export részaránya.

12. TÁBLÁZAT
Magyarország exportjának országcsoportok szerinti megoszlása

Év	Európai Közösség (százalék)	Volt KGST- országok (százalék)	Egyéb (százalék)
1987	19,8	50,2	30,0
1988	22,5	44,8	32,7
1989	24,7	40,8	34,5
1990	33,5	30,2	36,3
1991	40,3	25,7	34,0

Forrás: K. Dervis és T. Condon (1993). Az adatok az IMF Direction of Trade Statistics című kiadványára épülnek.

Megjegyzés: Az 1991-re vonatkozó adatok az I–II. negyedév adatait tartalmazzák. A Magyar Nemzeti Bank (1992, 55. o.) forintértéken számba vett exportadatai alapján az 1992-es októberi és januári időszakban az Európai Közösségbe irányuló magyar export az összes export 50,5 százalékát tette ki.

Kevésbé látható, de igen fontos a pénzügyi fegyelem keményebb kikényszerítésének hatása a termelés átszervezésére, arra a folyamatra, amelyet restrukturálásnak és reorganizációnak neveznek. A bírósági csőd eljárás nem jelenti okvetlenül a vég kezdetét, hanem első megközelítésben jogilag szabályozott formák között halasztást ad az adósságok rendezésére. Ez idő alatt, ha csak lehetséges, rendbe kell tenni a vállalat ügyeit. Ez sok esetben együtt jár a vezető gárda teljes vagy részleges leváltásával és új, jobb vezetők kinevezésével. Természetesen még a felszámolási eljárás sem idézi elő sem a fizikai, sem a

szellemi tőke felelőtlen szétrombolását, hanem inkább arra serkent, hogy abból minél többet értékesítsenek, már csak a hitelezők jobb kielégítése érdekében is. A felszámolás során sokszor kisebb egységekre tagolják a korábbi monstrum-vállalatot; értékesítik különböző vagyontárgyait. Mind a csődeljárás, mind a felszámolás kedvezőbb feltételeket teremthet az eredeti vállalatok, illetve az utódvállalatok privatizálásához.

Végül a pénzügyi fegyelem keménykezű kikényszerítésének legkevésbé látható, leghosszabb késleltetésekkel érvényesülő, de legfontosabb hatása az emberek gondolkodásának átformálásában mutatkozik meg. Erre később visszatérek.

Most pedig térjünk rá a mérleg másik oldalára, a *költségekre!*

A pénzügyi fegyelem megerősítése, s ezen belül a csőd- és felszámolási eljárások hulláma hozzájárul a termelés csökkenéséhez. Nem ez az egyedüli oka annak, hogy kivétel nélkül minden posztoszocialista gazdaságban visszaesés mutatkozik, de kétségkívül ez is egyike a gazdaság összehúzódását kiváltó tényezőknél.

Egész üzemek bezárása nyilvánvalóan munkahelyek megszűnését idézi elő. Ráadásul az életben maradó vállalatok is igyekeznek költségeiket csökkenteni, ami többek között elbocsátásokat hoz magával. Az 13. táblázat bemutatja a munkaerőpiacon bekövetkezett változásokat. 1990 májusa előtt a betöltetlen munkahelyek száma még felülmúlta a munkát keresők számát. Azóta a mérleg átbillent a munkanélküliség oldalára, amely hónapról hónapra nő. Ez különösen súlyos megrázkódtatás olyan országban, amelyben a munkaerő évtizedeken át hozzászokott a teljes foglalkoztatáshoz, sőt a munkaerőhiányhoz. A munkanélküliség megjelenése és növekedése nagy megpróbáltatás, amit csak részben ellensúlyoz a munkanélküli-segély. Egyébiránt nemcsak a munkanélküliség által okozott anyagi veszteséget kell szem előtt tartanunk, hanem azt a lelki hatást is, amit a munkahely korábbi biztonságának elvesztése vált ki.

13. TÁBLÁZAT
Betöltetlen álláshelyek és munkanélküliség, 1990–1993

Időszak	Betöltetlen álláshelyek száma	Regisztrált munkanélküliek száma	Munkanélküliségi ráta (százalék)
<i>1990</i>			
Március	34 048	33 682	0,7
Június	37 859	43 506	0,9
Szeptember	26 969	56 113	1,2
December	16 815	79 521	1,7
<i>1991</i>			
Március	13 583	144 840	3,0
Június	14 860	185 554	3,9
Szeptember	15 351	292 756	6,1
December	11 529	406 124	8,5
<i>1992</i>			
Március	15 124	477 987	8,9
Június	25 346	546 676	10,1
Szeptember	25 634	616 782	11,4
December	24 097	663 027	12,3
<i>1993</i>			
Március	26 471	693 983	13,3
Február	32 432	705 032	13,6

Forrás: Az Országos Munkaügyi Központ jelentései, 1991–1993.

Megjegyzés: A munkanélküliségi ráta statisztikai definícióját 1992. január 1-jétől a nyugati munkaügyi statisztikában használatos definícióhoz igazították. 1990-re és 1991-re csak a régi definíció szerinti adatok állnak rendelkezésre, nem került sor azok újraszámítására. Az új definíció szerint számítva ebben az időszakban alacsonyabb lenne a munkanélküliségi ráta.

Ráadásul a szocialista rendszerben, különösen annak reform előtti formájában, a vállalat nem egyszerűen munkaadó volt, hanem számos szociális szolgáltatást is nyújtott: lakást vagy munkásszállást, üzemi étkeztetést, üdülést, üzemorvosi ellátást, óvodát és napközit. Ahogy a vállalat nyereségérdekeltségű munkaadóvá alakul át, mindinkább elhárítja magától e feladatokat. A foglalkoz-

tatási biztonság elvesztésével egy időben ezen a fronton is felörlődik a szociális biztonság.

A kedvező hatások és a költségek szembesítése egymással összeütközésben álló célok közötti nehéz választáshoz vezet. A makrostabilizáció közgazdaságtana sokat foglalkozik az infláció és a munkanélküliség közötti átváltással. Az infláció lefékezése, amely a pénzügyi korlátozó rendszabályok keménykezű betartatását is igényli, rendszerint együtt jár a munkanélküliség növekedésével, és megfordítva: a munkanélküliség csökkentésére hozott intézkedések növelik az infláció gyorsulásának veszélyét. A poszt szocialista gazdaságra is súlyos terhet ró ez a keserű átváltási összefüggés. Magyarországon 1992-ben az előző évhez képest némileg csökkent, de még mindig 23 százalék az évi inflációs ráta, miközben a munkanélküliségi ráta már 12 százalék fölé nőtt. De most e fölé egy még súlyosabb – mert még mélyebbre ható – átváltási összefüggés rakódik: *hatékonyság versus biztonság*. A hatékonyság javítása rövid, közép- és hosszú távon együtt jár a teljes foglalkoztatottság, a munkahelybiztonság feladásával és a vállalat által nyújtott jóléti szolgáltatások adta társadalmi biztonság felmorzsolódásával.

A nemzetközi összehasonlítás azt mutatja, hogy ami ezt a súlyos választási dilemmát illeti, eddig Magyarország ment a legmesszebbre a pénzügyi fegyelem kikényszerítése, a költségvetési korlát megkeményítése és ezáltal végső soron a hatékonyság növelése érdekében. Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Szlovénia szintén léptek ebbe az irányba, de mind ez ideig vonakodtak például korszerű csődtörvény elfogadásától és következetes érvényesítésétől. Oroszországban, hogy egy végletes ellenpéldát említsek, 1992 második felében a központi bank szinte számlálatlanul nyújtotta a hiteleket a tönk szélén álló állami vállalatok életben tartására vagy legalábbis arra, hogy azok megtarthassák dolgozóikat és kifizethessék béreiket.

Szavahihetőség és elkötelezettség

Térjünk vissza a tárgyalás általánosabb szintjére! Tételezzük fel, hogy a kormányzat egy adott időpontban elhatározta: mostantól fogva erős kézzel kikényszeríti a pénzügyi fegyelmet és megkeményíti a vállalatok költségvetési korlátját! Kérdés: lesz-e kitartása e politika konzisztens folytatásához. És még ha ígéretet is tesz erre – elhiszik-e a vállalatok ezt az ígéretet? A tanulmány elején említett új szerződés érvényesülésének feltétele a kormány *szavahihetősége*, általában; különösen pedig a „nem lesz pénzügyi mentő akció”-fogalom „kredibilitása”. A konfliktusok és szerződések elmélete nyomatékosan felhívja a figyelmet a szavahihetőségnek s ezen belül is a fenyegetések szavahihetősé-

gének központi szerepére. Magyarországon ebben a tekintetben korántsem tiszta a kép, inkább sajátos kétértelműség tapasztalható.

Hadd idézzem ezen a helyen Odüsszeusz és a szirének történetét!⁵ A szirének varázslatos énekükkel magukhoz csábították, majd hajótörésbe és pusztulásba kergették a hajósokat. Amikor Odüsszeusz hajója közeledett a szirének szigetéhez, azt parancsolta matrózainak: viaszt tömjenek fülükbe, őt pedig kössék az árbochoz, nehogy képes legyen engedni a kísértésnek. Minél inkább könyörög, hogy engedjék szabadon, annál szorosabbá vonják a kötelékeket.

A kísértés és elkötelezettség metaforájáról a mi valóságunkra áttérve, tekintsük át előbb a *kísértéseket!* Sokféle befolyás kísérti a kormányzatot a pénzügyi fegyelem fellazítására, a költségvetési korlát felpuhítására. A kormány mögött álló politikai erők pénzügyi mentő akciókat is felhasználhatnak arra, hogy a patrónus szerepét játszassák és klienseket szerezhessenek. Engedményeket tehetnek politikai nyomásnak, ágazati vagy területi lobbyk kéréseinek. Nyilván a szemük előtt lebegnek majd a következő parlamenti és önkormányzati választások; a mentő akciók eszközül szolgálhatnak olcsó népszerűség megszerzésére.

Mindez valós politikai kísértés; hatásuk tapasztalatilag is megfigyelhető. Amióta csak a pénzügyi fegyelem kikényszerítésének keményebb szakasza megindult, számos kivételes eljárásra került sor; az alkudozást sok esetben kiegészés követte. Jól láthatóak a puha költségvetési korlát szindrómájának maradványai. Fennáll a veszélye annak, hogy a kivételek gyakorisága aláássa a kemény pénzügyi fegyelemre vonatkozó fogadalmak szavahihetőségét.

Ami Odüsszeusz *kötélékeit* illeti, ezek funkcióit főként a kormány kezét megkötő *korlátok és elkötelezettségek* látják el. A makroökonómiai követelmények, valamint a politikai feszültségek enyhítését célzó törekvések miatt nem várható el a „nem lesz mentő akció” elvének százszázalékos doktriner érvényesítése. Azt viszont biztosítani kell, hogy a pénzügyi mentő akció ne legyen gyakori, hanem az csak igen ritkán mehessen végbe. A mentő akciók alkalmazásának kritériumait és eljárási szabályait törvényben kell rögzíteni, s nem szabad ad hoc igazgatási alkudozásokra bízni. Csak ideiglenes pénzügyi segítség engedhető meg; a segítség bármely formájához (legyen az köztartozás elhalasztása vagy hiteltartozás átütemezése, költségvetési támogatás stb.) ütemtervet kell hozzárendelni, amely világos és nem túl hosszú határidőt szab a segítségnyújtásnak. Ne a színpalak mögött köttessenek meg a bizalmas meg-

---

⁵ J. Elster (1979) könyve, *Ulysses and the Sirens* sokszínűen használja fel ezt a metaforát a kísértés és elkötelezettség filozófiai elemzéséhez.

egyezések, hanem minden mentő akció kapjon teljes nyilvánosságot: menjen végre parlamenti szakbizottság és a sajtó szeme előtt!

Sajnálatos, de a politikus többnyire másképpen viselkedik, mint a rege Odüsszeusza. Szó sincs arról, hogy ráparancsolna matrózaira: kössétek meg a kezemet! Ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy szabad maradjon a keze. Úgy érzi, szüksége van manőverezési térre és rögtönzésre. Albert Hirschman írja: „A kiszámíthatatlanság – hatalom”.⁶ A politikus számára az átlátszóságnál sokszor kedvezőbb a homály.

A dolgok alakulása jelentős mértékben függ attól, hogy a közvélemény, s ezen belül is a közigazdász szakma képes lesz-e nagy, elkötelező erővel bíró fogadalmak nyilvános megtételére, és később azok megtartására készíteni a kormányzatot. Mindenesetre a pénzügyi feyelemre vonatkozó ígérek hitelét tesztelni fogja az elkövetkező évek gyakorlata.

A kikényszerítés mechanizmusa

Tegyük fel ezek után, hogy létezik a politikai akarat a pénzügyi feyelem tartós és következetes érvényesítésére. Még mindig nyitva áll a kérdés: megvannak-e az *eszközök* a feladat elvégzéséhez.

A szocialista gazdasági rendszer feyelmét maga a bürokrácia kényszerítette ki, sokszor önkényes és brutális eszközökkel. A posztszocialista társadalomnak *jogállammá* kell válnia; ennek a követelménynek kell érvényesülnie a pénzügyi feyelemmel kapcsolatban is.

Kezdjük a *törvényhozással!* Magyarországon jelentékeny a haladás; van már a piacgazdaság igényeit kielégítő, korszerű számveteli törvényünk, banktörvényünk és csődtörvényünk. Maga a jogalkotás is tanulási és kísérletezési folyamat. Egy-egy új törvény esetleg hibákkal terhes, és előbb-utóbb kiigazításra szorul, ami nehezíti azt, hogy hatása beépüljön a gazdasági szereplők tudatába.⁷

Még ha a szükséges lépések meg is történtek a törvényalkotásban, problematikus a törvény *végrehajtása*. A gazdasági ügyekkel foglalkozó bíróságok

---

⁶ Lásd A. O. Hirschman (1977, 50. o.).

⁷ A csődöket és felszámolásokat rendező magyar jogszabályok közül külön is figyelemre méltó volt az a rendelkezés, amelyet gúnyosan „harakiri-paragrafusnak” neveztek. Eszerint a vállalat felelős vezetője köteles volt csőd eljárást kérni, ha látta, hogy a vállalat képtelen lesz teljesíteni fizetési kötelezettségeit. Ha a bejelentést elmulasztotta, és ezzel bizonyíthatóan kárt okozott, akkor polgári eljárás keretében saját személyében perelhető volt kártérítésért. Ez igen erős késztetést jelentett a csőd eljárás elindítására, ha a vállalat szorult anyagi helyzetbe került.

A „harakiri-paragrafus” oly nagy erővel korbácsolta fel a csőd hullámot, hogy a közelmúltban – a csődtörvény más, kisebb kiigazításaival egy időben – visszavonták. A további tapasztalat fogja megmutatni, hogy vajon ez a módosítás a csődtörvény erejének lényeges gyengülésével járt-e együtt.

megterhelése szinte robbanásszerűen megnőtt. Túl kicsi a kompetens szakértők száma; nemcsak a bíró kevés, hanem nincs elegendő végrehajtó, hites könyvvizsgáló, jogász, közgazdász és gazdasági adminisztrátor, akinek jogosítványa és gyakorlata van csődeljárások, felszámolások, árverezések, vállalati egyesítések, szétbontások és átszervezések bonyolításában.⁸

Lássunk még egy példát! Valamely vállalat megszegte a pénzügyi fejelem 1. szabályát: vásárolt, de nem fizetett. Az eladó kéri a bíróságot, hogy bocsásson ki fizetési meghagyást.

Ez az a figyelmeztetés, amely után – ha nem történt meg a fizetés – hatósági árverezésre kerül sor. A 14. táblázat bemutatja, hogy négy év alatt hatszorosára nőtt az esetek száma. Három-négy hónapig is eltarthat, amíg a bíróság fizetési meghagyást bocsát ki, és amíg a hatósági végrehajtó hozzákezd az adós lefoglalható vagyonának elárverezéséhez.

14. TÁBLÁZAT

Fizetési meghagyásos keresetek száma a Fővárosi Bíróságon 1992-ben

Év	Keresetek száma	Követelések összértéke (milliárd forint)
1988	11 000	6
1989	31 000	19
1990	64 000	45
1991	61 645	43
1992	31 470	38

Forrás: Piskolti Sándor, a Fővárosi Bíróság Gazdasági Kollégiuma volt vezetőjének összeállítása.

Nem csoda, ha néhány vállalkozó úgy érzi, saját kezébe kell vennie az igazságszolgáltatást. A sajtó hírt ad arról, hogy létezik egy-két obskurus cég, amely adósságbehajtásra specializálódott, mégpedig oly módon, hogy néhány bokszoló külsejű erős fiatalembert küld az adós lakására, akik legalábbis fenye-

⁸ G. S. Becker és G. J. Stigler (1974) a törvények végrehajtásának kikényszerítéséről szóló tanulmányukban rámutatnak: az erre szolgáló mechanizmus nem megváltoztathatatlan adottság. Ha a társadalom tagjainak érdeke fűződik hozzá (és esetünkben nyilvánvalóan ez a helyzet), akkor az apparátus mérete, módszerei, szervezeti formái hozzáigazíthatóak a nagyobb igényekhez; tevékenységük minősége egyebek között kellő ösztönzéssel is javítható.

gető szavakkal figyelmeztetik az adóst a fizetési kötelezettségére.⁹ Az is megtörténik, hogy a nagyobb nyomaték kedvéért el is páholják az adóst, vagy megfenyegetik, hogy baj éri a vagyonát, bántani fogják a hozzátartozóit. Íme, a pénzügyi fegyelemre szoktatás maffiamódszere...

Ez riasztó és túrhetetlen. Sajnos azonban számítani kell arra, hogy efféle módszerek is megjelennek, mert jó ideig eltart, míg kiépül a pénzügyi fegyelem kikényszerítéséhez szükséges jogi infrastruktúra.

Bár a pénzügyi fegyelem jogi úton történő érvényesítése nélkülözhetetlen, ez egymagában semmiképpen sem elegendő. Ki kell egészülnie a pénzügyi tranzakciókkal kapcsolatos közmorál átalakulásával.¹⁰ Ez átvezet a tanulmány következő részéhez, a vállalatok viselkedéséhez.

III. A VÁLLALATOK VISELKEDÉSE

Egy példa: A vállalatközi kényszerhitel

Az állam és a vállalatok közti új, a piacgazdaság szellemében meghatározott szerződéshez mélyreható változásra van szükség nemcsak a kormányzat, hanem a vállalatok viselkedésében is. Annak szemléltetésére, hogy ez a változás még nem ment kellőképpen végbe a magyar gazdasági életben, tekintsük át a vállalatok közötti kényszerhitelek jelenségét. A *B* vállalat termelési javakat szállított az *A* vállalatnak. A vevő átvette – és utána nem fizeti meg a vételárat. Úgy is fogalmazhatunk: arra kényszeríti *B*-t, hogy előzetes megállapodás nélkül hitelt nyújtson számára – majd tartozását nem rendezi. Ily módon *A* durván megsérti a pénzügyi fegyelem 1. és 2. szabályát. Hasonlóképpen a *C* vállalat

⁹ Lásd például a *Népszabadság* 1992. október 19-i számában megjelent híradást.

¹⁰ A gazdaságtörténet tanúsága szerint a felek tisztességére és kölcsönös bizalmára épülő magánszerződéseket széles körben alkalmazták, *mielőtt* azok törvényi szabályozására és a törvények kikényszerítésére sor került volna. Amikor azután meghozták az első kereskedelmi törvényeket, azok teketóriázás nélkül jártak el azokkal szemben, akik nem fizetik meg adósságaikat. A XIII. században hozott angol kereskedelmi törvény (Lex Mercatoria, angolul Law Merchant) arról rendelkezett, hogy az adósság megfizetésének elmulasztása esetén először az adós ingóságait kell elkobozni. „És ha az adósnak nincs ingósága, amelyből a tartozása fedezhető, akkor a testét meg kell ragadni, akárhol is található, és börtönben kell tartani mindaddig, amíg ő maga vagy az ő nevében barátai meg nem egyeztek [a hitelezőivel].” Az idézetet W. Mitchell (1969) közli. Lásd továbbá L. E. Trakman (1983) könyvét a kereskedelmi törvények történetéről.

A középkortól kezdve szigorú törvények szoktatják az üzleti világ szereplőit a magánszerződés tiszteletére és a pénzügyi fegyelemre. Évszázadokkal később, amikor már történelmileg rögződött a fegyelem szükségességének tudata, végbemegy a törvények szankcióinak „szelídülése”.

szállítmányáért nem fizet *B*, amely már csak azért is bajban van, mert neki meg *A* nem fizetett. A fizetések és adósságtörlesztések elmulasztása továbbgyűrűzik a többi vállalatra; létrejönnek a kényszerhitelek hosszú, egymásba kapcsolódó láncolatai.¹¹ Méretük 1992 áprilisáig egyre nőtt, amint azt a 15. táblázat érzékelteti.

15. TÁBLÁZAT
Kényszerhitelek

Év	Kényszerhitelt nyújtó vállalatok száma	Kényszerhitel összege (milliárd forint)
1979	52	7,9
1980	25	3,8
1981	27	4,7
1982	85	15,2
1983	167	33,8
1984	159	38,4
1985	127	28,3
1986	82	14,0
1987	82	14,0
1988	208	45,5
1989	314	72,8
1990	432	90,5
1991	1017	159,8
1992. április	1143	197,0
1992. december	642	104,0

Forrás: Várhegyi Éva és Sándor László (1992, 25. o.). Az adatok a Magyar Nemzeti Bank adataira épülnek.

Megjegyzés: Az 1991-es adat 1991. november 30-ra vonatkozik. Minden további adat az adott év december 31-i állapotát tükrözi. A kényszerhitelek adatai csak azokat a kényszerhiteleket tartalmazzák, amelyek összege nagyobb, mint 25 millió forint. A kényszerhitelek teljes összege, azaz a kisebb méretű kényszerhiteleket is magában foglaló adat a táblázatban foglaltnál feltehetően jóval magasabb. Érdemes összehasonlítani a kényszerhitel nagyságát a vállalatoknak nyújtott összes bankhittel, amely 1990-ben 144,3 milliárd forint, 1991-ben 121,4 milliárd forint volt. A kényszerhitel az összes bankhitel 63 százalékát tette ki 1990-ben, és 132 százalékát 1991-ben.

¹¹ Ilyenkor az adós vállalat előtt mintegy sorban állnak a hitelezők a tartozás kiegyenlítéséért. Ezért terjed el Magyarországon a jelenség megnevezésére a *sorban állás* kifejezés.

1992 második felében a kényszerhitelek nagysága számottevően csökkent. Ez feltehetően annak a jele, hogy a csődhullám máris érezteti hatását a pénzügyi fegyelem erősödésére. Emellett különböző kísérletek történnek a probléma megoldására a bankszektor közreműködésével. Például megszervezhető, hogy – akár több láncszemen keresztül – a kölcsönös tartozások egy része kiegyenlítsse egymást. A vállalatközi tartozások egy része átalakítható bankhitellé. Bár a kényszerhitelek nagysága figyelemreméltóan csökkent, nem kizárt a probléma újbóli megerősödése, amennyiben nem lesz gyökeres és tartós változás a pénzügyi fegyelem terén. Ahhoz, hogy a kényszerhitel legfeljebb szórványosan fordulhasson elő, ne pedig tömegesen, a vállalatoknak magukévá kell tenniük a következő két tiltást:

„*Vevő*, ne merészelj adós maradni a vételárral anélkül, hogy erről előre meg ne állapodtál volna az eladóval! Ha mégis megteszed, bajba kerülhetsz jogi úton: bíróság elé állíthatnak, elárverezhetik a vagyonodat. A jogi bonyodalmakon túlmenően, folt esik az üzleti tisztességeden, céged jó hírnevén, gyengül hitelképességed.”

„*Eladó*, óvakodj árud szállításától, amíg meg nem győződtél arról, hogy a vevő fizetni fog, s valóban hitelképes!”

Különösen a második figyelmeztetést érdemes hangsúlyozni. A kényszerhitelezőket gyakran az adós „ártatlan áldozataiként” festik le, akik igazságtételt követelnek. Úgy gondolják: jogosultak arra, hogy az állam úgy siessen segítségükre, mintha egy természeti katasztrófa áldozatai lennének. Nézetem szerint ez hibás érvelés. Tudomásul kell venni, hogy a piac nem „igazságos”. A vállalkozó – ezt már az elnevezés is jelzi – kockázatot vállal. Ha az üzlet beválik, igen sokat kereshet, ha meg balul üt ki, akkor ráfizet. Ha történetesen a vevő nem fizetett, akkor meg kell kísérelnie törvényes úton behajtani a neki járó pénzt. De ha ez nem sikerül – ez az ő baja... Ha el nem ment a kedve a vállalkozástól, akkor legközelebb majd jobban vigyáz arra, kinek adja oda az áruját.

Ebben a tekintetben is hozzá kell szokni a változáshoz. A szocialista gazdaságban az számított, hogy mennyit sikerült *termelni*. Ha a termelés végbement, akkor azt jelenteni lehetett a statisztikai hivatalnak, és akkor ez a termék-mennyiség hozzájárult a terv teljesítéséhez. Az már nem számított a vállalat szempontjából, hogy tulajdonképpen mi történik ezzel a termékkel. Ezzel szemben a piaci gazdaságban az és csak az számít, hogy mit sikerült *eladni*, mennyi pénzt sikerült kapni a termékért.

Miután át gondoltuk ezt a tanulságos példát, sor kerülhet a vállalati viselke-

dés elemzésére általánosabb szinten. Ebből a szempontból érdemes külön-külön vizsgálni a gazdaság két szegmensét, az új magán- és a régi állami vállalatokat.

Az új magánszektor: „imprinting”

A reformszocialista szakasz és a posztszocialista átmenet során keletkező új magánvállalatok magatartásának megértéséhez egy fogalmat szeretnék kölcsönözni az evolúciós biológiától: az „imprinting” kifejezést.¹² (Szótár szerinti fordítása: benyomás, bevésés, átvitt értelemben: az emlékezetbe való belevésés.) Állatok megfigyelése igen szilárd bizonyítékokat szolgáltat arra, milyen rendkívül erős hatásuk van az élet *legelső, különlegesen érzékeny szakaszában* berögződő szokásoknak. Ezek igen mélyen, szinte megváltoztathatatlanul belevésődnek a memóriába, és a szokás ismétlésére készítetik a szóban forgó élőlényt.¹³

Igen fontos, hogy az új magánvállalat az első naptól kezdve megtanulja: szigorúan meg kell tartania a pénzügyi fegyelem szabályait. Ezzel a követelménnyel szemben mutatkozik ellenállás. Előfordul, hogy a magánvállalkozók így érvelnek: ha állami vállalatok érdekében még ma is állami mentő akciókat indítanak, miért nem teszik meg ugyanezt velük is. Nézetem szerint nagy hiba lenne engedni ennek a nyomásnak. Ritka, valóban indokolt kivételektől eltekintve (ezekről szó volt korábban) nem szabad állami segítséggel kihúzni a pénzügyi bajból a magánvállalatokat. Küzdjenek meg azért, hogy életben maradjanak! Nem kell megrettenni attól, hogy minden évben az új magánvállalkozásoknak, különösen pedig a kis- és középméretű vállalatoknak akár 10-15 százaléka megszűnik. Az evolúció és szelekció egészséges, természetes folyamata megkívánja a nagyszámú be- és kilépést.

A régi állami szektor: a trauma mint oktató

Ugyanez a gondolatmenet kétkedővé teszi az embert azzal kapcsolatban, mi várható az állami vállalatnál, ha megmarad állami tulajdonban. A laza pénzügyi fegyelem eltérésének, a költségvetési korlát puhaságának tudata mély „imprinting”-gel vésődött be mindazok tudatába, akik az állami vállalatokat vezetik,

¹² Lásd E. H. Hess (1973) és W. Sluckin (1973).

¹³ A kislibák sétakörútjaikon libasorban követik anyjukat. Az „imprinting” jelenség egyik felfedezője, K. Lorenz megfigyelte: ha az inkubátorban kikelt kislibák vele, az emberrel ismerkedtek meg életük első óráiban, akkor őt követik libasorban, amikor sétálni indul, nem pedig igazi anyjukat, holott az is a közelben volt. Ez a szokásuk akkor is megmaradt, amikor már egyébként anyjuk társaságában éltek.

sőt rajtuk túlmenően a foglalkoztatottak széles körébe is. Egyáltalán megváltoztatható-e ez a tudat?

Talán megváltoztatható, legalábbis bizonyos mértékig, akkor, ha (de csak akkor, ha) a másik szerződő fél, a „biztosítótársaság”, az állam rendíthetetlen szigorúsággal tartja magát a piacgazdaság szellemében kötött új szerződéshez.

Az állam paternalista segélynyújtásához, mindenkor elérhető mentő akcióihoz úgy szoktak hozzá a múltban az állami vállalatok, mint ahogy sok gyenge személyiség hozzászokik a dohányzás, az alkohol vagy a kábítószer adta megkönnyebbüléshez. Érdemes átgondolni, analóg tapasztalatként: miképpen megy végbe az addiktív szenvedélyről való leszokás azoknál, akik egyáltalán képesek leszokni a dohányzásról, ivásról vagy kábítószerrel. A legfontosabb: be kell látniuk, hogy ez *káros és veszélyes*. Az esetek nagy részében felvilágosító írások vagy előadások hatására kerül sor erre a belátásra, máskor egy megrázó élmény adja a végső lökést, például a habozó személy környezetében zajlik le tragédia a mérgező megszokás következtében, vagy ő maga betegszik meg súlyosan.¹⁴

A 10. és 11. táblázat mutatja: Magyarországon a vállalat továbbélése szempontjából immár életveszélyessé vált a tartós veszteség és súlyos fizetéseképtelenség. Ha ez a benyomás tartósul, akkor előbb-utóbb elhiszik a menedzserek: a pénzügyi fegyelem betartása valóban élet-halál kérdése.

Ez megtörténhet – de nem biztos, hogy valóban így alakul majd a helyzet. Éppen az addiktív megszokások megfigyelése jelzi: milyen könnyű *visszaesni* a korábbi megszokásba egy-egy új kísértés hatására. Minden visszaesés az állam részéről a régi magatartásba – a pénzügyi fegyelem megsértésének eltűrésébe, a költségvetési korlát felpuhításába – azt az érzést keltheti az állami vállalati vezetők köreiben, hogy mégsem kell a dolgot túlságosan komolyan venni. És akkor a vállalati vezetők oldalán is bekövetkezik a régi magatartásba való visszaesés.

Van tehát esély arra, hogy az állami vállalatban új várakozások és ezzel együtt új habituális viselkedés alakuljon ki, erre azonban nem lehet teljes bizonyossággal számítani. Ez további érvet szolgáltat, az ismert többi érv mellett, az állami tulajdon privatizálására. Az újfajta magatartást igazából csak a kezdettől fogva a pénzügyi fegyelemhez szokott, magántulajdonon alapuló vállalkozásoktól várhatjuk.

---

¹⁴ I. Swenson és J. A. Dalton (1983) tanulmánya, amely a dohányzás feladására készítő tényezőkről szól, a következő adatokat közli: a megvizsgált mintán a dohányzás feladására készítő tényezők között az esetek 67,9 százalékában szerepelt a dohányzás által okozott halálos veszélyekről szóló statisztikák megismerése, az esetek 57,6 százalékában saját légzőszerveinek ártalmait, az esetek 29,2 százalékában egy családtagnak vagy barátának a dohányzás miatt bekövetkezett halála. Hasonló tapasztalatról számol be S. Curry, E. H. Wagner és L. C. Grothaus (1990).

IV. ÁLTALÁNOS KÖVETKEZTETÉSEK

A magyarországi helyzet elemzéséből számos általános következtetés adódik.

Hosszú előkészítő szakaszra volt szükség, mielőtt a kormányzat és az igazságszolgáltatás igazán kemény kézzel látott volna hozzá a pénzügyi fegyelem kikényszerítéséhez. Egész sor előfeltételnek kellett ehhez létrejönnie. Szükség volt a magánszektor egy kritikus tömegére, amely legalább részben képes pótolni mind az ellátásban, mind a munkahelyek teremtésében az állami vállalatokat, ha azok nagyobb számban megszűnnének. Szükség volt a piaci intézmények és a jogi infrastruktúra egy kritikus tömegére is. Szükség volt továbbá a munkanélküliség kezelésének apparátusára, elsősorban a munkanélküli-segélyek elosztását és a munkaerő közvetítését végző szervezetekre.

Amikor azután nagyobb eréllyel megindul a pénzügyi fegyelem érvényesítése, ismét hosszabb időszak kell ahhoz, amíg a gazdasági élet szereplői elhiszik, hogy az állam magatartása ebben a tekintetben valóban véglegesen megváltozott. A vállalatok vezetőinek saját várakozásait nemcsak a kormány fogadkozásai alakítják, hanem mindenekelőtt a tapasztalat. Amikor már több évre *visszatekintve* azt fogják látni: valóban új, szigorú és következetes pénzügyi fegyelmi rezsim jött létre, akkor fog megszilárdulni az új vállalati magatartás is.

Az eddig leszűrt két tanulságból közös következtetés vezethető le: a pénzügyi fegyelem megerősödése hosszú, sok éven át húzóódó evolutív folyamat.

A folyamat fájdalmas, nem valósulhat meg simán és súlyos társadalmi költségek nélkül. Főképpen azért nem, mert keserves mellékhatásokkal, a termelés visszaesésével és elbocsátásokkal jár együtt. De ezen túlmenően azért sem, mert a megrázkódtatás és trauma maga is része a nevelésnek.

A pénzügyi fegyelem megerősítése óhatatlanul *politikai kérdéssé* válik. Csak akkor jöhet létre, ha elég széles körű támogatásra talál a közvéleményben. Bizonyos mérvű konszenzust tételez fel, legalább hallgatólagos és passzív értelemben. Más szóval kifejlődéséhez az kell, hogy a politikai küzdőtéren lévő jelentős erők egyike se támadja hátba a fegyelem erősítésére irányuló politikát.

Az utolsó tanulság: a pénzügyi fegyelem irányába tett erélyes lépések *kockázattal* járnak. A negatív kísérőjelenségek, a termelés visszaesése, a munkanélküliség és a szociális biztonság gyengülése feszültséget okoz. Ez, ha nagymértékben fokozódik, destabilizáló hatást gyakorolhat, és alááshatja a még törekeny demokratikus intézményeket. Manapság Kelet-Európában nem is egyszer hangzanak el riasztó figyelmeztetések „a weimarizálódás” veszélyére. Ez az a helyzet, amelyben a gazdasági bajok okozta elégedetlenség közepette visszhangra talál a populista demagógia, a szélsőséges nacionalizmus és a fajgyűlölet.

Ezen a helyen, a tanulmány befejezéséül, szeretném leszögezni saját álláspontomat ebben a kérdésben. Amíg csak különböző gazdasági és jóléti célok állnak konfliktusban egymással, addig a magam részéről igen nagy súlyt helyeznék a hatékonyság növelésére s ennek érdekében a pénzügyi fegyelem kikényszerítésére. Ha azonban a helyzet józan és tárgyilagos politikai elemzése azt tárná fel, hogy a demokrácia veszélybe került a drasztikus gazdasági intézkedések miatt, akkor e veszély elhárítása érdekében inkább óvatosabban haladnék előre a pénzügyi fegyelem megerősítésének útján. Ha a hatékonyság és a demokrácia ügye kerül konfliktusba, akkor, meggyőződésem szerint, a legfontosabb a demokrácia intézményeinek védelme.

TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAESÉS: EGY ÁLTALÁNOS JELENSÉG VIZSGÁLATA A MAGYAR FEJLŐDÉS PÉLDÁJÁN¹

Kivétel nélkül valamennyi posztszocialista országban súlyos gazdasági recesszió megy végbe. Ezt az 2. ábra szemlélteti. Szembeötlő, hogy a hanyatlás lezajlása mennyire hasonló valamennyi országban, holott a kiinduló állapot és a konkrét körülmények tekintetében nagyon is különböző országokról van szó. Hasonló a termelés hanyatlásának története Lengyelországban, amely a „sokkterápia” iskolapéldája, és Magyarországon, ahol fokozatos volt az átmenet. Súlyosan visszaesett a termelés azokban az országokban, amelyek nagy nemzetközi adóssággal indultak, de Romániában és Csehszlovákiában (illetve Csehországban és Szlovákiában) is, amelyeket pedig az átmenet kezdetén nem nyomasztott ez a teher. Visszaesett a termelés ott, ahol a politikai fordulat előtt nem volt reform, de ott is, ahol sokéves reformfolyamat ment már végbe. Ez a feltűnő hasonlóság késztet arra, hogy e tanulmányban figyelmemet azokra a tényezőkre összpontosítsam, amelyek ennek az országsoportnak a történetében közösek. Noha a tanulmány mindvégig Magyarországról szól, azt remélem, hogy az elemzés szempontjai felhasználhatóak más posztszocialista országok vizsgálatához is.

Mivel a jelenség lényegesen eltér a gazdasági hullámzás elméleteiben eddig tárgyalt esetektől, indokolt, hogy külön nevet kapjon; megkülönböztetésül *transzformációs visszaesésnek* nevezem.

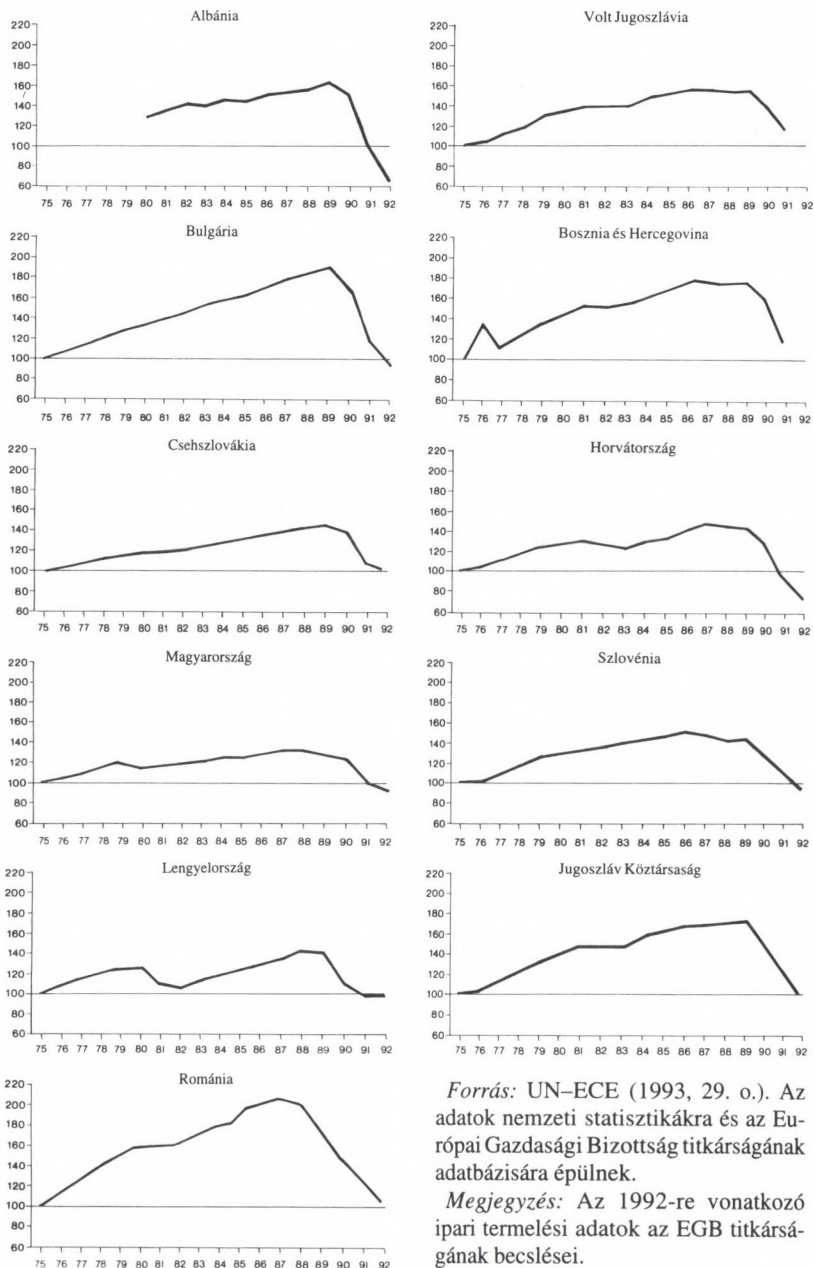
---

¹ Hálás vagyok Kovács Máriának a kutatáshoz adott sokoldalú segítségért, Kovács Álmosnak és Surányi Györgynek a kéziratához fűzött értékes észrevételeikért, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alapnak, az European Bank for Reconstruction and Developmentnek és az AustriaLottónak a kutatás támogatásáért.

2. ÁBRA

A bruttó ipari termelés indexei, 1975 = 100

Forrás: UN–ECE (1993, 29. o.). Az adatok nemzeti statisztikákra és az Európai Gazdasági Bizottság titkárságának adatbázisára épülnek.

Megjegyzés: Az 1992-re vonatkozó ipari termelési adatok az EGB titkárságának becslései.

A magyar adatokat a 16. és a 17. táblázat mutatja be.² Ezekből kitűnik, hogy a termelés hanyatlása, amely hosszabb stagnáló időszak után következett be, mélyebb, mint ami a kora harmincas évek nagy depressziójának idején következett be. Akkor 7, most 19 százalékkal esett vissza az összes termelés, az ipar pedig akkor 12, most 36 százalékkal csökkent. Márpedig Magyarországon mind ez ideig aránylag enyhébb volt a recesszió, mint a régió legtöbb más országában.³

16. TÁBLÁZAT
A GDP és az ipari termelés indexei Magyarországon
1980–1992

Év	GDP (1989 = 100)	Ipari termelés
1980	86,5	89,8
1981	89,0	94,3
1982	91,5	98,7
1983	92,1	100,4
1984	94,6	103,0
1985	94,4	100,9
1986	95,8	100,4
1987	99,7	103,6
1988	99,6	102,1
1989	100,0	100,0
1990	96,7	92,3
1991	85,2	74,8
1992 ^a	80,9	63,8

Forrás: GDP, 1980–1990 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 94. o). Ipari termelés, 1980–1984 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1991, 56. o.); 1985–1990 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 94. o). 1991-re és 1992-re vonatkozó adatok: a Központi Statisztikai Hivatal közlése.

^a Az 1992-re vonatkozó adat a Központi Statisztikai Hivatal előzetes becslésén alapul.

² A munkanélküliség alakulásáról lásd a hatodik tanulmányban közölt 13. táblázatot.

³ Feltételezhető, hogy ugyanebben az időszakban nőtt az informális szektor (az „árnyékgazdaság”) részaránya az összes termelésen belül. Ha ez valóban így van, akkor a formális és informális szektort magában foglaló összes GDP visszaesése kisebb annál, amit a hivatalos statisztika kimutat.

17. TÁBLÁZAT
Az output, a beruházás és a foglalkoztatás indexei Magyarországon
a nagy válság idején

Év	Nettó nemzeti termék	Ipari termelés	Beruházás	Foglalkoz- tatás az iparban
1929	100,0	100,0	100,0	100,0
1930	103,3	94,6	75,6	91,3
1931	101,0	87,4	59,1	82,9
1932	96,2	81,9	54,5	73,0
1933	93,6	88,2	43,5	73,6
1934	102,0	99,2	34,9	79,9
1935	102,7	106,8	34,5	85,9
1936	107,8	118,4	41,8	94,7
1937	115,1	129,5	54,3	104,0
1938	112,5	125,3	60,7	112,3

Forrás: Nettó nemzeti termék és beruházás: B. R. Mitchell (1976, 786. o.); Ipari termelés és foglalkoztatás: League of Nations (1939, 67. és 181. o.).

Mindenki számított arra, hogy az átmenet sokféle nehézséggel jár majd együtt, de a termelésnek ezt a nagymértékű visszaesését, tudomásom szerint, csak néhány közgazdász jósolta meg előre.⁴ Azóta egyre több kutató foglalkozik a kérdéssel, de a közgazdász szakmában még nem alakult ki konszenzus a jelenség magyarázatára. Van, aki egyetlen okra (vagy legalábbis egyetlen főokra) vezeti vissza, például a KGST-kereskedelem, ezen belül a szovjet piac összeomlására. Számomra nem tűnik meggyőzőnek az ilyen egysíkú elmélet. Nézetem szerint itt sokrétű, összetett jelenséggel van dolgunk, amely *multikauzális magyarázatot* igényel.⁵ Kutatásom különböző magyarázatok szintéziséhez szeretne hozzájárulni.

⁴ Nem készítették fel erre a jelenségre a közvéleményt a posztoszocialista régióban az új pártok, a vezető politikusok és az új demokratikus kormányok. Nem található a súlyos recesszióra vonatkozó prognózis az átmenet programját felvázoló első elméleti írásokban sem. Így például hiányzik az általam 1989-ben írott *Indulatos röpiratból* vagy a több neves nyugati makroközgazdász, O. Blanchard és mások által írott és sokszor idézett (1991) tanulmányból is. Az igen kevés számú korai figyelemzetések egyike K. Laski (1990) írása.

⁵ Ez a törekvés mutatkozik Erdős Tibor (1992), S. Commander és F. Coricelli (1992), S. Gomulka (1991a), (1991b), valamint G. W. Kolodko (1993) cikkeiben. Ezeknek az írásoknak több fontos gondolatát átvettem a jelen tanulmányban.

A tanulmány első része rámutat a recessziót előidéző néhány *általános* tényezőre. A második rész azokat a *speciális* tényezőket elemzi, amelyek a makrokereslet fő összetevőinek (beruházás, fogyasztás, kormányzati kiadás és export) összehúzóódását okozzák. Mind a két részben olyan okozati tényezőkről lesz szó, amelyek közös végső okra vezethetők vissza. Ez a közös végső ok maga a posztoszocialista transzformáció. Nem állítom azt, hogy a transzformációs okcsoporton kívül egyéb tényező nem játszik semmiféle szerepet. Kétségkívül hozzájárul például a posztoszocialista régió visszaeséséhez az is, hogy a külvilág, és ezen belül a fejlett kapitalista országok maguk is recesszión mennek keresztül. Túl a közvetlen gazdasági hátrányokon (nehezebb exportfeltételek, kisebb tőkebeáramlás) ez társadalom-lélektanilag sem kedvező. Balszerencse, hogy az egykori szocialista világ éppen akkor indul el a kapitalizmus felé, amikor az a rendszer nem éppen a legjobb formáját mutatja. Mindesetre tanulmányom nem ezzel a tényezővel, hanem kizárólag a transzformációban gyökerező *belső* hatásokkal foglalkozik.

Végül a harmadik fejezet következtetéseket von le az előző két fejezetben ismertett kauzális vizsgálatból. Mind a három részben a pozitív leíráson és elemzésen van a hangsúly; ugyanakkor mindháromban megjelennek, többnyire inkább csak szemléltető példa gyanánt, normatív ajánlások is.

Célszerű előre jelezni azt is, mire *nem* vállalkozik a tanulmány. Nem ad számszerű prognózist, és nem terjeszt elő részletes kormányzati intézkedési programot. Nem a magyar gazdaság pillanatnyi helyzetéhez kívánok hozzászólni, hanem az elmúlt és a soron következő évek néhány fontosabb tendenciáját szeretném elemezni, és stratégiai problémákhoz szeretnék hozzászólni.

I. A RECESSZIÓT ELŐIDÉZŐ ÁLTALÁNOS TÉNYEZŐK

Az érett kapitalista gazdaság recesszióiban sem csökken kivétel nélkül minden vállalat és minden termék termelése, hanem legalább szórványosan találkozunk még a mélypont közelében is sikeres, felfelé ívelő vállalkozásokkal. A transzformációs recesszióban ez nem kivételes jelenség; éppen ez a kettőség az egyik karakterisztikus vonása. Egymás mellett látható az összehúzó-dás és a tágulás, a kudarc és a siker, a tömeges kilépés és a tömeges belépés. Schumpeter mostanában sokszor idézett kifejezésével: teremtő rombolás megy végre, viharos ütemben. Makroértelemben azért beszélhetünk mégis

recesszióról, mert a két folyamat egyenlege negatív; a visszaesési folyamat sebessége egyelőre nagyobb, mint a vele párhuzamosan végbemenő növekedési folyamaté.

Ez a felismerés szükségessé teszi, hogy ne szorítkozzunk egyoldalúan az *abszolút* visszaesést magyarázó tényezők vizsgálatára. Az egymással ellentétes előjelű növekedési-csökkenési folyamatok végső egyenlegét befolyásolja mindaz, ami előmozdítja vagy hátráltatja akár a növekedést, akár a csökkenést.

A kapitalizmus minden egyes üzleti ciklusa mutat egyedi vonásokat. Mégis kísérletet teszek némi absztrakcióra; a transzformációs recesszió egyik-másik vonását össze fogom hasonlítani egy „ideáltípussal”, az érett kapitalista gazdaságban végmenő tipikus recesszióval.

Eladók piacából a vevők piaca felé

A kapitalista gazdaság normál állapotában, amelyet itt most összehasonlítási alapul veszünk, a hosszú távú trendet tekintve makroszintű pénzügyi egyensúly érvényesül: az adott árszint mellett egyensúly van a makrokínálat és a makrokereslet között. Ennek szokványos kísérőjelenségei: a természetes rátának megfelelő munkanélküliség, a piac zömében uralkodó korlátozott versennyel együtt járó fölös kapacitások, valamint a belépések és kilépések állandó folyama. Ebben a gazdaságban a termelő-eladó és a vevő közötti erőviszonyt ez utóbbi erőfölénye jellemzi. Ez a vevők piaca, amelyben az eladók versenyeznek a vevők pénzéért. Ez éppen a kapitalizmus egyik legnagyobb előnye, mert a kereslethez való alkalmazkodásra, a fogyasztói szuverenitás tiszteletére, a minőség javítására és új termékek bevezetésére ösztönöz.⁶

Állítsuk szembe ezzel az érett klasszikus szocializmus normálállapotát, a krónikus hiánygazdaságot, amelyben az adott árszint mellett nincsen egyensúlyban a makrokínálat és a makrokereslet! A kísérőjelenségek: munkaerőhiány, kielégítetlen kereslet számos termék és szolgáltatás iránt, tömeges sorban állás és kényszerhelyettesítés. A termelés bővítése rendszeresen szűk keresztmetszetekbe, fizikai erőforráskorlátokba ütközik.⁷ Ebben a gazdaságban a termelő-el-

---

⁶ A vevők piacának előnyeiről lásd Scitovsky Tibor ([1951] 1971), (1985) és E. Domar (1989) tanulmányait. A vevők és az eladók piacának összehasonlítását részletesen tárgyalja (1993) könyvem 11. és 12. fejezete.

⁷ Nyitott szocialista gazdaságban a termelés növelését sokszor devizakorlátok akadályozzák.

adó és a vevő közötti erőviszonyt az előbbi erőfölénye jellemzi. Az eladók piaca érvényesül, a vevők versenyeznek az eladó termékéért.

Az érett kapitalizmus üzleti ciklusában még a fellendülés tetőpontján sem csap át a piac állapotja általános, intenzív és krónikus hiánygazdaságba. Megmarad a játszma eddigi „térfelén”, azaz alapjában véve továbbra is vevők piaca uralkodik, legfeljebb az erőviszonyok némileg eltolódnak az eladó javára. A mélypontra nő a munkanélküliség és az erőforrások kihasználatlansága, ami még inkább kiélezi a versenyharcot.

Ezzel szemben a transzformációs recesszió összefonódik egy mélyreható s történelmi értelemben *egyszeri* változással: a gazdaság átmegegy a „másik térére”, átváltozik eladók piacából vevők piacává; kínálatkorlátos gazdaságból keresletkorlátos gazdasággá. Ez olyan folyamat, amelyet a gazdaságpolitika (a monetáris és fiskális politika, valamint az árpolitika) tudatosan így vezérel, mert fel akarja számolni a hiánygazdaságot. Alakulását azonban befolyásolja számos nem szabályozott, spontán körülmény is. Sokrétű kölcsönhatásról van szó recesszió és a „piaci rezsim” átbillenése (eladók piacából vevők piacává való alakulása) között, a két folyamat egyikéről sem mondható el egyértelműen, hogy *okozója* a másiknak.

Azokban az országokban, amelyek a politikai fordulat előtt elmozdultak a szocializmus klasszikus formájától, elsősorban hazánkban, korábban kezdődött meg az átmenet a vevők piaca felé. Tanulságos ebből a szempontból a *18. táblázat*. Jól jelzi, hogy hat év alatt fokozatosan csökkent a kínálati korlát (például a munkaerő-, anyag-, félkésztermék- vagy alkatrészhiány) szerepe. Mostanában már ritkán képezik közvetlenül a fizikai erőforrás-korlátok a termelés növelésének akadályát. Azzal a kis gyakorisággal, amellyel nálunk a termelés inputkorlátokba ütközik, találkozhatunk bármely érett piacgazdaságban is. E táblázat alapján is megállapítható, amit egyébként számos más tény is bizonyít, hogy Magyarországon megszűnt a hiánygazdaság; nem áll fenn többé általános, intenzív és krónikus hiány. Ezzel az igen lényeges változással párhuzamosan nő a keresleti korlát szerepe. A táblázat világosan tükrözi, hogy most már ez az akadály, amelybe a leggyakrabban beleütközik a termelés növelésének szándéka. (Emellett igen fontos szerepet játszanak a finanszírozási korlátok is, amelyekre később térek vissza.)

18. TÁBLÁZAT
A termelést hátráltató tényezők Magyarországon (százalék)

Negyed- év	Elégte- len ke- reslet	Munkaerő hiánya	Elégtelen kínálat			Finanszíro- zási problémák
			hazai eredetű anyagokból	rubel- területről	dollár- importált	
1987/1.	26,0	22,2	41,2		42,6	31,2
2.	27,4	23,7	42,3		46,7	24,3
3.	21,3	24,1	46,6		50,4	22,1
4.	24,1	15,8	39,4		41,8	20,4
1988/1.	28,0	15,7	50,0	16,6	32,8	32,7
2.	28,3	24,7	44,1	17,2	35,3	36,4
3.	27,3	23,0	45,3	18,2	64,0	35,0
4.	30,7	19,3	38,5	14,9	22,4	40,1
1989/1.	38,0	21,5	37,6	14,4	17,9	49,6
2.	40,1	22,0	28,7	11,0	11,8	46,1
3.	40,4	21,9	27,5	10,3	8,9	46,8
4.	51,2	13,4	21,4	8,0	6,3	49,4
1990/1.	51,3	12,1	13,8	5,8	3,9	57,8
2.	56,1	13,9	13,0	3,4	2,2	45,2
3.	51,0	10,3	15,3	4,6	5,2	51,9
4.	54,5	4,3	11,3	3,2	3,7	48,7
1991/1.	60,6	4,3	9,4	2,3	2,6	53,2
2.	70,1	4,0	7,1	1,5	2,4	54,1
3.	66,8	3,3	6,2	1,2	2,0	52,7
4.	65,9	3,0	7,2	0,5	1,0	47,3
1992/1.	65,1	3,3	5,8	0,3	1,0	51,0
2.	62,2	7,4	5,9	0,7	1,5	45,9
3.	56,1	4,4	10,6	1,7	3,1	47,8
4.	54,5	4,8	8,7	0,7	2,3	42,9
1993/1.	57,7	2,2	6,1		1,3	45,5

Forrás: KOPINT-DATORG (1993).

Megjegyzés: A felmérés módszerét a német IFO kutatóintézet dolgozta ki és az számos más országban használatos. A válaszadókat arra kérik, hogy sorolják fel a termelést akadályozó tényezőket. Minden válaszadó annyi tényezőt említhet, amennyit akar. Az adatok a tényezők relatív előfordulását jelzik, százalékban. A megkérdezettek olyan termelést akadályozó tényezőket is említettek, amelyek nem szerepelnek a táblázatban. A rubel terület a volt KGST-tagországokat foglalja magában. A felmérés 1987-ben és 1993-ban nem különítette el a rubel- és a dollárterületről származó importot.

Magyarországon ez a hosszú átmeneti időszak, némi egyszerűsítéssel, két szakaszra osztható. (Lásd az 19. táblázatot). Az elsőben a hiánygazdaság egyik elemét alkotó visszaszorított infláció mérsékelt ütemű nyílt inflációvá vált. Az árak fokozatos, mind szélesebb körű felszabadítása ebbe az irányba hatott; olyan árszint alakult ki, amelyen a gazdaság összességét tekintve egyensúlyba kerülhetett a kereslet és a kínálat. Ezt elősegítették kínálati tényezők is: a magánszektor megjelenése, a termelésbe való belépés némi könnyítése, az import részleges liberalizálása. Az infláció üteme egyre gyorsult, s 1991-ben tetőzött. 1991 júniusában az árindex 38,6 százalékkal volt magasabb a 12 hónappal korábbinál. Mindezek a folyamatok feltehetően felszámolták az elkölthetetlen vásárlóerőt, a „monetary overhang”-et. Más szóval fokozatosan felszámolóddott az a makroökonómiai állapot, amelyet a közgazdászok egy része általános túlkeresletként szokott jellemezni.

19. TÁBLÁZAT
Fogyasztói árindexek Magyarországon, 1980–1993

Év	Évi átlagos változás (százalék)
1980	9,1
1981	4,6
1982	6,9
1983	7,3
1984	8,3
1985	7,0
1986	5,3
1987	8,6
1988	15,5
1989	17,0
1990	28,9
1991	35,0
1992	23,0
1993. január	25,9
1993. február	24,7
1993. március	23,4

Forrás: 1980–1990 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1991, 218. o.); 1991: Központi Statisztikai Hivatal (1992b, 62–63. o.); 1992: Központi Statisztikai Hivatal (1992c, 63. o.); 1993: a Központi Statisztikai Hivatal közlése.

Már 1991-ben megindult és 1992-ben érzékelhetőbbé vált a pénzügyi kormányzat *diszinflációs* törekvése. Az inflációs ráta 1992 júliusában érte el az eddigi legalacsonyabb szintet; akkor 20,1 százalékkal volt alacsonyabb a 12 hónappal korábbinál, azóta a 20–26 százalékos sávban ingadozik éves szinten. Tulajdonképpen már korábban is bizonyos fokig kordában tartotta a monetáris politika a keresletet. Ha a késői nyolcvanas és a korai kilencvenes évek pénzügyi politikáját egy ortodox monetarista közgazdász nem is nevezné „restriktívnek”, hiszen folyamatosan teret adott igen tekintélyes inflatorikus pénztömeg-növekedésnek, annyi azonban bizonyos, hogy a kereslet nem „szaladt el”.⁸ Sőt, volumenét tekintve, számottevően csökkent, s mind szélesebbre nyílt a rés a korábbi maximális kínálat, azaz a potenciális GDP és a kereslet között. Végeredményben makroszinten a gazdaság átbillent túlkeresleti állapotból elégtelen keresleti állapotba.

A „piaci rezsim” szemléletesen jellemezhető a készletek összetételét leíró szintetikus mutatóval. Hiánygazdaságban a vállalat főképpen inputkészleteket halmoz, míg outputját hamar elviszik a vevők. A hiánygazdaság felszámolása-kor ez az arány megváltozik; nincs szükség inputok halmozására, ugyanakkor az értékesítési nehézségek miatt felgyűlik az outputkészlet. Ezt az arányváltást mutatja be az *20. táblázat*. Korábban 6 körül volt a mutató értéke Magyarországon, azaz hatszor annyi volt az inputkészlet, mint az outputkészlet, szemben az érett és fejlett piacgazdaságok 1 körüli értékével. Jelenleg a mutató értéke drámai csökkenést jelez, lement jóval 3 alá – bár még nem érte el az érett piacgazdaságra jellemző arányt.

---

⁸ A kereslet kordában tartásában szerepet játszottak institutionális reformok és a gazdasági aktorok viselkedésében végbemenő változások is. Bizonyos fokig keményebbé vált a költségvetési korlát, s ezzel együtt lanyhult a beruházási éhség; a vállalatok, sőt az állami költségvetés is már kevésbé könnyelműkódhettek a költésben.

20. TÁBLÁZAT
Az input- és outputkészletek aránya

Ország Időszak	Inputkészlet/outputkészlet
<i>Kapitalista országok, 1981–1985</i>	
Ausztria	1,06
Egyesült Államok	1,02
Finnország	1,92
Japán	1,09
Kanada	0,92
Nyugat-Németország	0,71
Portugália	1,66
<i>Magyarország</i>	
1981–1985	6,10
1988	5,16
1989	4,65
1990	3,50
1991	2,67

Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette.

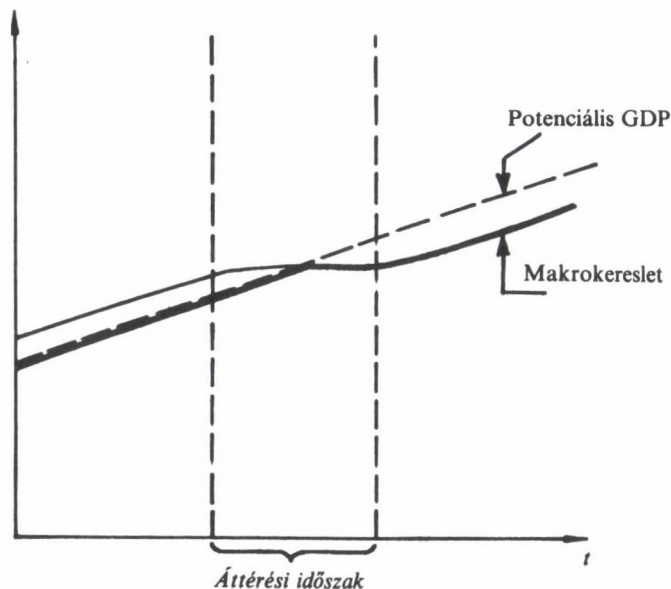
Mindebből egész sor fontos következtetés adódik témánk, azaz a recesszió szempontjából.

Nem lehet a recessziót kizárólag az elégtelen kereslettel magyarázni. Most is csak a vállalatok fele tekinti a kereslet elégtelenségét a termelés akadályozójának.⁹ Jelenleg „félíg-keynesi” helyzettel állunk szemben, amelynek kezelésére nem alkalmas *egymagában* egy doktriner keynesista terápia. De rögtön hozzá kell tennünk a gondolat másik felét: éppen mert már félíg-keynesi a helyzet, a kereslet alakulása igen tekintélyes szerepet játszik az output meghatározásában. Ezért ezt részleteiben is elemzem majd a tanulmány második részében. A posztoszocialista transzformációs recesszióban immár nem a kínálat központi szabályozói „léptek a fékre”, mint egykoron, a szocialista gazdaságban végbement beruházási és termelési „visszafogások” idején. Noha most sem *kizárólag* a keresleti oldalon gerjesztett recesszióval állunk szemben, ennek az oldalnak a szerepe vált elsődlegessé.

⁹ Érett, fejlett kapitalista gazdaságban sem válik – még az üzleti ciklus lefelé menő ágában sem – az elégtelen kereslet a termelés egyetlen akadályává; ott is legfeljebb 70-80 százalék a gyakorisága. Lásd például J.-J. Laffont (1985, 354. o.).

Amikor huszonhárom évvel ezelőtt először tettem fel magamnak azt a kérdést, hogyan megy majd át a kínálatkorlátos eladók piaca keresletkorlátos vevők piacába, abban reménykedtem, hogy ez megvalósítható a termelés visszaesése nélkül is.¹⁰ Azt gondoltam: a kínálat folyamatosan nő, miközben a kereslet növekedése annyira lassul (bár továbbra is pozitív marad), hogy végül is a helyzet átbillen túlkeresletből túlkínálatba. Az akkori elképzelést, pontosabban reményt szemlélteti az 1971-es könyvből átvett 3a) ábra.

3a) ÁBRA
Az 1970-ben leírt elgondolás

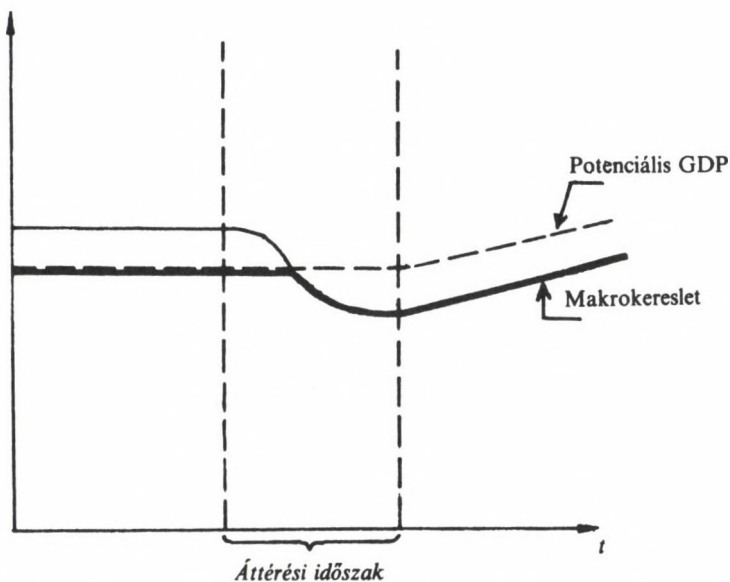

Megjegyzés: A vastag vonal a tényleges GDP-t jelképezi. Ez a potenciális GDP és a makrokereslet közül a kisebbik érték. A 3a) ábrán a görbe menete megegyezik az *Anti-Equilibrium* (1971) 22.2 ábrájával, csupán a változók megnevezését módosítottam, az általánosan használt terminológiának megfelelően.

¹⁰ Lásd *Anti-Equilibrium* (1971, 349. o.). Akkor más terminológiát használtam (szívás és nyomás), későbbi műveimben és a jelen írásban is átvettem az elterjedtebb elnevezéseket.

Sajnos a gyakorlatban számos ok miatt másképpen megy végbe az átmenet. Magyarországon már jóval a rendszerváltás előtt előbb lassult a termelés növekedése, majd hosszú stagnálás következett be. Ha ilyen körülmények között akarunk átmenni túlkeresletből túlkínálatba, akkor a kereslet növekedésének lefékezése, sőt (volumenben mérve) abszolút csökkentése elkerülhetetlenül magával rántja a kínálatot is, s ezek egymásra hatása ördögi körként hozzájárul a recesszió elmélyüléséhez. A posztszocialista gazdaság, amikor átmegy az egyik tartós piaci rezsimből, az eladók piacából a másik tartós piaci rezsimbe, a vevők piacába, akkor nem ideális egyensúlyi helyzetbe kerül, hanem *túlbillen*. A kereslet és kínálat valóságos dinamikáját szemlélteti, stilizált formában, a 3b) ábra. A termelés a már elért csúcspont-hoz képest abszolút volumenben mélyen visszaesik; ebben a tekintetben a

3b) ÁBRA
Az 1990-es évek realitása

gazdaság állapota a szokványos kapitalista üzleti ciklus hullámvölgyének mélypontjára emlékeztet.¹¹

Tulajdonképpen rossz lelkiismerettel használtam a fentiekben az *általános* túlkereslet és túlkínálat kifejezéseket, mert szimplifikálják a helyzetet. Hosszú ideje hadakozom az aggregált makrokategóriák könnyelmű alkalmazása ellen ebben a témakörben. A hiánygazdaság körülményei között is léteztek eladhatatlan áruk. Mikroszinten egymás mellett élhetnek túlkeresleti és túlkínálati jelenségek. A termelők egy része kínálati, másik része keresleti korlátokba ütközött. Most ez a figyelmeztetés időszerűbb, mint valaha. De ez már átvezet a következő tényezőhöz, a gazdaság reálszerkezetének átalakulásához.

A gazdaság reálszerkezetének átalakulása

Amikor a fentiekben a makroszintű pénzügyi egyensúly helyreállítását tekinttük át, nyitva maradt az a kérdés: miért jár a piaci rezsimmváltás, az eladók piacából vevők piacává való alakulás recesszív hatásokkal.

Végbemeget az árak fokozatos (más országokban esetleg hirtelen) felszabadítása, ezzel együtt új relatív árrendszer alakul ki. Minél inkább együtt jár ez a külkereskedelem liberalizálásával (s Magyarországon számottevő mértékben párhuzamosan ment ez is végbe), annál erőteljesebben és kisebb késleltetéssel éreztetik hatásukat a külföldi relatív árak is. Egyszeriben kiderül, hogy egész sor termékre és szolgáltatásra a korábbi magas vagy csak kevésbé csökkentett árakon nincsen elegendő kereslet; ha pedig az árak zuhannának, akkor a termelés veszteségesse válna. Ha ezzel egy időben (fokozatosan vagy hirtelen) megszüntetik e vállalatok pénzügyi támogatását, akkor azok kénytelenek termelésüket csökkenteni vagy teljesen beszüntetni. Ugyanakkor más termékek ára az eddig elfojtott kereslet jelentkezése nyomán megnő, termelésük vagy importjuk jövedelmezővé válik. Az új relatív árak és ezzel együtt a kereslet új termékösszetétele nyomán tehát megindul a kínálat alkalmazkodása, azaz a termelés reálszerkezetének átalakulása. Csakhogy a mennyiségek alkalmazkodása az új árakhoz mindenütt időt vesz igénybe, s különösen nehézkes, több ok miatt, a posztszocialista átmenet idején. (Ezeknek az okoknak egy részére még visszatérünk.)

Az erőltetett növekedés stratégiája a szocializmusban olyan termelési szerkezetet alakított ki, amely nem alkalmazkodott a végső felhasználás s ezen belül

---

¹¹ Az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Gazdasági Bizottságának 1992. évi jelentése hibának tartja, hogy nem ismerik fel a kelet-európai makrogazdasági feltételek változását. „Növekvő munkanélküliség, a hiányok felszámolása és az alapvető monetáris egyensúly helyreállítása mind annak a tünete, hogy a Kornai-típusú, kínálatkorlátos gazdaságok Keynes-típusú, keresletkorlátos gazdaságokká alakulnak át.” (UN–ECE, 1992, 51. o.).

a háztartási fogyasztás igényeihez, s amelynek felhasználására a központi allokáció és a hiány kényszerítette a vevőket. A reform megkezdése óta fokozatos változás megy végbe az output termékösszetételében; ez az átalakulás az elmúlt években meggyorsult. Ágazati szinten ez elsősorban az ipari termelés részarányának és abszolút volumenének csökkenését, valamint a szolgáltatások részarányának és abszolút volumenének növekedését foglalja magában. (Lásd a 21. táblázatot.) Ezen belül ezerféle kisebb és nagyobb átrendeződés megy végbe mikroszinten, az output konkrét termékösszetételében.

21. TÁBLÁZAT
A GDP összetétele Magyarországon

Ágazat	A GDP forrásai gazdasági ágak szerint (százalék)			
	1986	1988	1990	1991
Ipar	36,7	34,1	31,8	30,7
Építőipar	6,6	7,7	6,6	6,3
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	20,7	16,6	16,2	14,8
Közlekedés, posta és távközlés	8,9	8,0	8,2	8,8
Kereskedelem	9,4	10,1	11,5	11,1
Vízgazdálkodás	1,4	1,4	1,3	1,3
Egyéb anyagi tevékenységek	1,2	1,1	1,3	1,4
<i>Anyagi tevékenységek</i>	<i>84,9</i>	<i>79,0</i>	<i>76,9</i>	<i>74,4</i>
Személyes és gazdasági szolgáltatások	4,6	5,0	5,6	–
Pénzügyi intézmények szolgáltatásai	–	1,5	2,0	–
Egészségügyi, szociális és kulturális szolgál- tatások	6,2	8,7	9,4	–
Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatások	4,3	5,8	6,1	–
<i>Nem anyagi tevékenységek</i>	<i>15,1</i>	<i>21,0</i>	<i>23,1</i>	<i>25,6</i>

Forrás: 1986: Központi Statisztikai Hivatal (1989, 57. o.); 1988 és 1990: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 95. o.); 1991: Központi Statisztikai Hivatal (1992d, 61. o.).

A transzformációs recesszió ebben a tekintetben sokkal inkább schumpeteri, mintsem keynesi jellegzetességeket mutat. Nem egyszerűen elégtelen az aggregált kereslet, hanem miközben a gazdaság egyik szegmensének kibocsátása iránt drámaian csökken a kereslet, a másik szektoré iránt nem csökken, sőt még esetleg nő is. Csak két példát említek. A hosszú időn át elhalasztott kereslet szinte robbanásszerűen fejlesztette ki a személyi számítógéppel, az elektronikával, a modern informatikával és telekommunikációval kapcsolatos vállalkozásokat; ennek a széles szektornak még a recesszió közepette is hosszú időn át valóságos konjunktúrája volt. Az új relatív árak és az új összetételű kereslet hatására kivirágzott a vendéglátóipar és a turisztikával kapcsolatos szolgáltatás.

A termékösszetétel és az ágazati szerkezet változása összefonódik két másik változási folyamattal.

Változnak a tulajdonviszonyok. Csökken a tiszta állami tulajdonban lévő szektor részaránya, és nő a tiszta magántulajdonú, valamint az állami és a magántulajdon különböző kombinációit magában foglaló, vegyes tulajdonú szektor részaránya. Ez úgy megy végbe, hogy abszolút mértékben csökken a tiszta állami szektor termelése, míg a magán- és vegyes tulajdonú szektoré nő.

Változás megy végbe a vállalatok méretösszetételében. A klasszikus szocialista rendszer szinte teljesen felszámolta a kis- és középvüzemeket. A szocialista reformkorszakban, 1968-tól 1989-ig már kezdett visszaszívárogni a kis- és középvüzem, de igazából a politikai fordulat óta szaporodnak igen gyorsan. A nagyvállalati szegmens részaránya és termelésének abszolút volumene csökken, miközben a kis- és középvállalati szegmens részaránya és abszolút volumene nő.

A háromféle átrendeződés nem esik pontosan egybe, de azért jelentős részben átfedi egymást. Nem vagyunk messze a valóságtól, ha azt emeljük ki, hogy az állami ipari nagyvállalat visszaszorulóban és a magántulajdonú szolgáltatási kisvállalat előrenyomulóban van. Ennél általánosabb és pontosabb a fogalmazás, ha – anélkül, hogy specifikálnánk a tulajdon, méret és termék szerinti hovatartozást – a gazdaság összehúzódó és terjeszkedő szegmenséről beszélünk. A kívánatos tulajdonképpen az lenne, ha az expanzió gyorsabb lenne, mint az összehúzódás, és a kettő egyenlege pozitív növekményt adna. Sajnos a helyzet fordított, az első szegmens összehúzódása gyorsabb, mint a második tágulása. Nem azért, mert ezt bárki is így akarná, hanem mert a növekvő szegmens terjeszkedését számos tényező lassítja. Ezekről a lassító tényezőkről még a továbbiakban szó lesz.

Fájdalmas „természetes szelekció” megy végbe, de a traumának egészséges tisztító hatása van. Tulajdonképpen egy szokványos kapitalista üzleti ciklusban

is végbemegy hasonló folyamat; ez a gondolat nagy szerephez jut A. Spiethoff és J. Schumpeter cikluselméletében.¹² A mi transzformációs recesszióknban e folyamat sokkal intenzívebb és átfogóbb. A kapitalista üzleti ciklus végén a gazdaság reálszerkezete aránylag kevésbé módosult a ciklus előttihez képest. Ezzel szemben a transzformációs recesszió után feltehetően (vagy inkább azt mondanám: remélhetően) drasztikus módosulás mutatkozik majd.

A koordináció zavarai

Sokan hittek abban a naiv gondolatban, amely szerint a központosított tervezés és a bürokratikus koordináció kiiktatása nyomán azonnal automatikusan megjelenik és működni kezd a piaci koordináció. Valójában létezik egy sajátos „senki földje”, amelyben a bürokratikus koordináció *már* nem és a piaci koordináció *még* nem működik, s amelyben szétesettség, koordinálatlanság és anarchia fékezi a gazdasági aktivitást.¹³

A koordináció hiánya sokféle formában jelentkezik; ezek közül emelek ki néhányat:

- A gazdasági aktorok régi viselkedési szabályosságai megszűntek, de még nem tanulták meg az új helyzetnek megfelelő új viselkedést.
- A bürokratikus koordináció egyes régi intézményei (szervezetek és jogszabályok) megszűntek, de vagy még el sem kezdődött, vagy csak lassan halad az új piaci intézmények kiépülése. A piaci kapcsolatok hálójá még igen vékony, s időbe telik, amíg sűrűvé szövődik.
- A bürokratikus koordináció információs struktúrája felszámolódott, de nem fejlődött még ki az új jelzőrendszer, illetve a gazdasági aktorok még nem tudják kellőképpen érzékelni és feldolgozni az újfajta információkat.
- A bürokratikus koordináció, különösen a végső szétesése előtt, konzolidáltabb korszakaiban egyfajta rendet és kiszámíthatóságot biztosított. A piac természetéhez amúgy is hozzátartozik, hogy a résztvevők számára sok bizonytalanságot és kockázatot rejt magában. Ez azonban most, ebben a kiforratlan helyzetben megsokszorozódik. Az aktorok jó része nem ismeri ki magát, szorong, és döntéseiben tétovázik.

¹² Lásd A. Spiethoff (1902) és J. A. Schumpeter (1934), (1939) munkáit. E két cikluselmélet kitűnő áttekintése található A. Hansen ismert (1964) összefoglaló művében.

¹³ G. A. Calvo és F. Coricelli (1992) tanulmányukban a kereskedelem „befelé robbanásáról” vagy összeomlásáról (trade implosion) beszél. Az árukapsolatokat a piaci intézmények hiánya rombolja szét.

Az általuk leírt jelenség fontos része annak a tágabb jelenségkörnek, amelyet a fentiekben a kétféle koordinációs mechanizmus között tatóngó űrnek és koordinálatlanságnak nevezek.

Végletes formában mutatkozik ez a jelenség a Szovjetunió helyébe lépett köztársaságok nagy részében, de fontos szerepet játszik más országokban, például Albániában vagy Bulgáriában is. Nézetem szerint ezekben az országokban ez a recesszió egyik, ha nem a fő oka.

Magyarországon a bürokratikus koordináció visszaszorítása jóval korábban, már 1968-ban kezdődött, s azóta – ismételt visszaesésekkel – fokozatosan haladt előre. Ezért a fentiekben leírt jelenség ma már kevésbé drámai formák között mutatkozik, mint ott, ahol szinte közvetlenül ugrottak át a klasszikus szocializmusból a poszt szocializmusba. Érdemes azonban visszaemlékezni, hogy a szocialista rendszer keretei között végbement részleges reform idején is mindvégig léteztek „senki földjei”. Annak idején Bauer Tamás így jellemezte ezt az állapotot: „Sem nem terv, sem nem piac.”¹⁴

A transzformációs folyamat Magyarországon sem fejeződött be. A koordináció zavarai, a „senki földje” jelenségek most is fel-felbukkannak, és – legalábbis egyes ágazatokban – nagymértékben hozzájárulnak a visszaeséshez. Két példát hozok fel.

Az egyik a mezőgazdaság, amelyben valósággal zuhant a termelés. A kollektív tulajdonra épülő szövetkezeti termelés, kiegészítve a háztáji törpe magángazdaságok termelésével sok szempontból nem volt hatékony, de azért működött, és bizonyos szempontokból eredményeket is ért el. Ezekhez a tulajdonformákhoz igazodott annak idején a koordináció minden eleme: a szakirányítás, a beruházások allokációja, a hitel- és adórendszer, az árak megállapítása, a termelő és a felhasználó közötti kereskedelmi kapcsolat stb. A régi tulajdonformák megintogtak, de nem alakultak még ki helyükbe kiforrott új tulajdonformák. Minden cseppfolyós állapotban van. A koordináció régi intézményei és szervezetei ilyen körülmények között felmondják a szolgálatot. Viszont a szükséges új koordinációs intézményrendszer – a kistermelőt a felhasználóval összekötő korszerű, új nagy- és kiskereskedelmi hálózat, a kistermelőt kiszolgáló új hitelrendszer, az európai gyakorlathoz igazodó, a stabilitást elősegítő ár- és támogatási rendszer – még nem alakult ki. Mindez súlyosan visszaveti a termelést. A gondokat egész sor nagy kormányzati hiba tetőzi, legfőképpen a kárpótlással és a szövetkezetek átszervezésével kapcsolatban.

A másik példa az építőipar és ezzel összefüggésben a lakásépítés és városrendezés. Noha a szocialista gazdaságban ez háttérbe szorított, elhanyagolt szféra volt, de azért kialakult szervezete és intézményrendszere. Volt olyan időszak, amelyben legalább a felépült lakások számát tekintve aránylag nagy

---

¹⁴ Lásd Bauer Tamás (1983).

volt a teljesítmény, még ha az elkészült lakások minősége gyenge is volt. Most, bár igen nagy lenne a lakásigény, ez a szféra is szétesett. Nem épültek még ki a piaci intézmények, alig működik még a lakás piac sajátosságainak megfelelő hitelrendszer, fejletlen a közvetítő hálózat, nem jelentek meg még az egész városnegyedek fejlesztését vezérlő vállalkozók (a „developerek”), zavaros állapotban van a lakbérek és a szociális támogatások rendszere. Ezen a területen kétségkívül szükség van a piaci folyamatok állami felügyeletére, s egyes vonatkozásokban regulálására is (például a városrendezési vagy szociálpolitikai szempontok érvényesítésére). A bürokratikus és a piaci koordináció harmonikus összekapcsolódása helyett lépten-nyomon azok zavaros konfliktusaival találkozhatunk. Mindezek következtében súlyosan visszaesett a lakásépítés, holott ez lehetne a poszt szocialista átmenet egyik sikerágazata.

A piaci koordináció kiépüléséhez idő kell. Ez az egyik oka annak, hogy a recesszió számos területen elhúzódik. De a fejlődés időigénye lerövidíthető megfelelő jogszabályokkal és állami kezdeményezésekkel. Ezzel kapcsolatban sok mulasztás terheli a kormányzatot: így többek között késlekedés volt tapasztalható a piaci koordinációt alátámasztó jogalkotásban és a törvények végrehajtásában; a piacgazdasággal konform állami felügyelet meg szervezésében; egyes indokolt területeken állami garanciarendszerek kialakításában.

A pénzügyi fegyelem és a hatékonyság kikényszerítése

A magyar gazdaságban a vállalati költségvetési korlát keményedése figyelhető meg.¹⁵ Ennek leginkább kézzelfogható megnyilvánulása a csődtörvény érelyes végrehajtása – még ha azóta enyhítették is az eredetileg igen szigorú törvényt. Nagy számban kerül sor a csőd eljárások keretében a fizetésképtelen vállalatok újraszervezésére s egy részük felszámolására.

A magánvállalat eleve kemény költségvetési korláttal jön a világra. Noha vannak kísérletek itt is a puhításra, azért a magánszektor növekedése egyúttal a kemény költségvetési korlát térhódítását is magában foglalja.

Mi e változások hatása a jelen tanulmányban tárgyalt jelenségre, a recesszióra? A vállalatok egy része tönkremegy és kilép a piacról, ami elbocsátásokkal és a vállalati inputkereslet megszűnésével jár. A túlélő, de mostantól kezdve már valóban nyereségmaximalizáló, a túlélésért piaci eszközökkel küzdő vállalat a korábbinál jobban takarékoskodik ráfordításával, ami egyúttal azt jelenti, hogy csökken az inputok iránti kereslete. Megpróbálja felélni a múltban felduzzasztott inputkészleteit. Ez is keresletcsökkentő hatással jár. Elbocsátja a feles-

---

¹⁵ E folyamatot a hatodik tanulmányban elemzem részletesebben.

legessé vált munkásokat. A munkanélküliek fogyasztói kereslete általában kisebb, mint a foglalkoztatottaké.

Az állami vállalatok vezetése, még ha rá is szánja magát elbocsátásokra, bizonyos fokig húzódozik a munkaerő-felesleg radikális leépítésétől. A 22. táblázat szemlélteti, hogy a foglalkoztatottság az iparban jóval lassabban csökken, mint a termelés, s ennek következtében romlik a munka termelékenységé. Feltehetően még mindig nagy a kapun belüli munkanélküliség. Más a helyzet, ha az állami tulajdont privatizálják. Elméletileg is elvárható, de számos eset tapasztalatilag is igazolja: az új tulajdonosok első dolga az, hogy elbocsátják a feleslegesnek minősített dolgozókat.

22. TÁBLÁZAT

Bruttó termelés, foglalkoztatás és munkatermelékenység a magyar iparban^a,
1980–1992

Év	Output	Foglalkoztatottak átlagos száma (1989 = 100)	Egy foglalkozta- tottra jutó termelés
1980	87,0	116,1	74,9
1981	89,4	113,7	78,6
1982	91,6	111,4	82,2
1983	92,3	109,2	84,5
1984	94,8	108,6	87,3
1985	95,5	107,9	88,5
1986	97,3	107,1	90,9
1987	101,0	104,4	96,8
1988	101,0	101,7	99,3
1989	100,0	100,0	100,0
1990	90,8	94,5	96,0
1991	71,3	82,2	86,7
1992 ^b	55,0	68,0	81,0

Forrás: 1980–1991 időszak: Központi Statisztikai Hivatal (1992a, 122. o.); 1992: ÉOPINT-DATORG (1992, 193. o.).

^a Az 1980–1989-re vonatkozó outputadatok az iparhoz tartozó gazdasági szervezetek adatait tartalmazzák. Az 1990-re és 1991-re vonatkozó outputindexek az ipari termelés adataira épülnek. Az adatok 1990-től azokat a jogi személyiségű vállalatokat ölelik fel, amelyek több mint 50 főt foglalkoztatnak. A táblázat nem tartalmazza az építőipart.

^b 1992. január–június.

Elterjedt az a nézet, amely szerint a recesszióból való kilábalás és a növekedés fő eszköze a privatizálás. Ez azonban a valóságos összefüggést leegyszerűsítő tévképzet. *Hosszú távon* a magántulajdon térhódítása, a korábban állami tulajdonban volt nemzeti vagyon privatizálása és a gazdaság minden szektorában a pénzügyi fegyelem kikényszerítése, a költségvetési korlát megkeményítése valóban növeli a hatékonyságot, és ezáltal végeredményben meredekebbé teszi a növekedés trendjét. *Rövid távon* azonban mindez másként hat, mert – amint azt a fentiekben vázoltuk – növeli a munkanélküliséget, csökkenti a keresletet, és ezzel hozzájárul a recesszióhoz. A választás a rövid távú antirecessziós cél és a hosszú távú növekedési cél között a poszt szocialista átmenet egyik súlyos dilemmája.

A pénzügyi szektor elmaradottsága

A most tárgyalandó probléma tulajdonképpen része az előbbi kettőnek, de különleges fontossága miatt érdemes külön is szemügyre venni. Hogy mit jelent a különbség a teljesen monetizált kapitalista és a félig monetizált szocialista rendszer között, azt most érezzük csak igazán, amikor a pénzügyi szektor elmaradottsága a növekedés egyik gátjává vált.

Emlékeztetek a 18. táblázatnak arra az oszlopára, amely megadja, hogy a vállalatok mekkora hányada látja az elégtelen finanszírozásban a termelés növekedésének egyik akadályát. Figyelemre méltó, hogy míg 1987-ben ezt a megkérdezettek 20-30 százaléka említette, addig mostanában már 45-50 százalék körül van a gyakoriság.

A klasszikus szocializmus bankja nem igazi bank; valóságos funkciója inkább az összállami könyvelés és pénztárszolgálat, kiegészítve a termelővállalatok feletti felügyelet egyes mozzanataival. Vezérlő elve az, hogy amennyiben egy reálakciót szükségesnek minősít a terv, illetve az állami bürokrácia, akkor biztosítani kell a megvalósításhoz szükséges pénzt. Ahol még a politikai fordulat előtt reformálni kezdték a gazdaságot, mint például Magyarországon, ott a bankrendszer is kezdett átalakulni és némiképpen hasonlulni egy igazi piacgazdasági bankszektorhoz, noha ez a fejlődés még korántsem volt befejezettek tekinthető.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata a pénzügyi szektor átfogó elemzése; itt most csak néhány olyan problémával foglalkozom, amely közvetlenül kapcsolódik a témánkhöz, azaz a recesszióhoz és növekedéshez.

Az egyik baj a hitelezői kockázat könnyelmű és felelőtlen vállalása ott, ahol ezt nem üzleti jellegű tényezők motiválják. Ez a probléma, amely kapcsolódik az előző alfejezetben tárgyalt kérdéskörhöz, nevezetesen a pénzügyi fegyelem ügyéhez, igen élesen jelentkezik még ma is a Szovjetunió utódállamaiban. Ott bankhitelekkel tartják életben a ráfizetéses vállalatok ezreit; ezzel gerjesztik az

inflációt és akadályozzák a pénzügyi fegyelem kikényszerítését. Magyarországon ez már nem tömeges jelenség; ezen a fázison már túljutottunk. De azért nálunk sem számolódott fel teljesen az állami kereskedelmi bankok és az állami nagyvállalatok közötti sajátos viszony. Az állam mindkettő gazdája; bizonyos értelemben „perszónálunió” érvényesül. A bankok nem egy esetben kíméletesebbek e régi partnerekkel szemben, ha a követelések érvényesítéséről van szó, mint az új ügyfelekkel, a magánvállalkozókkal szemben. Időnként hasonló elfogultság tapasztalható új hitelek nyújtásakor is.¹⁶ A behajthatatlan hitekkel kapcsolatos rendezés igen sokáig késlekedett. A bankok az állami vállalati szektor iránt tanúsított „puha” magatartásukkal akadályozzák a korábban körvonalazott természetes szelekció megvalósulását. A helyzetet tovább rontja, hogy a kormányzat és a politikai élet egyik-másik magas beosztású személyisége, rendszerint informális módon, időről időre beavatkozik az állami tulajdonban lévő kereskedelmi bankok tevékenységébe, nyomást gyakorol hitelezési döntéseikre.

Egyes hitelkapcsolatokban a kockázat semmibevétele, másokban viszont túlzott óvatosság, valóságos gyávaság mutatkozik, különösen ha kis- vagy közepes méretű magánvállalat vagy háztartás akarja felvenni a hitelt. El kell ismerni, hogy itt valóságos dilemmáról van szó. A bankok most kezdik csak igazán megszokni, hogy *üzleti* tevékenységet kell folytatniuk, amely összességét tekintve nyereséget hoz. Most kellene megtanulniuk, hogy a bank nem felsőbb parancsra vagy politikai funkcionáriusok baráti ajánlásaira pénzt osztogató intézmény. Igen ám, de most sok esetben stréber túlbuzgósággal alkalmazzák a frissen tanult leckét, és végletesen irtóznak a kockázattól. Egyelőre még nem sajátították el eléggé a lecke második felét, azt ugyanis, hogy a bank mint üzleti vállalkozás abból él és abból kell nyereséget szereznie, hogy hitelez. Az „áruvisszatartásból” nem tud tartósan hasznot szerezni egyetlen piacgazdasági vállalkozás sem.

Paradox helyzet alakul ki. A bankrendszerben nagy tömegű likviditás halmozódik fel – de ott megreked. Egyfelől: a kereskedelmi bankok húzódoznak attól, hogy ezt széles körben hitelként kihelyezzék, de a vállalkozói kör is tartózkodik a hiteligenléstől, mert maga is túl kockázatosnak érzi.

Hosszú időn át igen magas volt a nominális kamatláb, amely csak nem is olyan régen kezdett csökkenni. A reálkamatláb, a magas inflációs ráta miatt ugyan kevésbé volt riasztó, de még annak szintje is eléggé magas volt ahhoz, hogy sok vállalkozót visszatartson hitelek felvételétől. Vita folyik arról, hogy a

---

¹⁶ Nem kizárólag állami vállalatok iránt mutatkozik részrehajlás. A bankok jó néhány nagy magánvállalat számára is könnyelműen adtak óriási hiteleket, és nehezen szánják rá magukat a visszafizetést kikényszerítő keményebb fellépésre.

jelenlegi magyar helyzetben milyen szerepet játszik a kamatláb magassága a hitelek felvételével kapcsolatos döntésben. Nincs a határozott állásfoglaláshoz kellő súlyú érvem; inkább csak a benyomásomat tudom közölni. Úgy tűnik, hogy a tanulmány írásakor érvényes reálkamatláb mellett a közepesen sikeres vállalkozás is képes lenne a mostanában felvett hitel adósságszolgálatát ellátni. Nézetem szerint azoknak van igazuk, akik szerint a hitelek felvételétől való húzódozás fő oka a bizonytalanság.¹⁷ Túl sok a kiszámíthatatlan elem a jövő jogi helyzetben, a tulajdonviszonyokban, az adózásban és más közterhekben, a relatív árak és az infláció jövődjének alakulásában s nem utolsósorban a gazdaság általános állapotára vonatkozó prognózisokban. Ami pedig a hitelezői oldalt illeti: ahhoz viszont talán már eléggé lecsökkent a kamatláb, hogy a bankok még inkább húzódozzanak hitelek nyújtásától éppen a gazdasági feltételek adott bizonytalansága miatt.

Az előző alfejezetben megkezdett gondolat sor folytatásaképpen itt megemlíthetem: egyelőre még egész sor intézmény és szervezet hiányzik, amelyre nagy szükség lenne a piacgazdaság működéséhez általában, különösen pedig a mi átmeneti gazdaságunk előrelendítéséhez. Csak néhány példát említek. Nem alakult ki a jelzálogok és garanciák olyan rendszere, amely nem egyszerűen lemásolná az érett piacgazdaságok szabályait és konvencióit, hanem figyelembe venné a mi átmeneti gazdaságunk jellegzetes kifaragatlanságát, a vállalkozói réteg kezdeti gondjait. Még mindig nem fejlődött ki minden modern pénzügyi rendszer elemi eszköze, a folyószámla- (csekk-) rendszer. Igen lassúak és drágák az átutalások és lassú a bankrendszeren belül átfutó követelések behajtása. Kevésbé terjedt el a hitelkártya. Nem erősödött meg a különféle befektetési társaságok, kockázatitőke-vállalkozások, nyugdíjpénztárak és más pénzügyi közvetítő intézmények hálózata. Igencsak a kezdetén tart a tőkepiac fejlődése.¹⁸

Itt is meg kell említenem azt a két ágazatot, amelyről már korábban szó volt: a mezőgazdaságot és a lakásépítést. Mindkettőnél sajátos hitelezési és tőkepiaci konstrukciókat alkalmaznak szerte a világban. Magyarországon ezek kiépítése igen vontatottan haladt előre, ami nagyban hozzájárult az e két ágazatban mutatkozó súlyos visszaeséshez.

---

¹⁷ Lásd például Valentinyi Ákos (1992) cikkét.

¹⁸ Külön is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy nem csupán a szűken vett bankszektor, hanem a tágabban vett pénzügyi szektor fejletlenségének problémáival is küszködünk. Hiba lenne, ha a vállalatok finanszírozásában túlzott szerepet kapna a hitel és túlságosan háttérbe szorulna a saját tőke. Az induló saját tőke előteremtésében, illetve a tőkeemeléshez szükséges befektetések megszerzésében nehézségek mutatkoznak. Az értékmegőrzés és a nyereségszerzés rendkívül nagyfokú bizonytalansága és a befektetéseket megvalósító szervezetek kialakulatlansága sok pénztulajdonost visszatart attól, hogy a tőkepiacra jelentkezzenek megtakarításaival.

Igaz, a pénzügyi szektor fejlődése elkerülhetetlenül hosszú időt vesz igénybe, de a kormányzatot is sokféle mulasztás terheli abban, hogy nem tartunk előbbre. Ez érvényes mindazokra a jelenségekre, amelyekkel az elmaradottságot szemléltettem. Még egy további jellemző példa a kormányzati mulasztásra az a huzavona és hosszú halogatás, amely a vállalkozóknak nyújtható E-hitelek feltételeinek megkönnyítését és ezzel igénybevételek kiszélesítését megelőzte. Tétovázás és fantáziátlanság mutatkozik olyan területen, ahol valóban szükség lenne konstruktív állami kezdeményezésekre.

G. A. Calvo és F. Coricelli már említett (1992) tanulmányukban a hitelrendszer működési zavaraiiban és a hitelek szűkösségében látják a recesszió egyik alapvető okát. Ez jogosnak tűnik, de – legalábbis Magyarország esetében – némileg pontosítani kell ezt a megállapítást. A fő bajt nem abban látom, hogy szűkös a központi monetáris politika által lehetővé tett összes hitel kínálata. Itt még redundancia is tapasztalható. A fő baj nézetem szerint abban van, hogy túl nagy súrlódással, rossz hatékonysággal működik a pénzügyi szektor mint a pénz közvetítője a betétképző-megtakarító pénztulajdonos és a kölcsönök felvevője között.

A tanulmány első részének összefoglalásaképpen megállapítható: a posztszocialista átalakulás szükségképpen létrehoz olyan folyamatokat, amelyek az összes termelés csökkenése irányába hatnak. Ötféle „dimenzióban” vizsgáltuk az átalakulásnak ezt a fájdalmas következményét; ez az ötféle folyamat egymással összefonódva, egymást erősítve hátráltatja a növekedést, illetve visszaveti a termelést. A negatív hatásokat kormányzati hibák tetézik.

II. A MAKROKERESLET NÉGY ÖSSZETEVŐJÉRŐL

Az előző rész első alfejezete rámutatott arra a kitüntetett s egyre növekvő szerepre, amelyet a posztszocialista átmenet idején a keresleti oldal játszik az output meghatározásában. Ezért most a makroökonómiában szokásos tagolásban sorra vesszük a kereslet fő összetevőit. (Változásairól összefoglaló áttekintést ad a 23. táblázat.)¹⁹ De előljáróban is hangsúlyozni szeretném: nem szorítokozom kizárólag a keresleti (felhasználási) oldal vizsgálatára, hanem

---

¹⁹ Tanulmányom szövege a makroökómia szokványos kategóriáit használja: beruházás, magánfogyasztás, kormányzati fogyasztás és exporttöbblet vagy nettó export. A GDP felhasználását leíró hivatalos statisztika osztályozása ettől némiképpen eltér, amint az például a 23. táblázatban is látható. A makroökonómiai kategóriáknak nagyjában-egészében megfeleltethető egy-egy statisztikai kategória. Mivel ezen a helyen nem végezek kvantitatív elemzést, a kétféle osztályozás eltérései remélhetően nem fognak zavart kelteni.

szóba kerülnek majd a kínálati (termelési) oldal egyes jelenségei is. Noha kiindulópontként mindegyik tételnél először makroszemlélettel közelítem meg a jelenséget, több ízben kitérek majd a mikroökonómiai és institutionális vonatkozásokra is.

23. TÁBLÁZAT
A bruttó hazai termék felhasználása

Megnevezés	GDP (1988-as áron, millió forint)				Volumenindexek (százalék)		
	1988	1989	1990	1991	1989/ 1988	1990/ 1989	1991/ 1990
Lakossági fogyasztás	873 814	893 586	861 112	811 591	102,3	96,4	94,2
Közösségi fogyasztás	175 000	164 000	168 300	163 755	93,7	102,6	97,3
Végső fogyasz- tás	1 048 814	1 057 586	1 029 412	975 346	100,8	97,3	94,7
Beruházás	310 801	332 529	308 800	272 925	107,0	92,9	88,4
Készlet-fel- halmozás	49 941	32 685	40 947	-1 136	-	-	-
Bruttó fel- halmozás	360 742	365 214	349 747	271 789	101,2	95,8	77,7
Belföldi felhasz- nálás	1 409 556	1 422 800	1 379 159	1 247 135	100,9	96,9	90,4
Export	530 395	536 815	508 132	430 345	101,2	94,7	84,7
Import	491 738	500 737	479 425	437 038	101,8	95,7	91,2
Kiviteli (+) illetve behoza- tali (-) többlet	38 657	36 078	28 707	-6 693	-	-	-
GDP összesen	1 448 213	1 458 878	1 407 866	1 240 442	100,7	96,5	88,1

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1993, 1.3.2 táblázat).

Beruházás

Kezdjük azzal, ami a közép- és hosszú távú növekedés szempontjából a legfontosabb: a beruházással! A beruházások volumene súlyosan visszaesett (lásd a 24. táblázatot), mégpedig a csúcsponthoz képest 29 százalékkal. Az egyre csökkenő GDP felhasználásában visszaszorult a beruházások részaránya (lásd a 25. táblázatot).

24. TÁBLÁZAT
Beruházás Magyarországon, 1980–1992

Év	Beruházás
	1980 = 100 (összehasonlító árak alapján)
1981	95,6
1982	94,2
1983	90,9
1984	87,7
1985	85,1
1986	90,6
1987	99,4
1988	90,3
1989	95,0
1990	86,8
1991	76,8
1992 ^a	71,0

Forrás: Az adatok a Központi Statisztikai Hivatal közlésén alapulnak.

^a A Központi Statisztikai Hivatal előzetes kalkulációja. A beruházási adatok az üzembe helyezett és a befejezetlen beruházások teljesítményértékére vonatkoznak.

A klasszikus szocialista rendszerben állandó, kielégíthetetlen beruházási éhség mutatkozott. Sohasem lankadt el az, amit Keynes a beruházásra serkentő „állati ösztönöknek” (animal spirits) nevezett. A döntéshozókat minden szinten, a műhelyfőnöktől a miniszterelnökig expanziós készletes hajtotta. Az a tény, hogy a beruházás számláját végül mindig közpénzből fizették ki, és ezáltal kiküszöbölték a beruházás pénzügyi kudarcát, garantálta a növekedési optimizmus állandóságát.

25. TÁBLÁZAT
Beruházás Magyarországon, 1980–1991

Év	Beruházás a GDP százalékában
1980	28,8
1981	26,5
1982	25,2
1983	24,5
1984	23,0
1985	22,5
1986	24,0
1987	24,7
1988	20,6
1989	20,3
1990	17,8
1991	19,1

Forrás: 1980–1987 időszak: Magyar Nemzeti Bank (1990, 97. o.); 1988–1990 időszak: National Bank of Hungary (1991, 129. o.); 1991: Vígh Judit (1993, 22. o.).

Már a felemás reformok is tompították, a politikai fordulat és a nyomában végbemenő intézményi változások pedig szinte kiirtották ezt a szemléletet. A beruházási éhség megszűnt, helyébe óvatosság, sőt sokaknál gyanakvó félelem lépett.²⁰ Vegyük sorra a beruházási döntések különböző szféráit!

1. A kormányzati szektorban, amihez itt most nem soroljuk hozzá az állami tulajdonban lévő vállalatokat, visszaesett a beruházási tevékenység. Ez persze összefügg a súlyos fiskális helyzettel. A szocialista rendszerben hasonló feszültség még nem riasztotta volna el a felső vezetést nagy beruházási terhek vállalásától, hiszen akkor erről a nyilvánosság teljes kizárásával lehetett dönteni. Bármilyen nagy is volt a beruházási kiadás, azt fedezni lehetett a lakosságra kivetett közvetett adókkal. Most azonban ez szóba sem jöhet, hiszen az adófizetők pénzének elköltése felett a legnagyobb nyilvánosság előtt a parlament rendelkezik.

²⁰ A magatartási indítékokat tekintve ez a jelenség rokon azzal, amiről fentebb a hitelezéssel kapcsolatban volt szó. Mindkét szférában erős rizikóaverzió tapasztalható.

A két szféra, noha van közöttük átfedés, nem azonos. A beruházások egy részét nem hitelből finanszírozzák; a hitelek egy részét nem beruházási célra adják.

A recesszió leküzdése érdekében kívánatos lenne, hogy a kormányzati kiadásokon belül növekedjék a beruházások részaránya. Az államnak jobban ki kell vennie a részét elsősorban az infrastrukturális beruházásokból.

2. Az állami vállalatoknak abban az osztályában, amely előreláthatólag hosszabb ideig vagy véglegesen állami tulajdonban marad, szükség lenne a fennmaradást biztosító és korszerűsítő beruházásokra. Csakhogy ebben a körben is sok vállalat súlyos pénzügyi nehézségekkel küzd, és nem eléggé hitelképes. Ha a beruházás ráfizetésesnek mutatkozna, nem számíthatnak automatikus kiegészítésre. Ezért nyoma veszett a régi magabiztosságnak, a vezetők tévováznak, és nemigen mernek beruházni. Ezen változtatni kellene. A döntéshozók természetesen felelősséggel tartoznak e beruházási döntésekért, amelyeket végső soron közpénzből fedeznek. Ez azonban ne akadályozza azt, hogy végül is szülessenek ilyen döntések; a gazdasági közvéleménynek is bátorítania kell az állami szektort beruházási tevékenységre.

3. Még súlyosabb a helyzet azokban az egyelőre még állami vállalatokban, amelyekről tudni lehet, hogy magántulajdonba kerülnek majd. Itt szinte megbénul minden beruházási tevékenység; az új tulajdonosokra várva senki sem mer hozzákezdeni. Sőt, csendben diszinvestíció folyik, azaz a korábban beruházott vagyon felélése. Ezekből a megfigyelésekből több gyakorlati következtetés adódik.

- A beruházások szempontja is sürgeti a tulajdonosváltás gyorsítását. Az értékesítés fő kritériuma ne a közvetlen árbevétel legyen, hanem az általános társadalomátalakítási célok mellett leginkább az új tulajdonosok által ígért beruházási és munkahely-teremtési program várható eredményeit kell mérlegelni.

- Addig is, amíg a privatizálásra sor kerül, legalább azt kell biztosítani, hogy a vagyon minél jobb állapotban kerüljön az új magántulajdonosok kezébe. Ennek elemi része az állagmegőrzés, a gondos karbantartás. Sok vállalat esetében időszerű a reorganizáció, ami rendszerint ugyancsak kisebb-nagyobb befektetéseket igényel.

- A vállalatok menedzsereit az eddiginél sokkal inkább érdekeltté kell tenni abban, hogy a fenti feladatok megvalósuljanak, és ne leromlott, hanem minél értékeesebb vagyon kerüljön privatizálásra.

4. A magánvállalatokban tulajdonképpen él a Keynes által emlegetett „animal spirits”; már a belépések, vállalatalapítások nagy száma is igazolja ezt. Él – vagy pontosabban: élne, ha számos kedvezőtlen körülmény le nem hűtené a beruházási kedvet. Kettőt már említettem a pénzügyi szektor tárgyalásakor: a piacgazdaságban egyébként szokásosnál sokkal nagyobb bizonytalanságot, valamint a

pénzügyi szektor elmaradottságát és húzódozását a magánvállalat számára nyújtott hitelezéstől. Ehhez párosul a tőkepiac gyengesége; továbbá az, hogy az adózási rendszer nem eléggé barátságos a beruházások iránt. Sokan a beruházási kedvet lohasztó tényezők közé sorolják a kamatlábak magas szintjét is. (A kérdésről már korábban szó volt.)

A recesszióból való kilábalás kulcskérdése, hogy ezeket a kedvezőtlen körülményeket kiküszöböljük.

5. A beruházási szféra fontos szereplője a háztartás, amely a saját használatra szolgáló öröklakás vagy ház építését finanszírozhatja – megtakarításaiból és hitelből. Már szó volt róla, s itt csak a teljesség kedvéért kell újra megemlítenem: általában a lakásépítés és ezen belül a háztartás által finanszírozott lakásépítés súlyosan visszaesett. Ennek a tevékenységnek a fellendítése – többek között könnyebben megszerezhető hitelek, valamint adókedvezmények révén – fontos szerepet játszhat a recesszió leküzdésében.

Fogyasztás

Amint az a 23. táblázatból is kiderül: a magánfogyasztás (lakossági fogyasztás) volumene csökkent, de kisebb mértékben, mint a GDP és az összes reáljövedelem.

A központi tervezés mechanizmusában a háztartási jövedelmek túlnyomó részét az állam szabályozta, a megtakarítási hányad eléggé szilárd volt, s ezért a központi gazdasági irányítás pontosan megtervezhette a lakosság fogyasztói keresletét. Ma már erről szó sincsen. Vegyük sorra a kereslet meghatározóit!

1. A jövedelmek kisebb része származik a költségvetésből; nagyobb része a munkaadó és a munkavállaló megegyezésétől függ. Ezt befolyásolják ugyan a legmagasabb szinten folyó korporatív jellegű érdekegyeztetések, amelyekre a kormánynak nagy, bár nem kizárólagos befolyása van, de azért a tényleges bérmegállapodás decentralizált, és legfeljebb ajánlásként veszi tekintbe a központi megállapodást.

2. Ha már adott a háztartás pénzbeli jövedelme, valamint korábbi felhalmozott megtakarítása, akkor saját kezében van a döntés, hogy abból mennyit költ el és mennyit takarít meg. Ezt befolyásolják kormányzati akciók (például a kamatlábra hatni próbáló monetáris és fiskális politika), de kétséges, hogy e befolyás mennyire erős.

Miközben a háztartások jövőendő költési szándéka, aggregált kereslete igen nagy hatással lesz a recesszióra – nehéz erre prognózist adni. Maga a háztartás is most ismerkedik az új helyzettel, most tanul meg újfajta megtakarítási döntéseket hozni. Az elemző közgazdász pedig még nem ismerte meg e tanulás

eredményét, még nem képes felismerni, mi benne a szabályosság és mi az egyszerű, vissza nem térő eltérés valamiféle jövődó szabályosságtól.²¹ Kiemeltek néhány hipotézist, amely feltehetően nemcsak a pillanatnyi magyar helyzetre vonatkozik, hanem általánosabb érvénnyel bír:²²

- Az állampolgár, aki egyre kevésbé számíthat az állam segítségére, biztonsági tartalékok gyűjtésére betegség vagy munkanélküliség esetére és idősebb napjaira.

- „Háztartási megtakarításként” jelentkezik az induló magánvállalkozások (köztük nem regisztrált, szürke vagy fekete vállalkozások) üzleti forgótőkájének felhalmozása.

- A magasabb jövedelmű rétegek megtakarítási hányada általában magasabb, mint az alacsonyabb jövedelműeké. Ezért feltételezhető, hogy az elmúlt években végbement jövedelem-differenciálódás az átlagos megtakarítási hányad növelése irányában hatott.

Valamennyi tendenciával számolhatunk a jövőben is.

Mi következik az elmondottakból a recesszió leküzdésére irányuló gazdaságpolitikára vonatkozóan? Hiba lenne szorgalmazni a fogyasztói kereslet növelését nyakló nélküli béremelések révén. Ez talán népszerű lenne a kezdetben, de veszélyes fegyver, amellyel könnyű túllőni a célon. Bekövetkezhet váratlan változás a költés–megtakarítás arányban is, és akkor a túlzott többletjövedelemből még nagyobb volumenű költési szándék zúdul a piacra. Ez nemcsak a termelésnek adna lendületet, hanem az árak emelkedésének is, és nagy inflációs lökéshez vezethet. A munkavállalók és érdekképviselőik részéről nagy szükség van a továbbiakban is mérséklésre és józanságra. Ha pedig mégis túlzott bérnövelés történne, a munkaadók (köztük a legnagyobb munkaadó, az állam) képesek lesznek ellenállást tanúsítani.

A bérek könnyelmű kezelése kedvezőtlen hatást gyakorolna a foglalkoztatásra is. Itt közismert makroökonómiai összefüggésről van szó. Igen sok vállalat kénytelen lenne munkásokat elbocsátani, ha az adott költségviszonyok és munkatermelékenység mellett túl magas bérköltség nehezedne rá.

---

²¹ A lakossági megtakarítás többféle stock- és flow-mutatóval jellemezhető. Itt most csak egy stock-mutatót emelünk ki: a lakosság „pénzügyi pozícióját”, amely a felhalmozott bruttó megtakarításból (fő tételei a készpénz, a takarékbetét és az értékpapír) levonja az összes tartozást. E mutatószám 1991-ben és 1992 első felében hirtelen megnőtt; ehhez bizonyára hozzájárult az az erős ösztönzés, amelyet a lakáshitelek azonnali visszafizetéséhez kapcsoltak.

A lakosság nettó pozíciója, reálértékét tekintve, a megugrást követő lecsillapodás után is nagy emelkedést mutat a három év előttihez képest: 71 százalékkal volt magasabb 1992 végén, mint 1989 végén. (Az MNB adatbázisa és Magyar Nemzeti Bank, 1993, 122. o.)

²² Meggyőzőnek tűnő hipotéziseket állít fel ezzel kapcsolatban Király Júlia (1992) cikke; ezeket a továbbiakban fel is használom.

Miközben továbbra is szükség van tehát óvatosságra és fegyelemre a bérek területén, jól célzott intézkedések elősegíthetik, hogy a háztartások gazdasági döntései is hozzájáruljanak a recesszió leküzdéséhez. A kormányzat és a jórészt még állami kézben lévő pénzügyi szektor ebben sem bizonyult eléggé kezdeményezőnek. Csak néhány példát hozok fel.

- Jobban kellene ösztönözní azt, hogy a lakossági megtakarítás ne csak a bankrendszer útján válhassék beruházássá. A háztartás a mainál nagyobb mértékben kapcsolódjék be a tőkepiacba, elsősorban befektetési társaságok, biztosítóintézetek és decentralizált nyugdíjpénztárak közvetítésével. Ez lekötné és ezáltal stabilizálná a megtakarítás számottevő részét.

- Itt is megemlítem azt, amiről már korábban szó volt: kívánatos, hogy a háztartások megtakarításának számottevő része lakásépítés finanszírozását szolgálja.

- A szocialista gazdaság örökségeként mindegyik posztoszocialista országban – így Magyarországon is – túl szűk sávra zsugorodik a fogyasztói hitel, sokkal szűkebbre, mint az érett piacgazdaságokban. A fogyasztói hitel kiterjesztése jól kézben tartható, és kedvező termelési hatásokkal járó keresletnövelést eredményezhet.

*Kormányzati fogyasztás*²³

A kormányzati fogyasztást finanszírozó állami költségvetés a napi politika állandó témájává vált. Tanulmányomban nem ezekhez a vitákhoz szólok hozzá. Témám keretei között maradok, s kizárólag a költségvetés és a recesszió viszonyával foglalkozom. A pillanatnyi helyzeten túllépve, e kapcsolat néhány általánosabb problémáját vizsgálom.

Ördögi körben vagyunk. A csökkenő termelés szükségképpen együtt jár csökkenő állami bevétellel, miközben az állami kiadások jó része nem függ közvetlenül a termelés mennyiségétől. Ezért a recesszió minden gazdaságban költségvetési deficitet idézhet elő. Viszont ha már adva van a deficit,

---

²³ A „kormányzati fogyasztás” kategória (azaz összes kormányzati fogyasztás mínusz állami beruházás) nem esik pontosan egybe a „kollektív fogyasztás” statisztikai kategóriájával (lásd a 23. táblázatot), bár az átfedés elég nagy. Egy harmadik kategória: „összes költségvetési kiadás” eltér mindkettőtől, többek között azért is, mert az tartalmazza a költségvetés által finanszírozott beruházásokat is.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata e kategóriákat részleteiben összehasonlítani és a szám-szerű eltéréseket levezetni. Mondanivalóm kvalitatív tendenciák bemutatására szorítkozik. E tendenciák éppen e háromféle kiadáshalmaz *közös részében*, azaz a költségvetés által finanszírozott kollektív fogyasztásban mutatkoznak meg leginkább.

akkor nehéz rászánni magunkat a gazdaságba beinjekciózandó fiskális ösztönzésre, amely pedig a leginkább kézenfekvő módszer a recesszió gyors leküzdésére.

Keynes óta közhelynek számít az a megállapítás, hogy recesszió esetén ajánlatos fiskális eszközöket is bevetni a makrokereslet növelésére, akár költségvetési deficit árán is. Utólag súlyosan elhibázottnak minősítették a keynesiánus szellemben íródott gazdaságtörténeti munkák azoknak a kormányoknak a politikáját, amelyek az üzleti ciklus lefelé hanyatló ágában növelték az adókat és csökkentették a kiadásokat, mert ezek a lépések csökkentették az összes keresletet.

E gondolatmenet a következő megállapítást sugalmazza. Ha az elmúlt időszakban kisebb lett volna a deficit (kevesebb lett volna a kiadás és több a bevétel), akkor, minden egyéb körülményt adotttnak véve, a történelmileg megvalósultnál nagyobb lett volna a termelés visszaesése. A költségvetési deficit anticiklikus stabilizátorként működött.

Ugyanezen gondolatmenetből adódik rövid távra a következtetés: veszélyes lenne most hirtelen nagymértékben csökkenteni a deficitet (ha ugyan erre egyáltalán képes lenne a kormányzat). Gyors és drasztikus csökkentés (például erőteljes adóemelés révén) hirtelen csökkenti a makrokeresletet, és ez az amúgy is mély recessziót lökészerűen még mélyebbre taszítaná. Mindezzel nem akarom félretolni mindazt a jól megalapozott érvet, amely a költségvetési deficit súlyosan káros voltát hangsúlyozta. Inflációs veszélyt hordoz magában; továbbá finanszírozása kiszorítja a beruházást, amelyre oly nagy szükség van a fellendüléshez és a növekedéshez. Csupán arra kell nyomatékosan felhívni a figyelmet, hogy közvetlen összefüggés van gazdaságunk e két súlyos betegsége, a recesszió és a költségvetési deficit között. Az egyik baj kezelése, ha azt kellő körültekintés nélkül alkalmazzuk, káros mellékhatásokkal jár, és visszavetheti a másik betegség gyógyítását.

Távol áll tőlem az a szándék, hogy a deficit növelésére biztassak. Ellenkezőleg, kellően összehangolt lépésekkel azt kell elérni, hogy a költségvetés főösszegeit fokozatosan lefaragjuk, vagyis csökkenjen a kiadás, a bevétel és a deficit is. De ügyelni kell a következőkre: úgy menjen végbe ez a csökkenés, hogy a kieső kormányzati fogyasztási kereslet helyébe lehetőleg teljes egészében beruházási kereslet lépjen. A költségvetési deficit-finanszírozás hiteligényének jövőbeli csökkenésével, azaz a kiszorító hatás mérséklésével remélhetően bekövetkezik az erőforrásoknak ez a kívánatos reallokációja. Ennek azzal kell társulnia, hogy a mindenkori adott költségvetési kiadásokon belül nő a beruházási kiadás részaránya. Ez esetben az összkereslet

összetételében kedvező átrendeződés megy végbe. Az összes szektor (kormányzat, vállalat, háztartás) beruházási keresletének a kormányzati fogyasztásénál kedvezőbb, a termelést nagyobb mértékben növelő továbbgyűrűző hatásai lennének.

Export és import

A tárgyalás logikája folytán utolsónak maradt a külkereskedelem tárgyalása. Pedig kétségtelen, hogy a recessziót előidéző események közül a KGST-országok között végbemenő kereskedelem súlyos visszaesése, ezen belül is az egykori szovjet piac összeroppanása okozta a legnagyobb megrázkódtatást.²⁴

A kérdéssel foglalkozó szerzők egy része ezt az eseményt „externális sokknak” minősíti. Nézetem szerint ez az elnevezés nem találó. Az persze igaz, hogy a külkereskedelemből eredő megrázkódtatás mindegyik érintett ország számára földrajzi értelemben külsőleges. Csakhogy a KGST-kereskedelem minden jellegzetessége a szocialista gazdasági rend alapvető vonásaiból vezethető le; hatása mélyen beépült a rendszer szabályosságaiba. Az eladók piaca azért tudott működni, mert a hazai piacon legkevesébé kívánt cikkekre is akadt KGST-vevő; ha másképpen nem, akkor árukapcsolással rá lehetett kényszeríteni a vételt. Az „externális sokk” kifejezést olyan eseményre szokták használni, amely egyszerre csak megjelenik, majd eltűnik, s a gazdaság némi alkalmazkodás után túljut rajta, s ott folytatja, ahol e sokk előtt abbahagyta. A KGST-kereskedelem összeomlása azonban végérvényes, tartós hatásokkal jár. Egyszer és mindenkorra át kell alakítani e gazdaságok szerkezetét ahhoz, hogy nélküle boldogulni lehessen.

A 23. táblázat jól jelzi, hogy a makrokereslet fő összetevői közül az export esett vissza a leginkább, még nagyobb mértékben, mint a beruházás. A magyar gazdaság sikeresen tette meg az alkalmazkodás első lépéseit, amikor képes volt az exportpotenciál igen nagy részét átirányítani az OECD-piacra.²⁵ Ez biztosította a magyar gazdaság talpon maradását; azt, hogy a termelés visszaesése nem vált katasztrófálisan súlyossá, és nemzetközi fizetési helyzetünk megszilárdult.

Sajnos e huszárroham lendülete nem tartható; az export növekedési üteme máris lelassult, sőt a visszaesés első fenyegető jelei látszódnak. Nincs szerencsénk, mert a nyugati világban éppen akkor mutatkozik (a miénkhez képest

²⁴ E hatás számszerűsítését kísérte meg D. Rodrik (1992) tanulmánya.

²⁵ Lásd a hatodik tanulmányban közölt 12. táblázatot.

enyhe) recesszió, amikor nekünk a leginkább szükségünk lenne az ő piacaik tágulására.

További probléma az, hogy az első nagy előrenyomulást a régi formula alapján értük el: „exportálni – bármennyibe kerüljön is”. Számos vállalat, főleg az állami szektorban, a forintköltségeket tekintve nagy veszteséget is vállalt, csakhogy exportálni tudjon, és ne kelljen a termelést leállítani. Ez azonban a jövőben, a költségvetési korlát megkeményedése idején nem folytatható. Most már sokkal inkább meg kell küzdeni minden olyan többletexportért, amely állami támogatás nélkül is valóban jövedelmező. Ugyanakkor a hazai kereslet korlátozása némileg lanyhult, és ezért a vállalatok kevésbé érzik, hogy a pusztán életben maradás érdekében is okvetlenül exportálniuk kell.

Mindezt tetézik a mezőgazdasági export súlyos gondjai, amelyeket számos tényező okozott: nemcsak a kedvezőtlen időjárás, hanem az importáló országokban mutatkozó protekcionista irányzat felerősödése, továbbá a mezőgazdasági termelésnek az a válsága, amelyről a tanulmány egy korábbi részében már szó volt.

Egyetértek azokkal, akik azt vallják, hogy kis nyitott országokban hosszú távon az export jelenti a növekedés egyik húzó ágazatát. Más kérdés azonban, hogy a jelenlegi körülmények között mennyire járulhat hozzá az export a rövid távú sürgető feladathoz, a recesszió mielőbbi leküzdéséhez. Azoknak az eszközöknek egy része, amit korábban a beruházások fellendítéséről szólva említettem, értelemszerűen alkalmazható az exportra is. Különös figyelmet érdemelnek azok a magánberuházások, amelyek exportra is kívánnak termelni.

A részletes elemzések nem támasztják alá azt az állítást, hogy az import mindenütt kiszorítja a hazai piacról a hazai termelőket. Noha erre is van példa, ez korántsem általános. Egész sor olyan vállalat került súlyos válságba, amelynek nincsen importriválisa. És megfordítva, sok vállalat képes sikeresen tovább termelni és eladni, az import okozta verseny ellenére. Mindez nem szól az ellen, hogy megfontoltan, a gazdasági racionalitás alapján és nem lobbyk nyomására, átmeneti védelemben részesüljön egyik-másik hazai termék vagy termékcsoport. Ez hozzájárulhat a recesszió lefékezéséhez. De a védelem csak átmeneti lehet, amíg a szükséges alkalmazkodás végbemegy, és összhangban kell lennie a nemzetközi vámegegyezmény, a GATT előírásaival, nehogy a külkereskedelmi partnerek részéről protekcionista visszavágásokhoz vezessen.

Mind az exporttal, mind az importtal kapcsolatos aggodalmak a devizaárfolyam-politika újragondolását teszik szükségessé. Amennyiben folytatódik a

deviza-reálfelértékelés politikája, tovább romolhatnak az export-, illetve az importversennyel küzdő hazai termelés esélyei, ami a recesszió mélyülése irányába hat. A recesszióellenes programnak tartalmaznia kellene a devizaárfolyam-politika revízióját is.²⁶

Ismeretes, hogy a leértékelés inflációs lökést ad.²⁷ Bármelyik irányba mozdulunk is el, vagy az egyik baj (a recesszió), vagy a másik baj (az infláció) súlyosbodik. Ez a dilemma vetődik fel a legtöbb számításba jövő intézkedéssel kapcsolatban – ezért ezzel szembe kell nézni általánosabb formában is, amit a tanulmány zárófejezetében fogok megtenni.

A tanulmány második fejezetének összefoglalásaképpen megállapíthatjuk: a makrokereslet mind a négy komponensénél megfigyelhető összehúzódság számottevő részben magának a transzformációs folyamatnak a következménye. A makrokereslet alakulásában azonban szerepet játszik az állami gazdaságpolitika is; a visszaesés súlyosságá részben kormányzati hibáknak és mulasztásoknak tudható be.

III. KÖVETKEZTETÉSEK

Prioritások

Nézetem szerint indokolttá vált a prioritások átrendezése. Két-három évvel ezelőtt a következő prioritások mellett szóltak igen nyomatékos politikai és közgazdasági érvek.

1. Meg kell állítani az adósságteher növekedését; meg kell javítani nemzetközi likviditási pozíciókat.

2. Minél inkább le kell lassítani az inflációt.

3. Szociálpolitikai szempontból „kezelni” kell a munkanélküliséget.

Sem a politikai nyilatkozatokban, sem a kormányzati programokban, sem pedig a közgazdászok írásaiban nem szerepelt a hangsúlyos prioritások között a recesszió bekövetkezése elleni védekezés, majd később a recesszió megállítása és leküzdése.

---

²⁶ Részletes érveléssel fejti ki ezt a gondolatot Oblath Gábor (1992) cikke; ajánlásaival teljesen egyetértek.

²⁷ Különösen akkor súlyos az inflációs hatása, ha a leértékelést a nominálbérek növelésével kompenzálják. Ezért a devizaárfolyam-politika sikerének feltétele, hogy társadalmi konszenzuson alapuljon.

Most a következő új prioritásokat ajánlom:

1. Védekezni kell a további visszaesés ellen. Elő kell segíteni a recesszióból való kilábalást. Növekedési pályára kell terelni a gazdaságot. Ennek várható melléktermékeként, esetleg némi késleltetéssel, megáll a munkanélküliség növekedése, majd nőni kezd a foglalkoztatottság.

2. Meg kell akadályozni az infláció újragyorsulását. Fokozatosan le kell szorítani az inflációs rátát az évi 12–18 százalékos sávra, amelyet a „mérsékelt infláció” tartományának neveznek.²⁸ Egyelőre le kell venni a napirendről az egy számjegyű inflációs ráta elérését. Ennek előkészítése majd akkor válik időszerve, ha a gazdaság növekedési pályán halad.

3. Nem kell szorgalmazni a külső adósságállomány további erőteljes csökkentését és a devizatartalék további növelését.²⁹ Átmenetileg tolerálható a folyó fizetési mérleg csekély méretű negatív egyenlege. Elejét kell azonban venni a fizetési mérleg lényeges romlásának, és nem szabad újabb adósságfelhalmozási spirálba kerülni.

A fenti új prioritásokat igyekeztem minél pontosabban megfogalmazni. Múltbeli rossz tapasztalatok alapján szeretnék előre is tiltakozni az ellen, hogy esetleges vitaellenfeleim az ajánlások egyikén-másikán kicsit csavarintsanak, valamelyik megszorítást elhagyják – majd az elferdített javaslatlalat vitatkoznak.³⁰

Semmi sem indokolja, hogy egyetlen percre is lankadjon az inflációval és a fizetési mérleggel kapcsolatos figyelem. Sőt, éppen mert recesszióellenes lépésekre kerül majd sor, az infláció és az adósságfelhalmozódás veszélye nagyobb, mint valaha. Irigylésre méltóak azok az országok, amelyeknek e három keserves probléma közül csak egyet kell küszködniük, például csak az inflációval, vagy csak a recesszióval és az ehhez kapcsolódó munkanélküliséggel. A mi gazdaságunkat egyszerre többféle súlyos baj gyötri; rendkívül nehéz dönteni, mert

²⁸ Számos ország tapasztalata igazolja, hogy egy gazdaság képes jó néhány éven át ezen a sávon belül maradni, anélkül hogy eljutna az egy számjegyű inflációs sávba, de kikerülve az újra felgyorsuló infláció fenyegetését is. Lásd erről R. Dornbusch és S. Fischer (1993) tanulmányát.

²⁹ Az utóbbi ajánlás a következőképpen értendő. Nem a devizatartalék abszolút nagysága a mérvadó, hanem az arány, amely a tartalék és az import volumene között áll fenn. A 3. pont azt a javaslatot foglalja magában, hogy ezt az arányt nem érdemes tovább növelni.

³⁰ Pontatlan értelmezéssel nem csak vitaellenfelek körében találkozhatunk. Amikor a fenti gondolatmenetet Budapesten nyilvánosan előadtam, az egyik napilap rövid tudósításában az általam előterjesztett prioritásokat *időrendi sorrendként* értelmezte. A tudósítás szerint én azt javasoltam volna, hogy előbb növekedést kell elérni, majd ha ez megtörtént, akkor védekezni kell az infláció ellen, majd ennek elvégzése után kell törődni a fizetési mérleggel. Valójában itt szimultán feladatokról van szó.

bármit lépünk, a kívánt kedvező hatással együtt nem kívánt mellékhatások is keletkeznek. Lehetetlen minden tekintetben megnyugtató megoldást találni. Inkább csak az a választás van nyitva előttünk, hogy a közeljövőben melyik betegség gyógyítására fordítjuk a legnagyobb figyelmet; melyiket tekintjük a leginkább akutnak.

Külön is szólni szeretnék az infláció problémájáról, mert ezzel kapcsolatban nyugtalanító jelenségek mutatkoznak. A pénzkínálat (elsősorban az úgynevezett „bázispénztömeg”) gyors növekedése és ezzel együtt a bankrendszerben felgyűlő „pénzbőség” az inflációs nyomás veszélyét rejt magában. Az inflációs ráta a vártnál és a kormányzat által ígértnél kevésbé mérséklődött. Ezért helyeztem a hangsúlyt tanulmányomban mindvégig olyan „növekedésbarát” intézkedésekre, amelyek az aggregált kereslet általános növelése *nélkül* adhatnának lendületet a termelésnek; amelyek esetén tehát kevésbé következnenek be inflációt gyorsító mellékhatások.

Javaslatom az, hogy a növekedés irányába tett *félfordulatra* van szükség és nem U kanyarra, amely hátat fordítana a korábbi elsőbbségi feladatoknak, az infláció és az adósságnövekedés elleni küzdelemnek. Ez nem merülhet ki a „félfordulat” jelszavának hangoztatásában. A megvalósításhoz meggyőző részletes gyakorlati programra van szükség, amelynek végrehajtását azonnal meg kellene kezdeni.

Mi indokolja a prioritások átrendezését? Kár lenne a gondolkodás merevségének súlyos hibájába esni. Azok a gazdaságpolitikai feladatok, amelyek akár a korábbi, akár a jelenlegi prioritásokban kifejezésre jutnak, nem tartoznak a gazdasági tevékenység *végső* céljai, alapértékei közé, amelyekhez mindenkor ragaszkodni kellene. Ezek *közbeeső* célok, instrumentális értékek, amelyeket egy adott helyzetben alkalmasan kell megválasztani, s amelyeket át kell csoportosítani, ha a helyzet változott. Nincs egyszer és mindenkorra érvényes fontossági sorrend a termelés növelése, a munkanélküliség csökkentése, az infláció leküzdése vagy a nemzetközi fizetési pozíció javítása között. Tehát az előbbi kérdés így fogalmazható meg konkrétabban: melyek a *helyzetben* bekövetkezett változások, amelyek indokolják a prioritások felülvizsgálatát. Három körülményt emelek ki.

Először is jeleztem, a recesszió sokkal mélyebbnek bizonyult, mint amire bárki is számított két-három évvel ezelőtt, és további elhúzódása nem zárható ki. Ez igen súlyos károkat okoz. Az országot sokféle gond gyötri: technikai elmaradottság, széles rétegek szegénysége és anyagi helyzetük további romlásának veszélye, az egészségügy, az oktatás, az infrastruktúra elhanyagolt állapota és így tovább. Egyetlen probléma sem oldható

meg megnyugtatóan redisztribúció útján; azzal, hogy az elhalasztott-elmulasztott teendők elvégzéséhez máshonnan vonjuk el az erőforrásokat. Kizárólag növekvő gazdaság képes fokozatosan és folyamatosan megoldani ezeket és a többi itt nem említett problémákat.

Másodsor: miközben a recesszió leküzdésének erői közül leginkább a magánszektorra számíthatunk, az elégtelen kereslet már a magánszektor fejlődését is visszatartja. Mind nehezebb számos, a kezdet nehézségeivel küzdő magánvállalatnak a felszínen maradnia.³¹ Ha a magánszektor összvolumene is hanyatlásnak indulna, akkor szinte kilátástalanná válna a fellendülés.

Harmadszor (s talán ez a legnyomatékosabb szempont): a lakosság számotvető részénél bekövetkezett reáljövedelem-csökkenés, és a korábban ismeretlen tömeges munkanélküliség széles körű gazdasági elégedetlenséget váltott ki. Ha ennek az elégedetlenségnek az ereje és elterjedtsége elér bizonyos kritikus küszöbértéket, az súlyos veszélyekkel járhat a fiatal magyar demokráciára nézve. Politikai körökben többször elhangzott az a figyelmeztetés, hogy a posztszocialista régió, benne hazánk „weimarizálódhat”.³² Emlékezzünk vissza, hogy annak idején Németországban a tömeges munkanélküliség és az infláció hullámai vezettek széles tömegek kiábrándulásához, a demokrácia és a parlamentarizmus intézményeivel való szembeforduláshoz. A gazdasági okokból létrejövő kiábrándulás termékeny táptalaja a demagógiának, az olcsó ígérgetésnek és a keménykezű vezetés óhajtásának.

A weimarizálódás ellen védekezni kell a politikai és ideológiai szférában. Nem ehelyett, de emellett szükség van arra is, hogy a gazdaságpolitikára vonatkozóan is levonjuk a következtetéseket. A tanulmányban javasolt félfordulat ezt próbálja megtenni.

Bizalom és hitelesség

A gazdaság fellendítésének politikai és társadalom-lélektani feltételei vannak. Ez nem olyan állítás, amelyet csupán politikusok vagy csak a közgazdász szakmán kívül álló más szakemberek, például pszichológusok vagy szociológusok sugalmaznának. Ennek az igazságnak a felismerése teljes mértékben

---

³¹ Ennek az aggodalomnak adtak hangot a legnagyobb magyar magánvállalatok vezetői: „a recesszió miatt zsugorodó magánszféráról” beszéltek, és felhívták a figyelmet arra, hogy a gazdasági visszaesés miatt képtelenség elérni azt a forgalmat, ami a gyorsan felfutott nagyvállalatok hitelállományának finanszírozásához szükséges lenne. (Lásd Hámor Szilvia, 1993.)

³² Saját olvasmányaim közül Tamás Gáspár Miklós (1990) cikkében találkoztam először ezzel a megfogalmazással.

behatolt a modern közgazdaság-tudományba is. A következő összefüggésekre érdemes felhívni a figyelmet.

- A korszerű makroökonómia előtérbe helyezte a várakozások (expectations) tanulmányozását. Korábban, a Phillips-görbével foglalkozó tanulmányok első hullámában azt gondolták: minden diszinfláció egyértelműen együtt jár meghatározott munkanélküliség-növekedéssel. Azóta azonban kidolgozták ennek az elméletnek a módosítását. Ma már általánosan elfogadott az az álláspont, hogy az inflációs várakozásoktól függően a Phillips-görbe elmozdul.³³ Minél inkább számítanak a gazdaság szereplői az infláció folytatódására, annál nagyobb munkanélküliség-áldozat kell e várakozás megtörésére. Minél inkább hisznek az infláció csökkenésében, annál kisebb ez az áldozat. A mi esetünkre alkalmazva ezt a gondolatmenetet a következőket állapíthatjuk meg: csak akkor lehet párhuzamosan eredményt elérni mind a növekedés, mind a makroegyensúly ügyében, ha a gazdaság szereplői körében hitele lesz az erre vonatkozó kormányprogramnak.³⁴ Ha azonban az emberek arra számítanak, hogy bármit ígér is a kormány, mind a recesszió, mind az infláció folytatódik, akkor ez a várakozás önmagát valósítja meg.

- Keynes és más közgazdászok is hangsúlyozták, hogy a beruházási kedv megerősödéséhez optimizmus kell; bizalom abban, hogy a gazdaság fellendül majd. Ezzel kapcsolatban is elmondható: akár az optimizmus, akár a pesszimizmus önmagát valósítja meg.

- A beruházási kedv erősítéséhez, de ezen túlmenően, a magántulajdonon alapuló gazdálkodáshoz szükség van a stabilitás érzésére. Arra a tudatra, hogy a fennálló törvények és intézmények nem ingatagok, nem változtathatók kényre-kedvre, hanem tartósan fennmaradnak.

Sajnos súlyos bajok vannak e társadalom-lélektani jelenségek szférájában. A 26. táblázat egy nyugati szakértők által szervezett nemzetközi összehasonlító közvélemény-kutatás néhány eredményét ismerteti. Ebből kiderül, hogy a megkérdezettek közül a magyarok a leginkább pesszimisták.

---

³³ Ezt az elméletet első ízben M. Friedman (1968) és E. Phelps (1968) cikkei fejtették ki. Azóta elsősorban a racionális várakozások elmélete adott új lendületet az infláció és a munkanélküliség közötti összefüggés vizsgálatának.

³⁴ Nemcsak elméletileg, de történetileg is bizonyított az a megállapítás, hogy a stabilizációs program hitele vagy „szavahihetősége” (credibility) perdöntő szerepet játszik a megvalósítás sikerében. Ezt minden ellenérvet elsőprő erővel igazolta T. Sargent híres (1982) tanulmánya, amelynek címe: *Négy nagy infláció vége*.

26. TÁBLÁZAT

Az egyén személyes körülményeire vonatkozó optimizmus–pesszimizmus érzése nyugat- és kelet-európai országokban 1991-ben

Ország	Az egyén személyes körülményeire vonatkozó optimizmusa-pesszimizmusa					
	fejlődés ^a	nincs változás	visz-sza-esés	opti-miz-mus ^b	egyik sem	pesszi-mizmus
	(százalék)			(százalék)		
Egyesült Királyság	43	28	29	51	37	12
Franciaország	36	34	30	42	39	19
Nyugat-Németország	45	38	17	42	46	12
Olaszország	41	34	25	51	32	17
Spanyolország	34	43	23	39	48	13
Bulgária	16	24	60	56	20	24
Csehszlovákia	29	22	49	41	33	26
Kelet-Németország	34	33	33	62	29	9
Lengyelország	27	21	52	36	40	24
Magyarország	18	25	57	26	40	34
Oroszország európai része	21	22	57	40	36	24

Forrás: M. Kaase (1992, 23. o.), Times-Mirror (1991, 21–23. táblázatok) alapján. Az adott és a jövőbeli helyzet megítélésére vonatkozó adatoknak átlagosan 1-2 százaléka volt hiányos. A megkérdezettek átlagosan 20 százaléka nem mondott véleményt a jövőről. A kalkuláció nem tartalmazza azokat az eseteket, amelyekben az adatok hiányosak voltak.

Megjegyzés: A felméréshez Cantril-típusú, 10 fokozatú ordinális skálát használtak.

^a A fejlődés és a visszaesés kategóriája az egyénnek az öt évvel korábbi és az adott helyzetének az összevetésén alapszik.

^b Az optimizmus-pesszimizmus kategóriái az adott és az öt év múlva várható helyzet összevetésén alapszanak.

Meg lehet-e fordítani ezt a közhangulatot? Kialakulhat-e egy meggyőző kormányzati program, amelyet széles körű politikai konszenzus támogat? Ez a tanulmány háromnegyed évvel a parlamenti választások előtt jelenik meg. Illúzió lenne erre számítani az előttünk álló hónapokban, amikor előreláthatólag

a korábbinál élesebbé válik majd a politikai megosztottság és rivalizálás. Sokkal realisabb abban reménykedni (és még ez sem biztos), hogy addig legalább nem romlik tovább a helyzet, és a választások utáni politikai konfiguráció terem majd kedvezőbb feltételeket egy bizalomgerjesztő, hiteles program megvalósítására.

*Az állam szerepe*³⁵

A recesszióból elméletileg kétféle út vezethet ki: hátra- vagy előre lehetünk. *Hátrafelé:* ez azt jelenti, hogy dotációkkal visszaállítjuk a gazdaság régi szerkezetét, támogatjuk az előnytelen exportot, mesterségesen életben tartjuk a pénzügyi válságban lévő állami vállalatokat és velük együtt számos munkahelyet, protekcionista módon védelmezzük minden hazai termelőt az importversennyel szemben, fenntartjuk a továbbélő vállalatoknál a kapun belüli munkanélküliséget és az ezzel járó alacsony termelékenységét. Ez a recesszió leküzdése a további transzformáció feladásával és a régi gazdasági rendszer részleges restaurációjával. Ha most a politikai feltételektől eltekintünk, közgazdaságilag kétségkívül megvalósítható program, mégpedig egy „hiperkeynesista” kereslet-felduzzasztó monetáris-fiskális politika és a bürokratikus intervencionizmus alkalmas kombinációjával. Több helyen, a magyar politikai spektrum különböző színárnyalataival színezve, felbukkannak ilyesféle elgondolások.

A recesszióból kivezető *előrefelé* haladó út: igyekszünk túlesni a nehezen, azaz felszámolni a veszteséges munkahelyeket, és az energiákat arra összpontosítjuk, hogy bővüljön a magánszektor, új, hatékony munkahelyek teremődjenek, végbemenjen a szükséges strukturális alkalmazkodás, jövedelmező export fejlődjék ki.

De még azok körében is, akik az előrehaladó, a következetes átalakulást igénylő irányvonallal értenek egyet, kétféle állásponttal találkozhatunk a követendő stratégiát illetően. Az egyikben rendkívül erős a bizalom a piac és a magánkezdeményezés spontán erejében. Eszerint csak ki kell várni, és a gazdaság belső erői önmaguktól is biztosítani fogják a mélypontról való kilendülést. Ezek az erők oly nagyok, hogy még egy tehetetlen, sokszor hibázó kormányzattal szemben is képesek felülkerekedni. Meg kell vallanom, hogy jó ideig

---

³⁵ Államon itt és a tanulmány más helyein valamennyi államhatalmi ág (a törvényhozás, a kormányzat és az igazságszolgáltatás) együttesét értem. Ezt azért is hangsúlyozom, mert sok olvasó, régi berögződések alapján, az „államot” azonnal a mindenkori kormánnyal azonosítja, és számításon kívül hagyja a parlament, az államfő és a bíróságok, valamint az Alkotmánybíróság szerepét. Holott ezek a mindenkori kormánnyal szemben „ellensúlyokat” jelenthetnek. Nagy hatalmuk van, és a kormány mellett ugyancsak felelősséggel tartoznak az ország fejlődéséért.

magam is hajlottam erre az álláspontra. Annál is inkább, mert osztom azok szemléletét, akik a múltbeli tapasztalatok alapján kevésbé bíznak a kormányzati bölcsességben.

Most mégis kénytelen vagyok némiképpen kiigazítani ezt a talán túl doktriner álláspontot. Erre készítet a „weimarizálódással” kapcsolatos politikai veszélyérzet, amelyről az előző alfejezetben volt szó. Ezenkívül a kiigazítás mellett szól az a felismerés, hogy a jelenlegi magyar politikai és gazdasági helyzet, ha kizárólag a spontán önmozgásra várunk, létrehozhatja azt, amit a közgazdaságtan az „alacsony színvonalon megrögződő egyensúly csapdájának” (low-level equilibrium trap) nevez. Ezt az állapotot a mi esetünkben a következő vonások jellemeznék.

Tartósan lanya a beruházási kedv. Magas szinten állandósul a tömeges munkanélküliség, és alacsony a többi erőforrás kihasználása is. A magánszektor növekedése, vállalkozási kedv híján, megreked az addig elért szinten. A külföldi tőkének elmegey a kedve a magyarországi befektetéstől. A fiskális válság állandósul; nem jut elég pénz az infrastruktúra fejlődésére, oktatásra, egészségügyre, szociális gondoskodásra. A költségvetési deficit nem küzdhető le a termelés növekedése nélkül, de a termelés nem növelhető a súlyos adóterhek és a deficit kiszorító hatása közepette. Az infláció újra és újra nekilődul, miután fájdalmas intézkedésekkel újra és újra lefékezik. A gazdaság zuhanása megáll ugyan, de az nem képes kievickélni a hullámvölgyből.

Ez nem rémálom. Léteznek országok a harmadik világban, amelyekre hosszú időn át ez a lassú pangás jellemző. Mindenképpen ki kell kerülnünk a hullámvölgyből – és ehhez nélkülözhetetlen az állam gazdasági aktivitása.

Távol áll tőlem a túlburjánzó állami beavatkozás és a bürokratikus mikroreguláció pártolása. Ez visszavezetne ahhoz a törekvéshez, amitől éppen a fentiekben élesen elhatároltam magam: a régi rendszer részleges restaurációjával leküzdeni a recessziót.

Az indokolt és kívánatos állami szerepvállalásnak, nézetem szerint, két fokozatáról érdemes beszélni. Az első fokozat tulajdonképpen nem több annál, mint amit még a legliberálisabb felfogás szerint is cselekednie kell az államnak a modern piacgazdaságban: azaz törvényeket kell hozni, és azok végrehajtását ki kell kényszeríteni; fiskális és monetáris politikát kell folytatni; felügyeletet kell gyakorolni ott, ahol az nélkülözhetetlen (például a pénzügyi szektor vagy a természetes monopóliumok felett). Mindezt úgy kell tennie (és erre sokféle példát hozott fel a tanulmány), hogy ezáltal a most aktuális prioritásokat szolgálja.

A második fokozat: a posztoszocialista átmenet időszakában ezen túlmenő szerep vár az államra. *Kezdeményeznie és aktívan segítenie* kell a piacgazda-

ságnak megfelelő új intézmények kiépülését, egyes új szervezetek létrehozását és régiek kiiktatását, a tulajdonviszonyok átalakítását – ezekre is több példát hozott fel a tanulmány.

Nem csatlakozom tehát azokhoz, akik azt ajánlják: ne tegyen semmit sem az állam. Ez fel is mentené felelőssége alól mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalmat. Jól körülhatárolt mezőben igenis lássa el az állam a maga dolgát. Ha a transzformációval együtt járó recesszió túl hosszadalmas és túl sok veszteséggel jár, azért a kormányzat is felelős.

A közgazdász szakma felelőssége

A kiéleződő politikai küzdelmek idején fennáll az a veszély, hogy a kormányon lévő politikus hosszú távon káros, de rövid távon népszerű intézkedéseket szorgalmazzon. Hasonlóképpen fennáll az a veszély is, hogy az ellenzéki politikus felelőtlen ígérekkel próbálja elfordítani a kormánytól a közvéleményt. Ilyenkor még nagyobb felelősség hárul a közgazdász kutatókra, akiknek szakmai kötelességük, hogy mindkét veszély ellen felemeljék a szavukat.

A recesszióról és általában az ország gazdasági helyzetéről folyó nyilvános vitákban sok politikus és a politikai sajtó számos munkatársa, és velük együtt a kutatók egy része is, Erdős Tibor találó kifejezésével, „ideológiai lövészárkokba ásta be magát”.³⁶ Kölcsönös bizalmatlanság légköre uralkodik. Aki „élénkítésről” beszél, az a kormánypártiság gyanújába keveredik; aki a „restrikciót” emlegeti, azt viszont liberális ellenzékinek minősítik. Erdős hangsúlyozza: a kutató ne másszon be egyik lövészárkba sem, hanem őrizze meg tárgyilagosságát, és fejtse ki meggyőződése szerint az álláspontját. Hasonló nézetet fejt ki Andorka Rudolf is: „... nincs egyedül üdvözítő gazdaságpolitikai recept. Pragmatizmusra van szükség, nem szabad, hogy ideológiák és dogmák határozzák meg a gazdaságpolitikát.”³⁷

Teljesen egyetértek ezzel az állásponttal. Sokan érezzük úgy, hogy torkig vagyunk a közgazdasági vitákban elterjedt „címkézésekkel”. Félig megemésztett közgazdasági elméletek dogmatikus alkalmazása, ráadásul az elméleti irányzatoknak a mai magyar párttagolódások szerinti felosztása (ez a párt keynesista, amaz a párt friedmanista...) mérgező hatással van a szakszerű kutatásra.

A problémák, amelyeket meg kellene oldani, rendkívül nehezek, precedens nélküliek. Valamennyien tévedhetünk. Ezért lenne szükség higgadtságra, racionális érvelésre.

³⁶ Lásd Erdős Tibor (1992, 1000. o.).

³⁷ Lásd Andorka Rudolf (1993, 17. o.).

A POSZTSZOCIALISTA ÁTMENET: ÁLTALÁNOS ÁTTEKINTÉS

Hatalmassá duzzadt a posztszocialista átmenetre vonatkozó információ folyama. A napisajtó és a médiák jelentésein túlmenően százával jelennek meg tanulmányok és könyvek; nagyszámú tudományos konferencia foglalkozik a változások értékelésével és a teendőikkel. Ebben a tanulmányban nem kívánok elmélyedni egyik vagy másik részletkérdésben. Ehelyett inkább segítséget szeretnék adni az óriási tömegű információ feldolgozásához és rendszerezéséhez. Egy gondolati szerkezetet vázolok fel, amely remélhetően felhasználható a változások elemzéséhez.

Nem foglalkozom egyik vagy másik ország sajátos helyzetével, inkább széles általánosításra törekszem: olyan megállapítások kifejtésére, amelyek a posztszocialista régió egészére alkalmazhatóak. Néhányszor azonban példaképpen hivatkozni fogok a magyar tapasztalatra.

Szem előtt tartottam azt a körülményt, hogy nem a posztszocialista átmenet kérdéseinek tanulmányozására specializálódott szakértőkhöz szólok, hanem ennél szélesebb körhöz; a kelet-európai átalakulásban részt vevő vagy azíránt legalábbis érdeklődő bármely szakmájú értelmiségiekhez.

Többféle megközelítés kínálkozik, amelyek közül különösen hármat érdemes kiemelni. Az egyik: a kívánságok, a remények és a várakozások módszeres áttekintése. Egy másik megközelítés a politikusok és a kormányok számára tett ajánlásokat foglalná össze; csatlakozna a javaslatok egy részéhez és érvelne más javaslatok elvetése mellett.¹ Végül egy harmadik fajta megközelítés az átmenet eddig szerzett tapasztalatainak feldolgozására, és ennek alapján predikcióra

---

¹ Saját gazdaságpolitikai ajánlásaimat a posztszocialista átmenet kezdetén foglaltam össze (Kornai János, 1989). Ez a munka volt az első ebben a tárgykörben megjelent könyv. Jelen tanulmányomban nem térek vissza korábbi javaslataimra, mert kizárólagos céloom a további fejlődésre vonatkozó predikció.

A normatív irodalom és ezzel együtt az első két évben szerzett gyakorlati tapasztalat kitűnő áttekintése található az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának (UN-ECE, 1992) jelentésében.

törekszik. Tanulmányomban ezt a harmadik, *pozitív-prediktív megközelítést* próbálom alkalmazni. Nem azt fejem ki, hogy milyennek szeretném látni a jövőendő Kelet-Európáját, hanem azt, hogy feltevéseim szerint előreláthatólag milyen lesz, akár örülök ennek a jövőképeknek, akár nem.

Nincsen kristálygömböm a jósláshoz. A prognózis többféle tapasztalati forrásból merít. A posztoszocialista átalakulásban három ország, Magyarország, Lengyelország és Cseh-Szlovákia jár elől; az itt végbemenő folyamatok számos eleme bizonyára megjelenik más országokban is. Fontos ismeretanyagot szolgáltat Spanyolország, Portugália, valamint néhány latin-amerikai ország közelmúltjának története is. Azokra az országokra utalok, amelyekben nem volt korábban szocialista rendszer, s ezért a gazdaság nem változott radikálisan, de mélyreható politikai átalakulás ment végbe, hiszen a diktatúrát demokrácia váltotta fel. Végül figyelemre méltó tanulságok adódnak a távolabbi múltból is, abból a korszakból, amelyben kialakul a kapitalista piacgazdaság a prekapitalista társadalom és gazdaság keretei között.

Tanácsos a nagyfokú óvatosság; legfeljebb sztochasztikus predikcióra szabad vállalkozni. Mindegyik folyamatnak többféle alternatív kimenetele lehetséges; már ahhoz is nagy merészség kell, ha kijelentéseket teszünk arról, hogy melyik alternatíva realizálódása valószínűbb, és melyiké kevésbé az.

Tanulmányom hét *tendenciát* ír le, és azt a predikciót terjeszti az olvasó elé, hogy igen nagy valószínűséggel számítani lehet e tendenciák érvényesülésére. A tendencia szó azt fejezi ki, hogy itt társadalmi mozgások áramlásairól és azok irányáról, a folyamatban részt vevők belső hajlandóságairól, inklinációkról, trendekről lesz szó – nem pedig részletekben előre meghatározott abszolút bizonyosságokról.

A piacosodás tendenciája

A szocialista rendszerben a gazdasági tevékenységek integrálását főként a bürokratikus koordináció mechanizmusa látta el.² A koordináció legfontosabb eszköze az utasítás. A felsőbb hatóság parancsot ad az alsóbb fokú vezetőnek meghatározott feladatok elvégzésére, s a teljesítésre nemcsak anyagilag és erkölcsileg ösztönzi, hanem, ha kell, adminisztratív úton is rákényszeríti.

A szocialista rendszeren belül is létezik piaci mechanizmus, de az a reformok előtti korszakban csupán igen szűk területen, s jórészt a föld alá szorítva

---

² A szocialista rendszer működését részletesen elemzi könyvem (Kornai János, 1993).

működik. Később – de még a politikai fordulat előtt – a reformok valamivel tágabb teret nyitnak a piacnak.

A politikai fordulat után a piacosodás tendenciája radikális mértékben felgyorsul és feltartóztathatatlaná válik. Több országban egy csapásra, másutt több lépésben felszámolják a parancsgazdaságot. Előbb vagy utóbb, lassabb vagy gyorsabb ütemben felszabadítják a korábban államilag rögzített árakat. A termékek és erőforrások bürokratikus allokációját felváltja a termelő és a felhasználó, az eladó és a vevő által kötött önkéntes kereskedelmi szerződés. Kifejlődik a verseny, beleértve a hazai termelés versenyt a többé-kevésbé liberalizált importtal.

Különböző mércék alkalmazhatók annak mérésére, hol tart a piacosodás. Az egyik leginkább kifejező mérce: a GDP-nek mekkora hányada kerül szabad áron forgalomba. Ahol az áruforgalomnak ez a része vált uralkodóvá, azaz az összes forgalom túlnyomó nagy hányadát bonyolítja le, ott már joggal beszélhetünk – legalábbis ebben a vonatkozásban – igazi piacgazdaságról. Nos, Magyarország ezzel a mértékkel mérve immár piaci gazdaságnak minősíthető. Előre látható, hogy valamennyi posztoszocialista országban erőteljesen érvényesül majd a piacosodás tendenciája.

Senki se higgye azt, hogy itt a tökéletes verseny felé tartó diadalmenetnek vagyunk a tanúi. (Mellesleg a fejlett kapitalista országok piacainak nagyobb részére sem jellemző az úgynevezett „tökéletes verseny”.) Hosszú ideig fennmaradnak nagy állami monopóliumok, s mellettük (vagy az állami monopolvállalatok privatizációja nyomán, belőlük) új monopóliumok alakulnak ki. Sokszor a külföldi befektető is azzal a szándékkal lép be, hogy monopolhelyetbe kerülhessen. A szabad versenyt számos gazdasági és adminisztratív tényező korlátozza, ott is, ahol közgazdaságilag nemkívánatosak a korlátozások.

Az új demokráciák állama nemigen találja a helyét. Hiperaktív ott, ahol ennek nincs létjogosultsága, miközben passzív ott, ahol nagy szükség lenne állami regulációra vagy felügyeletre, alkalmi vagy állandó beavatkozásra.

A magánszektor evolúciója

Nincsen jól működő piac a magántulajdon predominanciája nélkül. A piacnak *per definitionem* elengedhetetlen ismérve, hogy az aktorok önkéntes szerződést köthessenek egymással. Ehhez viszont valódi autonómia kell, azaz olyan döntéshozó, aki nem hatósági utasításra cselekszik. Ezt a függetlenséget csak a magántulajdon garantálja.

Jóval a szocialista rendszer történelmi realizációja előtt figyelmeztetett erre az összefüggésre Ludwig von Mises. Később nagy nyomatékkal vetődött fel ez

a gondolat Friedrich von Hayek munkásságában.³ Az elrettentő jelzések ellenére kibontakozott egy befolyásos szellemi áramlat, amely a piaci szocializmust akarta megvalósítani. Ennek vezérlő eszméje így foglalható össze: kombináljuk az állami tulajdont és a piaci mechanizmust. Az eszmét megpróbálták átültetni a reform útján járó szocialista országok, például a Kádár János vezette Magyarország vagy később a Mihail Gorbacsov vezette Szovjetunió gyakorlatába.

A piaci szocializmus gondolatai által ihletett reformok nem hozták meg a híveik által remélt eredményeket. Igaz, hozzájárultak a régi sztálinista rend fellazításához, és előkészítették a gazdasági élet sok szereplőjét az igazi piacgazdaság mentalitásának befogadására. De nem sikerült elérni az ennél sokkal ambiciózusabb célt. Nem jött létre olyasfajta „harmadik rendszer”, amely bebizonyította volna gazdasági fölényét mind a sztálini szocializmussal, mind pedig a modern kapitalizmussal szemben, s amely képes lett volna önmagát stabilizálni, saját lábán tartósan megállni.

A piaci szocializmus eszméi nem tűntek el, és számítani kell arra, hogy újra és újra felerősödnék. Ehhez azonban hozzátehetem: még ha újra befolyásra tennének is szert ezek a gondolatok, megint csak kudarcot fognak vallani.

További predikció: a poszt-szocialista országokat hosszú ideig *duális gazdaság* fogja jellemezni. Egymás mellett él majd az állami és a magánszektor.

A dinamika legfontosabb meghatározója a magánszektorban kibontakozó *vállalkozás*. Gyors evolúció indult a *kis- és közepes* méretű vállalatok körében. Elsősorban a szolgáltató ágazatokban, a bel- és külkereskedelemben, az építőiparban és a pénzügyi ágazatban viharosan gyors a magánszektor növekedése, de az iparban is nő a magánszektor súlya.

Az országok méretétől függően tízezer- vagy százezerszámra vagyunk tanúi új „start-up”-oknak, újonnan létrejövő magánvállalkozások keletkezésének. Eleinte ritkábban, később már gyakrabban bukannak fel hazai nagybefektetők, akik már az addig végbement belső felhalmozásból merítenek. Abban a társadalomban, amelyből a szocialista rendszer korábban szinte kiiktatta a középosztályt, s leállította-visszavetette a polgárosodást, most kifejlődik egy széles új középosztály; benne egy új „business class”, a vállalkozók, tulajdonosok és üzleti menedzserek egy széles rétege.

Ezt a folyamatot végigkíséri és fel is erősítheti a külföldi tőke beáramlása, köztük sok esetben tekintélyes nagyvállalatok és bankok, multinacionális korporációk bekapcsolódása. Az új „business class” kezdetől fogva összefonódik a nemzeti határokon kívüli gazdasági élettel.

³ Lásd L. von Mises ([1920] 1935) és F. A. Hayek (szerk., 1935).

Az így kifejlődő magánszektor már most is igen tarka képet mutat: egymás mellett, egymással keveredve és összefonódva látunk kis-, közepes és nagyvállalatokat, elmaradott, „balkáni” színvonalú és szupermodern üzemeket, törvényes, illetve félig és egészen törvényen kívül működő szervezeteket. A végbemenő folyamat leginkább valamiféle sejtburjánzáshoz vagy egy dzsungel ezerszínű vegetációjának rohamos kifejlődéséhez hasonlítható.

Eközben folyik az állami szektor összehúzódása, amíg csak össze nem szűkül a fejlett tőkés országokban szokásos szerény hányadra. A zsugorodás sokféle formában megy végbe. Egy része magánkézbe kerül, eredeti formában vagy reorganizáció után. Ez a tulajdonváltás bekövetkezhet oly módon, hogy az állam eladja a tulajdonát, vagy ingyen átadja meghatározott lakosság-csoportoknak (például a szóban forgó vállalat dolgozóinak, vagy azoknak, akiket korábbi konfiskálásokért kárpótlásban kíván részesíteni, vagy mindazon állampolgároknak, akik egy majdnem ingyenes privatizációs akcióhoz csatlakoznak). A különböző privatizációs sémákat egymás mellett vagy egymással kombinálva is alkalmazhatják.

A szorosan vett privatizáció mellett más formákban is végbemeget az állami szektor szűkülése. Egyes állami vállalatokat bezárnak; mások fennmaradnak, de méretüket tartósan csökkentik, egyes részlegeiket eladják vagy megszüntetik. Sok vállalatnál „dekapitalizáció” megy végbe, folyamatosan felélik vagyonuk számottevő részét. Nézzünk szembe még egy jelenséggel: az állami vagyon egy részét, főként annak szellemi tőkéjét, ellopják; többnyire informálisan, a jogi szabályozás réseit kihasználva. Az állami szektor összehúzódása lassan, sok veszteségtől és sok ember szenvedésétől kísérve, nem is egy vonatkozásban szégyenteljesen megy végbe. Eközben az állami szektor tovább élő része elég alacsony hatékonysággal működik. Remélhető, de korántsem biztos, hogy ami végül is megmarad belőle, az az őt körülvevő magángazdaság nyomására javítja majd hatékonyságát.

Az elmondottak alapján kétféle kalkuláció végezhető. Az egyik a szűk értelemben vett privatizáció sebességére vonatkozik: az induló állami szektor mekkora hányada megy át évenként magánkézbe. Ez a folyamat előreláthatólag sokáig tart. Van azonban egy másik, sokkal szélesebb alapokon nyugvó és megítélésem szerint ennél sokkal fontosabb kalkuláció. Ebben számba vesszük a magánszektor növekedését, ideértve mind az új „start-up” vállalkozásokat, mind pedig a privatizált exállami szervezeteket. Ezzel szembeállítjuk az állami szektor szűkülését, bármilyen formában megy is végbe: privatizálás, likvidálás, termeléses csökkenés vagy vagyontulajdonítás révén. E kétféle, ellentétes előjelű dinamika *együttesen* néhány év alatt elvezethet oda, hogy a magánszektor

részaránya nagyobbá válik, mint az állami szektoré. Elképzelhető például, hogy Magyarország már a következő néhány év alatt eljut a magánszektor túlsúlyához. Más országokban más lesz a sebesség, de mindenütt elsősorban e kétféle folyamat *egymáshoz viszonyított dinamikája* határozza majd meg a magángazdaság kifejlődéséhez szükséges történelmi periódus hosszát.

A kormányok sokat tehetnek e folyamatok felgyorsításáért; vagy megfordítva, ügyetlenkedésük és tehetetlenségük következtében lassúbbá és kínosabbá válhat a tulajdonviszonyok átalakulása. Végső soron azonban valószínűtlen, hogy a kormányzati politika bármely baklövése „leblokkolná” a tulajdonváltást. A kapitalista fejlődés ereje nem utolsósorban abból ered, hogy alapjában véve *magától* megy végbe, nem pedig állami utasításra.⁴

A makro-disequilibriumok újratermelése

A politikai fordulat után az új rezsim súlyos makroegyensúly-zavarokat örököl elődjétől. Főképpen a következő négyféle disequilibrium mutatkozik: krónikus hiány, nyílt vagy visszaszorított infláció, költségvetési hiány és külföldi adósság. A felsorolt négyféle baj közül kettő vagy három, sőt esetleg mind a négy egyszerre és egymással összefonódva, egymást felerősítve támadja a gazdaság szervezetét.⁵

A posztoszocialista országok egyikében-másikában olyan súlyosak e makrozavarok, hogy nincs is más választás, mint a stabilizációs rendszabályok egy nagyobb csomagját egyszerre bevezetni, ami súlyos megrázkódtatást okoz a társadalomban. Más országokban a kormányzat választat a radikálisabb és gyorsabb vagy a fokozatos és lassúbb stabilizációs stratégia között, s ilyenkor a politikai ellenállástól való félelmében többnyire az utóbbi mellett dönt.

A legtöbb szakértő egyetértene a következő prognózzissal.

Jók a kilátások a szocialista rendszer egyik legkínosabb kísérőjelenségének, a krónikus és általános *hiánynak* a kiküszöbölésére. Számos intézkedés együtvéve vezet el ehhez: a magánszektor gyors növekedése, a szabad vállalkozás, az import liberalizálása lehetővé teszi a kínálat oldalán a túlkereslet gyors

---

⁴ A posztoszocialista átmenettel foglalkozó közgazdászok és szociológusok körében vita folyik a piacosodás és a tulajdonviszonyokat átalakító folyamatok természetéről. A magam részéről azokkal értek egyet, akik hangsúlyozzák: a társadalom mélyreható átalakulása a koordinációs mechanizmusok és a tulajdonformák területén nem valósítható meg ugrásszerűen, agresszív állami rendszabályokkal, hanem az szükségképpen szerves fejlődésként, evolutív úton megy végbe. Hasonló nézetek találhatók P. Murrell (1992) és K. Poznanski (1992) írásaiban.

⁵ A kelet-európai régió makrohelyzetét elemzi, és a kérdés irodalmáról széles körű szemlét ad a már említett ENSZ-jelentés (UN-ECE, 1992).

kielégítését. Ugyanakkor az árak felszabadítása, a restriktív monetáris politika, a pénzügyi fegyelem erősítése, esetleg a béremelkedések szabályozása korlátok közé szorítja a keresletet. Magyarországról például már napjainkban is elmondható: immár nem minősíthető krónikus hiánygazdaságnak, legfeljebb részleges hiányok tapasztalhatók a gazdaság egyik vagy másik szegmensében. A régió jó néhány más országa nem tart még itt, de előreláthatólag a nem túl távoli jövőben mindegyik képes lesz a hiánygazdaság felszámolására.

Sokkal több ok van borúlátásra az *inflációt*, és ennek fő gerjesztőjét, a *költségvetési hiányt* illetően. Az infláció leállítás, de még radikális lassítása is drámai intézkedéseket követel meg: a költségvetési kiadások keménykezdű csökkentését, a hitelek megszorítását, a nominális jövedelmek növekedésének lefékezését. Lehet, hogy sikerül időleges eredményeket elérni és az infláció ütemét lényegesen leszorítani. Csakhogy ez rendszerint együtt jár a termelés visszaesésével és ezzel együtt a munkanélküliség megjelenésével, majd mind nagyobb mérvű növekedésével. Ennek következtében újra és újra nyomás nehezedik a monetáris és fiskális politikára, hogy hozzon a recessziót leállító, a növekedést újraindító, a munkanélküliséget enyhítő intézkedéseket – ezek azonban újból inflációt generálhatnak. Ezért állandóan fennáll a veszélye annak, hogy az egyszer már lelassított vagy teljesen lefékezett infláció újra és újra felgyorsul.

Ha viszont a kormányzat nem inflációs módszerekkel, a bankóprés működtetésével fedezi a költségvetési hiányt, hanem kötvények kibocsátásával, akkor ezzel kiszoríthatja a hitelpiacról a magánbefektetést, ami visszatartja a recesszióból való kilábalást. Egy másik lehetőség: külföldi kölcsönnel fedezni a költségvetési hiányt – ekkor viszont a külföldi adósság növekszik.

A fentiekben már többször érintettem a *munkanélküliség* problémáját. Az előző rendszer, bármilyen egyéb súlyos bajokat idézett is elő, képes volt tartósan teljes foglalkoztatottságot biztosítani, sőt állandósult a munkaerőhiány. A gazdasági rendszerváltozás egyik fájdalmas kísérőjelenségeként fordulat megy végbe a munkaerőpiac helyzetében: a túlkereslet átcsap túlkínálatba, a munkaerőhiány munkanélküliségbe. Ez többféle tényező együttes következménye. A termelés visszaeséséhez vezethet, amint azt már említettem, az antiinflációs politika. Számos üzem termelésének csökkentését vagy teljes leállítását idézi elő az alkalmazkodás a belső kereslet szerkezetéhez, valamint a külkereskedelem átrendeződése, a szocialista országokat összehilincselő KGST összeomlása. A privatizáció, de még az állami szektorral szemben támasztott erőteljesebb jövedelmezőségi követelmények is arra készítetik a menedzsereket, hogy felszámolják a kapun belüli munkanélküliséget – s a kapun kívülre helyezték létszá-

muk számottevő részét. Valamennyi felsorolt tényező külön-külön is munkanélküliséget idézhet elő, amit azután felerősítenek a továbbgyűrűző hatások. Ha az egyik ponton csökken a termelés, akkor ezzel együtt csökken a kereslet, ami a másik ponton a termelés további csökkenéséhez vezet – és így tovább.

Az elmondottakból két predikció következtethető. Az egyik: a gazdasági rendszer átalakulása nyomán végképpen megszűnik a krónikus munkaerőhiány, és bizonyos fokú strukturális munkanélküliség állandósul. A másik: hosszúra elnyúló recesszióra kell számítani, ami feltehetően még több éven át a jövőendő hosszú távú átlagnál, a „normál munkanélküliségnél” jóval nagyobb munkanélküliséget fog előidézni.

A fejlett ipari országok gazdaságpolitikája a konjunktúrahullámzás során ismételten szembesül egy nehéz dilemmával: a munkanélküliség elleni fellépés inflációt gerjeszthet, míg az infláció letörése növelheti a munkanélküliséget. Ez akkor is nagy probléma, ha felvetődésekor aránylag alacsony az inflációs ráta. A posztzocialista országokat ugyanez a dilemma gyötöri, de sokkal kedvezőtlenebb feltételek között, hiszen már a kiindulópontban, a politikai fordulat idején súlyos nyílt vagy visszaszorított infláció sújtja a gazdaságot. A társadalom rettenetes csapdákban vergődik: bármelyik nagy baj ellen próbál fellépni, ezzel súlyosbíthatja a másik bajt. Nem kedvezőek tehát a kilátások a makrogazdasági stabilitásra és egyensúlyra. Tartani lehet attól, hogy a társadalom belső feszültségei, amelyek jelentős részben éppen a gazdasági bajok következtében alakulnak ki, még inkább visszarettenetik a kormányokat áldozatvállalást követelő, kemény és következetes politika folytatásától. Valószínűbb az, hogy a kormányok inkább a problémák megoldásának halogatását, a „keresztülevickelés” politikáját választják. Ennek következtében a makroegyensúly-zavarok még hosszú ideig gyötörni fogják e társadalmat.

A jogállam kifejlődése

A magántulajdon uralkodó szerepén alapuló piacgazdaság nem tud működni megfelelő jogi infrastruktúra nélkül. Garantálni kell a magántulajdon biztonságát, ki kell kényszeríteni a magánszerződés betartását, és védeni kell a vállalkozásokat és az állampolgárokat a bürokrácia önkényes beavatkozásai ellen. Emellett szükség van a gazdaság számos szegmensének állami felügyeletére vagy regulálására, elsősorban olyan területeken, ahol a magánszerződés végrehajtásának és az egyéni vállalkozás tevékenységének a piaci tranzakcióban közvetlenül részt vevő feleken túlmenő externális hatása van. Számos ilyen állami feladat van, a bankok és biztosítóiintézetek felügyeletétől a monopólienes törvények végrehajtásán át a környezetvédelemig.

Megalapozottnak tűnik a következő prognózis: a posztszocialista országokban okvetlenül ki fog épülni a modern piacgazdaság jogi infrastruktúrája, mert azt kiköveteli magának az átalakuló gazdaság. A folyamat azonban eléggé vontatottan megy majd végbe. Az állami aktivitás három szintjét különböztethetjük meg e jelenség elemzésekor.

Az első a *törvényalkotás*. Ez is hosszadalmasnak ígérkezik; korábbi törvények tucatjait kell újakkal helyettesíteni, olyan körülmények között, amikor menet közben képződnek ki a modern piacgazdaság szabályozásához értő jogászok, és amikor a parlament tagjai maguk is gyakorlatlanok a jogállamban végzett törvényhozói munkában. A nehézségek ellenére e feladat oroszlánrésze néhány év alatt elvégezhető.

A másik szint a *törvények végrehajtásának kikényszerítése*. Ez még nehezebbnek ígérkezik. A bíráknak, ügyészeknek, ügyvédeknek, a vállalatok jogtanácsosainak újra kell tanulniuk szakmájukat. Azok, akik gazdasági ítélkezéssel foglalkoznak, máris túlerheltek; a perek elhúzódása csökkenti a törvények és a szerződések tekintélyét.

Végül a harmadik szint: az *állampolgár mentalitásának átalakulása*. Talán ez ígérkezik a legnehezebbnek és leghosszadalmasabbnak. A korábbi illegitim rendszer kiölte az emberekből a törvény őszinte tiszteletét; ehelyett csupán a kiszámíthatatlan repressziótól való félelem szorítása hatott. Hasonlóképpen hiányzott a magánszerződés tisztelete; a gazdasági életben az emberek szinte természetesnek vették, hogy az adott szót nem kell betartani, az adósságot nem kell megfizetni. Valóságos elismerést arathatott az, aki ügyesen kijátszott egy-egy jogszabályt, hiszen ez volt a túlélés egyik eszköze. Sokáig fog tartani, amíg a közmorál változik ebben a tekintetben; amíg eljutunk oda, hogy megvetés sújtja a szabálysértést, a közbizalommal történő visszaélést, az adócsalást, az üzleti tisztességtelenséget és a korrupciót.

A demokratikus intézmények kifejlődése

Közismertek azok a felületes szlogenek, amelyek túlon túl egyszerűnek képzelik a piacgazdaság és a demokrácia közti kapcsolatot, holott valójában eléggé bonyolult az interakció közöttük. Három megfigyelést szeretnék tenni.

Első megfigyelés. A szocialista rendszerből a magántulajdonú piaci gazdaságba való átmenet szükséges feltétele a kommunista párt politikai monopóliumának megszüntetése. Nem általánosságban totalitárius vagy autokratikus politikai formákról, hanem az egypártrendszer egy speciális változatáról van itt szó. Arról a rendszerről, amelyben a hatalmi monopóliumot élvező uralkodó párt *antikapitalista* ideológiát és programot vall. Az antikapitalizmus az ideo-

lógjának és a programnak nem valamiféle másodlagos-harmadlagos eleme, hanem a legfontosabb célt tartalmazza. Hiteles tanúvallomást idézek, a *Kommunista Kiáltványt*: „... a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése”.⁶ Ez az egyszerű magyarázata annak, miért volt valamennyi 1989–1990 előtti reform felemás és következtelen. A kommunista párt politikai monopóliumának megszüntetése megteremtette a magántulajdonon alapuló piacgazdaság kiépülésének fundamentális feltételét. Amint ez a feltétel teljesül, és ezzel eltávolították a piacgazdaság felé irányuló átmenet útjából a legfontosabb úttorlaszt, az átalakulási folyamat teljes bizonyossággal és feltartóztathatatlanul elindul. (Lásd a fenti gondolatmenet keretében ismertetett első és második tendenciát, azaz a piacosodás és a magánszektor evolúciójának a tendenciáját).⁷

A kommunista párt politikai monopóliumának felszámolása *megnyitja az utat* a demokratikus intézmények kiépítéséhez: a pártok közötti versengéshez, a szabad választásokhoz, valóságos hatalommal rendelkező parlament létrejöttéhez, a parlamenti többségen alapuló kormányzáshoz és így tovább. A kommunista párt egyeduralmának megdöntése azonban önmagában nem *garantálja* a demokratikus intézmények teljes kifejlődését, megérését és stabilizálódását. Erre mindjárt visszatérek.

Második megfigyelés. Minden parlamentáris demokrácia magántulajdonon alapuló piaci gazdaság. Ezalól nincsen kivétel. Nem létezik parlamenti demokrácia magántulajdonon alapuló piacgazdaság nélkül. Ettől még a különböző parlamenti demokráciák gazdaságai számos vonásukban különbözhetnek egymástól. Például az egyikben nagyobb, a másokban kisebb a köztulajdonú szektor – de egyikben sem válik a köztulajdonú szektor a gazdaság uralkodó, túlnyomó súllyal rendelkező szektorává. Az egyikben nagyobb, a másokban kisebb az állami redisztribúció szerepe – de mindegyikben a piac marad a gazdasági tevékenységek fő koordinátora és integrátora.

A demokratikus intézmények szilárdságához szükség van az egyén szabadságának és autonómiájának biztosítékaira. A legfontosabb ezek közül a magántulajdonhoz való jog és a magánszerződés védelme. Ahol az állami szektor uralkodik vagy szinte kizárólagos szerephez jut, ott az egyéni munkavállaló

⁶ K. Marx és F. Engels ([1948] 1959, 453. o.).

⁷ Érdemes elgondolkozni a fenti összefüggésen a kínai reform perspektíváinak elemzésekor. Az ottani reformfolyamat még érhet el eredményeket, de előbb-utóbb beleütközik a fő úttorlaszba, nevezetesen a kommunista párt egyeduralmába. A magánszektornak szüksége lesz politikai reprezentációra. Logikai és történelmi abszurdum lenne azt feltételezni, hogy sikeresen befejeződhet a kapitalizmus felépítése a kommunista párt vezetésével.

számára megszűnik a kilépés lehetősége, hiszen végeredményben egyetlen munkaadó van, az állam. Az átfogó állami tulajdon elkerülhetetlenül elvezet a totalitárius politikai rendszerhez.

De mi a helyzet a fordított állítással: minden magántulajdonon alapuló piacgazdaság parlamenti demokrácia. Ez nyilvánvalóan nem igaz.

Harmadik megfigyelés. Nem minden magántulajdonon alapuló piacgazdaság demokrácia. Ez a gazdasági forma összefér a diktatúra és más autokratikus formák számos változatával. Gondoljunk csak Hitler birodalmára, a latin-amerikai katonai diktatúrákra vagy a második világháború utáni első évtizedek Dél-Koreájára. Sőt, egyik-másik diktatúra igen hatékony és gyorsan növekvő gazdasággal kapcsolódhat össze. A posztszocialista régióban nem is egyszer fejtik ki (ha nem is nyomtatásban, de bizalmas körben) a következő nézetet.

Kifejezetten előnyös lenne, ha a szocialista rendszerről a kapitalista piacgazdaságra történő átmenetet egy autokratikus politikai rezsim vezényelné. Az átmenet anarchiával jár, ezért „törvényre és rendre” van szükség, amit csak egy keménykezű kormányzat biztosíthat. Az átmenet társadalmi feszültséget idéz elő, márpedig az átmenet sikere érdekében nem szabad visszariadni áldozatokat követelő gazdaságpolitikától. Ez is egy keménykezű, a tömegek esetleges ellenállását erőszakkal letörő kormányzat mellett szól. E nézet híveinek példaképe Pinochet Chiléje.

Nem akarom tagadni, hogy a fenti gondolatmenetnek van racionális eleme. Létezhet, különösen forradalmi mélységű, nagy társadalmi átalakulás idején, egyfajta átváltás (trade-off) a növekedés üteme és a demokrácia kiteljesedése között. Nem biztos azonban, hogy ez minden körülmények között fennáll – reméljük, hogy a kelet-európai régióban minél kevesebb ország minél ritkábban kerül e keserves választás elé –, de a dilemma elől nem térhetünk ki. Hadd tegyek ezen a helyen egy személyes hitvallást. Ha ilyen választásra kényszerülnék, akkor inkább ragaszkodnék a demokráciához, s annak nemcsak eddigi megszerzett vívmányaihoz, hanem továbbfejlődéséhez is – még akkor is, ha szerényebb gazdasági eredményekkel kell fizetnünk. Adódhat olyan helyzet, amikor valamennyiünknek szembe kell néznie ezzel az alapvető értékválasztással – s tanácsos, hogy ki-ki előre átgondolja saját álláspontját.

Térjünk azonban vissza az elkanyarodás után a normatív megközelítésről a *prediktívre!* Noha az előző négy tendenciát is fenntartásokkal és nem teljes bizonyossággal adtam elő, itt kénytelen vagyok még több fenntartást kimondani. Lehetséges, hogy egyik vagy másik ország töretlenül fog előrehaladni a demokrácia kiteljesedése felé. Nem zárható azonban ki az sem, hogy a demok-

rácia intézményeit elfojtják, félig vagy egészen autokratikus rezsimek jönnek létre, diktatúrák alakulnak ki. Minél tartósabbak és élesebbek a társadalmi feszültségek, annál inkább fennáll ez a veszély. A demokrácia híveinek minden egyes posztoszocialista országon belül, de a nemzetközi közösségnek is ébernek kell lennie a demokrácia védelmében.

A nemzeti közösség újradefiniálása

A szocialista rezsím elfojtja a nemzeti problémát. *Létezett* a probléma a múlt rendszerben is, de sohasem vitatták meg nyíltan és őszintén. Legfeljebb a diktatúra felpuhulása idején kezdett itt-ott előtörni; de még akkor is csak félig mondhatták ki az emberek nézeteiket.

1989–1990-ben azután összeomlott a kommunista rendszer Kelet-Európában; s ami ebben a tekintetben a legfontosabb: előbb lényegesen meggyengült, majd szétesett a Szovjetunió. Ezzel kapcsolatban először is a *vívmányokat* kell kiemelni. Nagyszerű és felemelő az a tudat, hogy helyreállt a kelet-európai országok és az egykori szovjet tagállamok nemzeti szuverenitása. Majdnem fél évszázados német, majd szovjet megszállás után most végre nem tartózkodnak egész sor szuverén állam területén idegen csapatok. (Bár mindjárt hozzá kell tenni: ez alól most is vannak kivételek.)⁸

A most kialakult új helyzetnek számos implikációja van. Itt most csak a gazdasági hatásokat említem. Egymással ellentétes tendenciák figyelhetők meg a fejlett ipari országokban és a posztoszocialista régióban. (A rövidség kedvéért, de földrajzi szempontból nyilván pontatlanul, nevezzük az OECD-országokat Nyugatnak, a posztoszocialista országokat pedig Keletnek.) Nyugaton fokozatosan felerősödtek a centripetális erők. A nemzeti gazdaságok a közösség, harmonizálás és integráció irányába fejlődnek. Mindinkább szabaddá válik az áruk, a tőke, a pénz, a munkaerő és a tudás áramlása az egykori államhatárokon át. Ezzel szemben Keleten hirtelen rendkívüli mértékben felerősödtek a centrifugális erők. A korábbi nagyobb, szupranacionális egységek szétestek; mozgás látható a széttöredezés és elkülönülés irányába. Őrzött, gazdaságilag eltorlaszolt államhatárok keletkeztek ott is, ahol ezek korábban nem voltak, vagy kevésbé szereztek nekik érvényt.

---

⁸ A balti államokban most is számottevő külföldi haderő tartózkodik, amely a Szovjetunió funkcióinak egy részét átvevő Független Államok Közösségének katonai vezetése alá van rendelve.

Az egykori Jugoszlávia területén folyó háborúban kérdésessé váltak az újonnan létrejött államok határai. Amennyiben adottnak tekintjük a régi határokat, akkor ott is több új, önmagát szuverénnek tekintő állam földjén tartózkodnak megszállóként idegen csapatok.

Aki szűken vett közgazdasági szempontból értékeli ezt az utóbbi tendenciát, annak el kell szomorodnia. Technokratikus-közgazdasági kritériumok szerint ítélve a nagyobb léptékű integráció hatékonyabb, mint a fragmentáció, a szét- és egymással kevésbé kooperáló, félig-meddig elzárkozó kis nemzetgazdaságokká. Akárcsak az erőforrások szabad allokációjának szinte minden egyéb akadálya, a kialakuló új helyzet feltehetően csökkenti a gazdasági erőforrások jó kihasználását.

Ezúttal azonban nem ebből a nézőpontból elemzem a változásokat. Predikciókat szeretnék megfogalmazni és nem ajánlásokat. Ezért a legfontosabb, hogy *megértsük*, ami körülöttünk végbemegy.

Úgy tűnik, elkerülhetetlen, hogy a nemzeti közösségek először is újradefiniálják önmagukat, és csak *ezután* kerülhet sor szupranacionális egységek kialakulására vagy a már meglévőkhöz való csatlakozásra. A szupranacionális közösségekhez való csatlakozásra (legyen szó itt monetáris unióról, vámunióról, a munkaerő és/vagy a tőke szabad mozgásának megengedéséről vagy ezeken túlmenő, még teljesebb integrációkról) csak önként kerülhet sor, amikor egy-egy állam legitim kormányzata maga mögött tudja saját népének támogatását. Nagy hiba lenne a centripetális mozgásokat, különböző fokú és típusú integrációkat kívülről ráerőltetni egyik vagy másik országra, amely most kezdi igazán szuverénnek érezni magát.⁹ Gondoljunk vissza az elmúlt évtizedek történelmére. Egyfelől: a KGST azért omlott össze, mert a Szovjetunió rákényszerítette a többi kelet-európai országra. A Szovjetunió és Jugoszlávia is azért esett szét, mert sok szempontból mesterkélten teremtmény volt, amit kegyetlen represszióval ültettek a szuverenitásra áhító kisebb közösségek nyakára. Másfelől: az Európai Gazdasági Közösség azért szilárdult meg, és azért tud az eddigienél is átfogóbb integráció felé haladni, mert a kezdet kezdetétől fogva fokozatosan és szervesen fejlődött; szuverén államok legitim kormányai önként adták fel lépésről lépésre szuverenitásuk egy-egy komponensét.

Az elmondottakból következik: még hosszú ideig erős lesz a szeparáció és széttoresedés tendenciája, s gyenge a regionális kooperáció tendenciája, annak ellenére, hogy az utóbbi mellett meggyőző közgazdasági érvek hozhatók fel. De még ezen az általános predikción belül is többféle forgatókönyv képzelhető el. A kedvezőbb az, ha a szeparációk, az egymástól való eltávolodások és elzárkózások békésen és civilizált megegyezések révén mennek végbe. A félelmetesebb eshetőség: a helyi háborúk a térképek újrarajzolása érdekében.

---

⁹ A posztoszocialista országok közötti külkereskedelem és gazdasági együttműködés problémáiról lásd Illés Iván, Mizsei Kálmán és Szegvári Iván (1992) cikkét és P. Kenen (1991) tanulmányát.

És ahol nem is kerül sor háborúra, ott is állandósulhat az államközi feszültség: a szomszédos országok közötti ingerült viták, a szomszéd állam területén élő nemzeti kisebbségek iránt tanúsított méltánytalan bánásmód miatti tiltakozások és a bírálatok dühödt visszautasítása, a szuverenitás szorongó féltése. Ezek a jelenségek, amelyek jól ismertek a kelet-európai régió évszázados történelméből, konzerválják a kölcsönös bizalmatlanságot, és alááshatják a regionális kooperáció esélyeit.

Nézetem szerint kívánatos lenne, ha felgyorsulna a posztoszocialista kelet-európai országok „európaizálása”. Ha azonban kívánságok helyett, tanulmányom általános jellegének megfelelően, a predikcióra összpontosítom a figyelmet, akkor el kell mondanom: nem számítok gyors haladásra.

Vannak objektív nehézségek. Az Európai Közösségnek sokféle normája van, a gazdasági élet jogi szabályozásától a minőségi szabványokon át a vámtarifákig és adókulcsokig. Sokáig eltart, míg egy-egy posztoszocialista ország jogrendszere és gazdasági élete valamennyi aspektusban harmonizálható az európai normákkal.

Emellett tisztán látnunk kell, hogy számottevő az *ellenállás*, amely nem érhető tetten a nyilvános retorikában, hanem burkolt formákban, tolvajnyelven és a tényleges változtatások lassításában nyilvánul meg. Kelet-Európában befolyásos csoportok keltenek hangulatot a nemzetietlen „nyugatiadás” ellen; bizalmatlanságot szítanak az „idegen” tőkével szemben; a nemzeti érzésre apellálnak, ha a nemzetközi szervezetek szigorú követelményeket támasztanak az egyes országok gazdasági teljesítményével kapcsolatban. Gyakori az ellenérzés nyugati körökben is. Ki akarná a munkaerő szabad mozgását az államhatárok között, ha ez új népvándorlások előtt emelné fel a sorompókat? Az üzleti világ szívesen tekint a keleti export felé, ha az jövedelmezőnek bizonyul, de nem szívesen nyitja meg piacait az onnan érkező import előtt.

Mindez megmagyarázza, miért számítok arra, hogy az „európaizálódás”, az Európai Közösségbe és annak intézményeibe való szerves és egyenjogú integrálódás vontatottan fog végbemenni.

A jólét egyenlőtlen emelkedése

Hogyan érintik az eddig tárgyalt tendenciák az emberek életét? Az előző rendszer alacsony életszínvonalat alakított ki. Az embereket a krónikus hiány sújtotta. Ez azonban teljes foglalkoztatással párosult és szerény mértékű társadalmi-gazdasági biztonsággal. Bizonyos fokú egyenlőség nyomta rá a bélyegét a társadalomra. A kiváltságosok rétege aránylag szűk volt. A többi ember, ha nem is élt egyformán, de azért anyagi életszínvonaluk be volt szorítva egy középszerű, sűrke sávba.

Most, amikor a posztszocialista társadalom nagy átalakulással elmozdul korábbi állapotából, előreláthatólag emelkedni fog az átlagos anyagi jólét. Erre azonban nem azonnal kerül sor; a gazdasági nehézségek – amint azt a makrodisequilibriumok újratermeléseként ismertetett tendencia elemzése során kifejtettem – jó ideig inkább stagnálást, sőt abszolút visszaesést idézhetnek elő a lakosság átlagos anyagi fogyasztásában. Mindez azonban csak az *átlagra* vonatkozik; ez pedig statisztikai kategória, amit az egyén nem él át közvetlen élményként.

Van, aki már az átmenet kezdetétől fogva a nyertesek közé tartozik. Elég széles réteg sorolható ide; főként azok, akiknek tevékenysége tulajdonosként, menedzserként, sőt többnyire akár egyszerű alkalmazottként is magánvállalkozáshoz kapcsolódik. Ehhez még hozzá kell tenni: e rétegen belül egy szűkebb csoport látványosan és viharos sebességgel gazdagszik meg. Ugyanakkor igen nagy tömegek életszínvonalra süllyed; kinél kisebb mértékben és lassan, kinél pedig nagymértékben és gyorsan.

A piacgazdaság olyan rendszer, amelyben az egyén élete sokkal nagyobb mértékben függ saját teljesítményétől és a jószerecsétől, mint a szocialista rendszerben. Ugyanakkor sokkal kisebb hatással van az egyén életére az állam, amely a szocialista rendszerben paternalisztikus szerepet vállalt. Mindazok, akik a rendszerváltást megítélik, saját értékrendszerüknek megfelelően előnynek vagy hátránynak minősíthetik majd azt, hogy az egyén szerepe radikálisan nő, az államé pedig csökken az egyéni sorsok alakításában. E tendencia érvényesülése pedig magával hozza az egyéni anyagi jólétnek a korábinál sokkal nagyobb mérvű szóródását, vagyis az egyenlőtlenség növekedését.

A régió minden kormánya és valamennyi parlamenti pártja hangsúlyozza *szociális biztonsági háló* fenntartásának, vagy ahol ez még alig fejlődött ki, a háló létesítésének szükségességét. Egyes komponensei a legtöbb posztszocialista országban máris működnek, például a nemzeti egészségügyi szolgálat és a munkanélküliek segítése. De meg kell vallani: e hálókön sok a szakadás. Szó sincs arról, hogy a szocialista rendszer érett jóléti állapotot hagyott volna örökségül. Felemás, torz, „koraszülött” jóléti államok ezek. Az öröklött jogrend olyan jóléti feladatokra kötelezi az államot, amelyeket az az alacsony gazdasági fejlettség következtében képtelen kellő minőségben ellátni. Igen széles a nyugdíjrendszer, de a nyugdíjak jó része csak nyomorszínvonalat biztosít; mindenki jogosult ingyenes egészségügyi ellátásra, de az egészségügyi szektor súlyosan elmaradott. A jóléti állam leginkább kifejlett formája Skandináviában található, ahol évtizedes töretlen gazdasági fejlődés *után* kezdtek hozzá intézményeinek megszervezéséhez és az állam törvényes kötelezettségvállalásainak törvénybe

iktatásához.¹⁰ Súlyos és tartós problémának ígérkezik a posztszocialista régióban az állam által vállalt jóléti kötelezettségek teljesítése, recesszió, infláció és nagy külföldi adósságteher, azaz tartós makro-disequilibrium közepette.

Mindezek miatt számítani lehet arra, hogy hosszú időn át nagy elégedetlenség lesz széles néprétegek körében, a stagnáló vagy visszaeső anyagi életszínvonal és a hirtelen rájuk zúduló munkanélküliség és társadalmi bizonytalanság miatt. Nehéz lesz ilyen körülmények között újabb áldozatok vállalását kérni. Emiatt is elhúzódik a makro-disequilibriumok kiigazítása, arról nem is szólva, hogy az elégedetlenség veszélyekkel járhat a demokrácia megőrzése szempontjából.

Összefoglaló megjegyzések

Hét tendenciát soroltam fel; ezek nem fedik le a várható változások összességét, de kiemelik azokat, amelyeket a legfontosabbaknak vélek. Amint azt a bevezető sorokban hangsúlyoztam: nem dolgoztam ki fatalisztikus próféciam. Felvázoltam alternatív megoldásokat és választási dilemmákat, hozzátéve: milyen választást tartok a legvalószínűbbnek (ami természetesen megkülönböztendő attól, hogy mit látnék a legszívesebben). Nincsen predeterminálva a változások sebessége sem, legfeljebb annyi mondható el nagyobb határozottsággal, hogy az átalakulás hosszú időt, egész történelmi korszakot vesz majd igénybe. Már csak azért sem lenne jogosult a fatalizmus, mert világosan látszik, milyen tényezőktől függ a változás iránya és sebessége.

- Függ a kormányok bölcsességétől vagy ostobaságától, hatékonyságuktól vagy tehetetlenségüktől. Erasmus azt javasolta az uralkodóknak, hogy utasítsák el „mint tanácsadókat a kegyhajhászást, haragot, kapzsiságot és hízelkedést”.¹¹ Meglátjuk, mai utódaik mennyire lesznek képesek ellenállni e kísértéseknek.

- Függ az ellenzéki erőktől; attól, hogy azok destruktívak-e és populista demagógiával akarnak-e hatalomra kerülni, vagy mértéktartóak és konstruktívak.

- Függ a társadalmi környezettől; fegyelmezett-e a lakosság, képes-e vállalni a hosszan tartó áldozatokat.

- Függ a külvilág segítségétől, annak mértékétől és formáitól.

Pesszimista vagyok-e vagy optimista? Ami a legközelebbi éveket illeti, egyik sem. Túlságosan sok a bizonytalanság a tekintetben, hogy a tanulmányban felsorolt hét tendencia együttevén a jelenségek milyen konstellációját állítja elő. Lesz olyan ország, amelyben a körülmények a nagy többség számára elviselhe-

¹⁰ Lásd A. Lindbeck (1990).

¹¹ Lásd Erasmus ([1516] 1992, 6. o.).

tőek, s egy kisebb csoport számára mind kedvezőbbek lesznek, s ezért ott lesz esély a fokozatos általános javulásra. Más országokban talán súlyos megrázkódtatásokra, vagy éppenséggel társadalmi robbanásokra is sor kerülhet.

Hosszú távon határozottan optimista vagyok. Az a rendszer, amely végül is kiformalódik, nem lesz „jó társadalom”. Tele lesz fogyatékoságokkal, visszataszító vonásokat is fog mutatni, de még így is fölényben lesz, mind anyagi teljesítményét, mind pedig az emberi jogok biztosítását tekintve, a korábbi szocialista rendszerrel szemben. Hosszú távon optimista vagyok, mert igen erősek azok a spontán belső tendenciák, amelyek még akkor is ebbe a kedvező irányba terelik a változásokat, ha netán nem a legjobb kezekben van a kormányzat.

A tudomány szerepe

Tanulmányomat nem kormányoknak címeztem, s befejezésül is inkább a tudomány képviselőinek felelősségére térek ki.

Nyugati kollégáink *gyakorlati támogatást* adhatnak a keleti akadémiai világának az oktatáshoz és a kutatáshoz. A keleti kollégáknak adott meghívások és ösztöndíjak, a posztszocialista régióban végzendő vendégtanári megbízatások elvállalása, közös kutatás keretében a tapasztalatok átadása, a Keleten működő intézményeknek ajándékba adott könyvek, folyóiratok és műszerek – íme, néhány a sokféle támogatási forma közül. Már eddig is sok támogatást kaptunk, de még az eddigi segítség megsokszorozódása is kevés lenne az igényekhez képest.

Mind a nyugati, mind a keleti tudományos ember sokszor szerepel *tanácsadóként*. Tanácsot ad kormányoknak, pártoknak, mozgalmaknak és érdekvédelmi szövetségeknek, nemzetközi szervezeteknek és az üzleti világnak. Nagy szükség van erre a tevékenységre, de talán nem árt, ha egy figyelmeztetést fűzök ehhez. Ügyelnünk kell arra, hogy kellő szerénységgel adjuk elő ajánlásainkat. Hátha nem is alkalmazható az az elgondolás, amelyet pártolunk? Hátha nem igazodik kellőképpen a helyi körülményekhez, amelyeket nem ismerünk elég-gé? Ne legyünk agresszívek a saját elgondolásaink minden áron való keresztülhajtásával; az erőszakoskodás visszafelé sülnhet el, és a tanácsadók lejárásához vezethet.

Néha nem is egyszerűen a tanácsadás, hanem a *közvetítés* szerepét róják ránk a körülmények. Meg kell próbálkoznunk konfliktusban álló eszmék vagy társadalmi-politikai erők között békíteni. Megint csak Erasmus munkásságának eszméiből kaphatjuk a sugalmazást: a ráció, a józanság és mértéktartás nevében próbáljunk érvelni. Nem szabad visszariadnunk attól a kockázattól, amelyeket

Ő is vállalt: megtörténik, hogy amikor egymás ellen acsarkodó üvöltések közepette próbáljuk megszólaltatni az értelem halk hangját, mindkét oldal eretneknek tart majd, és eltaszít bennünket. És mégis kötelességünk vállalni azt, hogy megszólaltatjuk a társadalom lelkiismeretét; felemeljük figyelmeztető szavunkat, ha megsértik az emberi szabadságjogokat, ha támadják a fiatal demokrácia intézményeit, és ha a szenvedélyek felülkerekednek az értelmén és türelmen.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABERBACH, Joel D.; PUTNAM, Robert D. és ROCKMAN, Bert A. (1981): *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- AFANASZJEV, Jurij N., szerk. (1989): *Inogo ne дано*. Moszkva: Progressz.
- ALCHIAN, Armen A. (1950): Uncertainty, Evolution, and Economic Theory, *Journal of Political Economy*, 58. évf., 93. sz., 211–221. o.
- ALCHIAN, Armen A. (1965): Some Economics of Property Rights, *Il Politico*, 30. évf., 4. sz., 816–829. o.
- ALCHIAN, Armen A. (1974): Foreword, in: *The Economics of Property Rights*. Szerk.: E. G. Furubotn és S. Pejovich. Cambridge, Mass.: Ballinger Publishing Company, xiiiiv. o.
- ALCHIAN, Armen A. és DEMSETZ, Harold (1972): Production, Information, Costs, and Economic Organization, *American Economic Review*, december, 62. évf., 5. sz., 777–795. o.
- ALLISON, G. és YAVLINSKY, G., szerk. (1991): *Window of Opportunity: Joint Program for Western Cooperation in the Soviet Transformation to Democracy and the Market Economy*. Kézirat, Cambridge: Joint Working Group of Harvard University, és Moszkva: Center for Economic and Political Research.
- ANDORKA Rudolf (1993): Gazdaság és társadalom dogmák nélkül, *Népszabadság*, május 15., 51. évf., 112. sz., 17. és 19. o.
- ANTAL László (1980): Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a '70-es években, *Gazdaság*, 14. évf., 2. sz., 28–56. o.
- ANTAL László, BOKROS Lajos, CSILLAG István, LENGYEL László és MATOLCSY György (1987): Fordulat és reform, *Közgazdasági Szemle*, 34. évf., 6. sz., 642–663. o.
- ARROW, Kenneth J. és HURWICZ, Leonid (1960): Decentralization and Computation in Resource Allocation, in: *Essays in Economics and Econometrics*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 34–104. o.
- BARDHAN, Prahab (1990): Some Reflections on Premature Obituaries of Socialism, *Economic and Political Weekly*, (India), február 3., 259–262. o.
- BARONE, Enrico ([1908] 1935): *The Ministry of Production in the Collectivist State*, in: *Collectivist Economic Planning*. Szerk.: Friedrich A. Hayek. London: Routledge and Kegan Paul, 245–290. o.

- BATOR, Francis M. (1958): The Anatomy of Market Failure, *Quarterly Journal of Economics*, augusztus, 72. évf., 3. sz., 351–379. o.
- BAUER Tamás (1983): The Hungarian Alternative to Soviet-Type Planning, *Journal of Comparative Economics*, szeptember, 7. évf., 3. sz., 304–316. o.
- BAUMOL, William J. (1965): *Welfare Economics and the Theory of the State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- BECKER, Gary S. (1992): Habits, Addictions, and Traditions, *Kyklos*, 45. évf., 3. sz., 327–346. o.
- BECKER, Gary S. és STIGLER, George J. (1974): Law Enforcement, Malfeasance, and Compensation of Enforcers, *The Journal of Legal Studies*, 3. évf., 1–18. o.
- BENTON, Lauren A. (1990): *Invisible Factories: The Informal Economy and Industrial Development in Spain*. Albany: State University of New York Press.
- BEREND T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BINMORE, Ken (1992): *Fun and Games. A Text on Game Theory*. Lexington: D. C. Heath and Company.
- BLANCHARD, Olivier, et al. (1991): *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- BRUS, Włodzimierz ([1961] 1972): *The Market in a Socialist Economy*. London: Routledge and Kegan.
- BRUS, Włodzimierz és LASKI, Kazimierz (1989): *From Marx to Market. Socialism in Search of an Economic System*. Oxford: Clarendon Press.
- BUCHANAN, James és TULLOCK, Gordon (1962): *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- BURKETT, John P. (1989): The Yugoslav Economy and Market Socialism, in: *Comparative Economic Systems: Models and Cases*. Szerk.: M. Bornstein. Homewood, Ill. és Boston, Mass.: Irwin, 234–258. o.
- CALVO, Guillermo A. és CORICELLI, Fabrizio (1992): *Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit*. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-én Washingtonban megrendezett „The Macroeconomic Situation in Eastern Europe” című konferencián elhangzott előadás.
- COMMANDER, Simon és CORICELLI, Fabrizio (1992): *Output Decline in Hungary and Poland in 1990/1991: Structural Change and Aggregate Shocks*. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-én Washingtonban megrendezett „Macroeconomic Situation in Eastern Europe” című konferencián elhangzott előadás.
- CURRY, Susan; WAGNER, Edward H. és GROTHAUS, Louis C. (1990): Intrinsic and Extrinsic Motivation for Smoking Cessation, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58. évf., 3. sz., 310–316. o.
- DALLAGO, Bruno (1989): The Underground Economy in the West and East: A Comparative Approach, in: *Comparative Economic Systems: Models and Cases*. Szerk.: M. Bornstein. Homewood, Ill. és Boston, Mass.: Irwin, 463–484. o.

- DAVIS, Christopher M. (1988): The Second Economy in Disequilibrium and Shortage Models of Centrally Planned Economies, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, július, 12. sz.
- DERVIS, Kemal és CONDON, Timothy (1993): Hungary: An Emerging „Gradualist” Success Story?, in: *The Transition in Eastern Europe*. Szerk.: O. J. Blanchard, K. A. Froot és J. D. Sachs. Cambridge, Mass.: NBER, megjelenés alatt.
- DEWATRIPONT, Michel és MASKIN, Eric (1990): Credit and Efficiency in Centralized and Decentralized Economies, *Discussion Paper*, 1512. sz., Cambridge, Mass.: Harvard Institute of Economic Research, Harvard University.
- DOMAR, Evsey (1989): The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms, in: E. Domar, *Capitalism, Socialism, and Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 29–46. o.
- DORNBUSCH, Rudiger és FISCHER, Stanley (1993): Moderate Inflation, *The World Bank Economic Review*, 7. évf., 1. sz., 1–44. o.
- EHRLLICH Éva (1985): The Size Structure of Manufacturing Establishments and Enterprises: An International Comparison, *Journal of Comparative Economics*, 9. évf., 3. sz., 267–295. o.
- ÉKES Ildikó (1991): *A második gazdaság az átmenet időszakában és a piac fejlődése*. Kézirat, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- ELSTER, Jon (1979): *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ERASMUS, (Rotterdami) ([1516] 1992): *A keresztény fejedelem neveltetése*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- ERDŐS Tibor (1992): A gazdaság stabilizálásáról, *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 11. sz., 985–1000. o.
- ESTI Nóra (1991): *A magyarországi kisvállalkozások helyzetének és lehetőségeinek alakulása 1991-ben*. Kézirat, Budapest: Gazdaságkutató Intézet.
- FERGE Zsuzsa (1991a): The Social Safety Net in Hungary: A Brief Survey, in: *Social Safety Nets in East/Central Europe*, kézirat, Cambridge, Mass.: Harvard University, Kennedy School of Government.
- FERGE Zsuzsa (1991b): Marginalization, Poverty, and Social Institutions, *Labor and Society*, 16. évf., 4. sz., 417–438. o.
- FISCHER, Stanley és GELB, Alan (1990): *Issues in Socialist Economy Reform*. Kézirat, Cambridge, Mass.: MIT.
- FRATERNITÉ Rt. (1991): *Jelentés a társadalombiztosítás reformjáról*. Budapest.
- FRIEDMANN, J. (1989): Sur l'Expérience de Privatization et sur les Noyaux Stables, *Commentaire*, 11–18. o.
- FRIEDMAN, Milton (1968): The Role of Monetary Policy, *American Economic Review*, 58. évf., 1. sz., 1–17. o.
- FRYDMAN, Roman és RAPACZYNSKI, Andrzej (1990): Markets and Institutions in Large Scale Privatizations, *Economic Research Report*, 90-420. sz., New York: New York University.

- FUDENBERG, Drew és TIROLE, Jean (1991): *Game Theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- GÁBOR R. István (1985): The Major Domains of the Second Economy, in: *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Szerk.: Galasi Péter és Sziráczy György. Frankfurt és New York: Campus, 133–178. o.
- GÉM Erzsébet (1991): *Hittelt – de honnan? A vállalkozásfinanszírozás rendszere Magyarországon*. Kézirat, Budapest: KOPINT-DATORG.
- GOMULKA, Stanislaw (1991a): The Puzzles of Fairly Fast Growth and Rapid Collapse Under Socialism, Socialist Economies Reform Unit, Country Economics Department, World Bank, *Research Paper Series*, 18. sz.
- GOMULKA, Stanislaw (1991b): The Causes of Recession Following Stabilization, *Comparative Economic Studies*, Summer, 33. évf., 2. sz.
- GORBACSOV, Mihail Sz. (M. S. Gorbachev), (1987): *Perestroika*. New York: Harper and Row.
- GROSSMAN, Gregory (1977): The „Second Economy” of the USSR, *Problems of Communism*, 26. évf., 5. sz., 25–40. o.
- HALL, Peter A. (1986): *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*. New York: Oxford University Press.
- HÁMOR Szilvia (1993): Tőke nélkül ma már nincs előrelépés, *Népszabadság*, május 19., 51. évf., 115. sz., 17. o.
- HANSEN, Alvin H. (1964): *Business Cycles and National Income*. Kibővített kiadás, New York: W. W. Norton and Company.
- HART, Oliver és HOLMSTRÖM, Bengt R. (1987): The Theory of Contracts, in: *Advances in Economic Theory. Fifth World Congress*. Szerk.: T. Bewly. Cambridge: Cambridge University Press, 71–155. o.
- HAYEK, Friedrich A., szerk. (1935): *Collectivist Economic Planning*. London: Routledge and Kegan Paul.
- HAYEK, Friedrich A. (1960): *The Constitution of Liberty*. London: Routledge and Kegan Paul és Chicago: Chicago University Press.
- HAYEK, Friedrich A. (1973): *Legislation and Liberty*. Chicago: Chicago University Press.
- HAYEK, Friedrich A. (1989): *Order – With or Without Design*. London: Centre for Research into Communist Economies.
- HEERTJE, Arnold, szerk. (1981): *Schumpeter's Vision: Capitalism, Socialism and Democracy After Forty Years*. New York: Praeger.
- HEILBRONER, Robert (1990): Analysis and Vision in the History of Modern Economic Thought, *Journal of Economic Literature*, szeptember, 28. évf., 3. sz., 1097–1114. o.
- HELPMAN, Elhanan (1990): *Monopolistic Competition in Trade Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- HESS, Eckhard H. (1973): *Imprinting. Early Experience and the Developmental Psychology of Attachment*. New York: D. Van Nostrand Company.
- HEWETT, Ed. A. (1988): *Reforming the Soviet Economy: Equality versus Efficiency*. Washington, DC: The Brookings Institution.

- HINDS, M. (1990): *Issues in the Introduction of Market Forces in Eastern European Socialist Countries*. Kézirat, Washington, D. C.: World Bank.
- HIRSCHMAN, Albert O. (1977): *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*. Princeton: Princeton University Press.
- ILLÉS Iván, MIZSEI Kálmán és SZEGVÁRI Iván (1991): Válaszúton a közép-európai gazdasági együttműködés, *Európa Fórum*, október, 1. évf., 2. sz., 28–42. o.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (1990): *Government Finance Statistical Yearbook*. Washington, D.C.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (1991): *Government Finance Statistical Yearbook*. Washington, D.C.
- INTERNATIONAL MONETARY FUND, IBRD, OECD, EBRD (1990): *The Economy of the USSR: Summary and Recommendations*. A „Houston Summit” felkérésére készült tanulmány, Washington, D. C.
- JANTSCHER, Milka Casanegra de; SILVANI, Carlos és VEHOORN, Charles L. (1991): *Modernizing Tax Administration in Eastern Europe*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- JASAY, Anthony de (1990): *Market Socialism: A Scrutiny*. „This Square Circle”. London: Institute of Economic Affairs.
- KAAZE, Max (1992): *Political Culture and Political Consolidation in Central and Eastern Europe*. Kézirat, a „Democratic Governments and the Transition from Plan to Market” című, a holland Twente Egyetem által rendezett konferencián elhangzott előadás.
- KENEN, Peter B. (1991): Transitional Arrangements for Trade and Payments among the CMEA Countries, *IMF Staff Papers*, június, 38. évf., 2. sz., 235–267. o.
- KESSIDES, Christine; DAVEY, Kenneth; HOLZMAN, Robert; MICKLEWRIGHT, John; SMITH, Andrew, és HINAYON, Carlos (1991): *Hungary: Reform of the Social Policy and Distribution System*. Washington, D.C.: World Bank.
- KIDRIČ, Boris (1985): *Sabrana Dela*. Belgrad: Izdavacki Centar Komunist.
- KIRÁLY Júlia (1992): Tartós tendencia vagy pillanatnyi robbanás?, *Napi Gazdaság*, október 17., 2. évf., 240. sz., 4. o.
- KÖLLŐ János (1990): Munkaerőpiac: mitől legyünk pesszimisták, in: *Társadalmi riport 1990*. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György. Budapest: TÁRKI.
- KÖLLŐ János (1991): A foglalkoztatáspolitikai igazi dilemmája, *Figyelő*, augusztus 22, 35. évf., 3. sz.
- KOLODKO, Grzegorz W. (1991): Polish Hyperinflation and Stabilization 1989–1990, *Most*, 1. évf., 1. sz., 9–36. o.
- KOLODKO, Grzegorz W. (1993): Stabilizáció, recesszió és növekedés a poszt szocialista gazdaságban, *Külgazdaság*, 37. évf., 3. sz., 12–29. o.
- KOPINT-DATORG (1992): *Konjunktúrajelentés*, 3. sz.
- KOPINT-DATORG (1993): *Ipari konjunktúraeszt eredmények*, 1. negyedév.
- KOPITS, George (1991): *Fiscal Reform in European Economies in Transition*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.

- KOPITS, George; HOLZMAN, R.; SCHIEBER, G. és SIDGWICK, E. (1990): *Social Security Reform in Hungary*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- KORNAI János (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KORNAI János (1980): *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KORNAI János (1971): *Anti-Equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI János (1982): A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól, *Gazdaság*, 16. évf., 3. sz., 5–35. o.
- KORNAI János (1986): A puha költségvetési korlát, *Tervgazdasági Fórum*, 2. évf., 3. sz., 1–17. o.
- KORNAI János (1987): A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, *Gazdaság*, 31. évf., 2. és 3. sz., 5–46 és 5–40. o.
- KORNAI János (1988): Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja, *Valóság*, 36. évf., 5. sz., 124. o.
- KORNAI János (1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest: HVG Rt.
- KORNAI János (1990a): Kiegészítések a „Röpirathoz”, *Közgazdasági Szemle*, 37. évf., 7–8 sz., 769–793. o.
- KORNAI János (1990b): *Put' k szvobodnoj ekonomike. Sztrasznoe szlovo v zashitu ekonomicseszkih preobrazovanyii*. Moszkva: Ekonomika.
- KORNAI János (1990c): *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. New York: W. W. Norton.
- KORNAI János (1992): Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés, *Magyar Hírlap*, december 24, 25. évf., 302. sz., 12–13. o.
- KORNAI János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó.
- KORNAI János és MATITS Ágnes (1987): *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KOVÁCS Ilona (1993): Tényleg túl sokat fogyasztunk?, *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 78. sz., 663–679. o.
- KOVÁCS János Mátyás (1990): Reform Economics: The Classification Gap, *Daedalus*, Winter, 119. évf., 1. sz., 215–248. o.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1989a): *Statisztikai évkönyv 1988*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1989b): *Népgazdasági mérlegek 1947–1987*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1991): *Magyar statisztikai évkönyv 1990*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1992a): *Magyar statisztikai zsebkönyv 1991*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1992b): *Statisztikai Havi Közlemények*, 8. sz.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1992c): *Statisztikai Havi Közlemények*, 12. sz.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1992d): *Magyar statisztikai évkönyv 1991*. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1993): *Magyarország nemzeti számlái 1988–1991*. Budapest. Megjelenés alatt.

- LAFFONT, Jean-Jacques. (1985): Fix-Price Models. A Survey of Recent Empirical Work, in: *Frontiers of Economics*. Szerk.: Kenneth J. Arrow és Seppo Honkapohja. Oxford és New York: Basil Blackwell, 328–367. o.
- LANGE, Oscar (1936–1937): On the Economic Theory of Socialism, *Review of Economic Studies*, október és február, 4. évf. 1. és 2. sz., 53–71 és 123–142. o.
- LÁNYI Kamilla, szerk. (1991): *A gyors változások területei a magyar gazdaságban*. Budapest: KOPINT-DATORG.
- LÁNYI Kamilla és OBLATH Gábor, szerk. (1991): *A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai 1991 végén*. Budapest: KOPINT-DATORG.
- LASKI, Kazimierz (1990): O niebezpieczeństwach związanych z planem stabilizacyjso-podarki narodowej, *Gospodarka Narodowa*, 1. évf., 2–3. sz., 5–9. o. Német nyelven megjelent a *Wirtschaftspolitische Blätter* 5. számában.
- LÁSZLÓ Csaba (1993): Mekkora valójában az államháztartás szerepe az újraelosztásban?, *Közgazdasági Szemle*, 40. évf., 1. sz., 63–79. o.
- LAVOIE, Don (1985): *Rivalry and Central Planning. The Socialist Calculation Debate Reconsidered*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEAGUE OF NATIONS (1939): *Statistical Yearbook of the League of Nations, 1938/1939*, Genf.
- LE GRAND, Julian és ESTRIN, Saul, szerk. (1989): *Market Socialism*. Oxford: Clarendon Press.
- LENIN, Vlagyimir Iljics ([1920] 1967): A baloldaliság mint a kommunizmus gyermekbetegsége, in: *Lenin válogatott művei. III. kötet*. Budapest: Kossuth, 164–235. o.
- LERNER, Abba P. (1946): *The Economics of Control*. New York: Macmillan.
- LEWANDOWSKI, Janusz és SZOMBURG, Jan (1989): Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform, *Communist Economies*, 1. évf., 3. sz., 257–268. o.
- LIBERMAN, Evsey G. ([1962] 1972): The Plan, Profits and Bonuses, in: *Socialist Economics: Selected Readings*. Szerk.: A. Nove és D. M. Nuti. Middlesex: Penguin Books, 309–318. o.
- LIGHT, J. O. és WHITE, W. L. (1979): *The Financial System*. Homewood, Ill.: R. D. Irwin.
- LINDBECK, Assar (1988): Consequences of the Advanced Welfare State, *World Economy*, 11. évf., március, 19–37. o.
- LINDBECK, Assar (1990): The Swedish Experience, *Seminar Paper*, december, 482. sz., Institute for International Economic Studies, Stockholm University.
- LIPTON, David és SACHS, Jeffrey (1990a): Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1. sz., 75–133. o.
- LIPTON, David és SACHS, Jeffrey (1990b): Privatization in Eastern Europe: The Case of Poland, *Brookings Papers on Economic Activity*, 2. sz., 293–333. o.
- MAGYAR KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA (1991): *Állami költségvetés 1992*. Budapest.
- MAGYAR KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA (1992): *Jelentések a Magyar Köztársaság 1991. évi állami költségvetésének a végrehajtásáról*. Június, Budapest, 1. kötet.
- MAGYAR NEMZETI BANK (1990): *Éves jelentés*. Budapest.
- MAGYAR NEMZETI BANK (1991): *Negyedéves jelentés*, 4. sz., Budapest.

- MAGYAR NEMZETI BANK (1992): *Havi jelentés*, december.
- MAGYAR NEMZETI BANK (1993): *Havi jelentés*, január.
- MALINVAUD, Edmond (1967): Decentralized Procedures for Planning, in: *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*. Szerk.: E. Malinvaud és M. O. L. Bacharach, London: Macmillan és New York: St Martins's Press, 170–208. o.
- MANCHIN Róbert és NAGY Lajos Géza (1991a): *Ismeretek és vélemények az adóról*. Budapest: Magyar Gallup Intézet.
- MANCHIN Róbert és NAGY Lajos Géza (1991b): *Vélemények gazdaságról, életszínvonalról, politikai intézményekről*. Budapest: Magyar Gallup Intézet.
- MARX, Karl ([1867–1894] 1974): *A tőke. III. kötet*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 25. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- MARX, Karl és ENGELS, Friedrich ([1848] 1959): A Kommunist Párt kiáltványa, in: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 4. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 437–470. o.
- MITCHELL, Brian R. (1976): *European Historical Statistics 1750–1970*. Aylesbury, Anglia: Hazell Watson and Voney.
- MITCHELL, W. (1969): *Essay on the Early History of the Law Merchant*. New York: Burt Franklin.
- MISES, Ludwig von ([1920] 1935): Economic Calculations in the Socialist Commonwealth, in: *Collectivist Economic Planning*. Szerk.: Friedrich A. Hayek. London: Routledge and Kegan Paul, 87–130. o.
- MISES, Ludwig von (1981): *Socialism*. Indianapolis: Liberty Classics.
- MÓRA Mária (1990): *Az állami vállalatok (ál)privatizációja*. Kézirat, Budapest: Gazdaságkutató Intézet.
- MÓRA Mária (1991): Az állami vállalatok (ál)privatizációja, *Közgazdasági Szemle*, 38. évf. 2. sz., 565–584. o.
- MÓRA Mária (1992): Változások a csődkezelésben – a nyolcvanas évektől napjainkig, *Vezetéstudomány*, 4. sz., 18–23. o.
- MUNKACSOPORT (1990): A M. Gorbacsov és B. Jelcin által közösen felállított munkacsoport jelentése, közismert nevén Satalin-terv. Címe: *Transition to the Market. Part I. The Concept and Program*. Moszkva: Cultural Initiative Foundation, 1990. augusztus, kézirat.
- MURRELL, Peter (1990a): *The Nature of Socialist Economies: Lessons from Eastern European Foreign Trade*. Princeton: Princeton University Press.
- MURRELL, Peter (1990b): *An Evolutionary Perspective on Reform of the Eastern European Economies*. Kézirat, College Park: University of Maryland.
- MURRELL, Peter (1992): Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform, *Economics of Planning*, 25. évf., 1. sz., 79–95. o.
- NATIONAL BANK OF HUNGARY (1991): *Annual Report*. Budapest.
- NISKANEN, William A. (1971): *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine.
- NOVE, Alec ([1983] 1990): *A megvalósítható szocializmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- NUTTER, Warren G. (1968): Markets Without Property: A Grand Illusion, in: *Money, the Market and the State*. Szerk.: N. Beadles és L. Drewry. Athens, G. A.: University of Georgia Press, 137–145. o.
- OBLATH Gábor (1992): Veszélyes vizeken, *Figyelő*, 36. évf., 19. sz., 13. o.
- OFFE, Claus (1984): *Contradictions of the Welfare State*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- ORGANIZATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (1991): *OECD Economic Surveys: Hungary 1991*. Paris.
- ORTUNO-ORTIN, Ignacio; ROEMER, John E. és SILVESTRE, Joaquim (1990): *Market Socialism*. Kézirat, Davis, CA: University of California.
- PÉNZÜGYMINISZTERIUM (1991): Az 1991. VII–VIII. havi és várható éves gazdasági folyamatokról, *Pénzügyi Szemle*, 35. évf., 11. sz., 847–852. o.
- PÉNZÜGYMINISZTERIUM (1992a): *Tájékoztató az 1992. évi gazdasági folyamatokról. (Júliusi-augusztusi információk alapján.)* Budapest, szeptember.
- PÉNZÜGYMINISZTERIUM (1992b): *Előterjesztés a Kormány részére a csődeljárásról, a felszámolási eljárásról szóló törvény makrogazdasági hatásairól*. Budapest, október.
- PERKINS, Dwight Heald (1988): Reforming China's Economic System, *Journal of Economic Literature*, 26. évf., 2. sz., 601–645. o.
- PÉTER György (1954a): Az egyszemélyi felelős vezetésről, *Társadalmi Szemle*, 9. évf., 8–9. sz., 109–124. o.
- PÉTER György (1954b): A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában, *Közgazdasági Szemle*, 1. évf., 3. sz., 300–324. o.
- PÉTER György (1956): A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban, I–II, *Közgazdasági Szemle*, 3. évf., 6. és 7–8. sz., 695–711. és 851–869. o.
- PHELPS, Edmund (1968): Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium, *Journal of Political Economy*, Part 2, július–augusztus, 678–711. o.
- POMORSKI, Stanislaw (1988): Privatization of the Soviet Economy under Gorbachev, I: Notes on the 1986 Law on Individual Enterprise, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, 13. sz.
- POZNANSKI, Kazimierz (1992): Market Alternative to State Activism in Restoring the Capitalist Economy, *Economics of Planning*, 25. évf., 1. sz., 55–77. o.
- QIAN, Yingyi és XU, Chenggang (1991): *Innovation and Financial Constraints in Centralized and Decentralized Economies*. Kézirat, Cambridge, Mass.: Department of Economics, Harvard University.
- RODRIK, Dani (1992): *Making Sense of the Soviet Trade Shock in Eastern Europe: A Framework and Some Estimates*. Kézirat, a Világbank és az IMF által 1992. június 4–5-én Washingtonban megrendezett „Macroeconomic Situation in Eastern Europe” című konferencián elhangzott előadás.
- SABEL, Charles (1982): *Work and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SARGENT, Thomas (1982): The Ends of Four Big Inflation, in: *Inflation: Causes and Effects*. Szerk.: Robert Hall, National Bureau of Economic Research, Chicago: University of Chicago Press.

- SCHAFFER, Mark E. (1990): *On the Use of Pension Funds in the Privatization of Polish State-Owned Enterprises*. Kézirat, London: London School of Economics.
- SCELLING, Thomas C. (1978): *Micromotives and Macrobehavior*. New York: W. W. Norton and Company.
- SCHROEDER, Gertrude E. (1987): Anatomy of Gorbachev's Economic Reform, *Soviet Economy*, 3. évf., 3. sz., 219–241. o.
- SCHROEDER, Gertrude E. (1988): Property Rights Issues in Economic Reforms in Socialist Countries, *Studies in Comparative Communism*, Summer, 21. évf., 2. sz., 175–188. o.
- SCHUMPETER, Joseph A. ([1911] 1980): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkérről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusokról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1934): *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press, Cambridge.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1939): *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Progress*. New York: McGraw-Hill.
- SCHUMPETER, Joseph A. ([1949] 1989): Economic Theory and Entrepreneurial History, in: *Change and the Entrepreneur*. Szerk.: Research Center in Entrepreneurial History, Harvard University. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1949, 63–84. o. Újra megjelent a következő kötetben: J. A. Schumpeter. *Essays*. Szerk.: R. V. Clemence. New Brunswick és Oxford: Transaction Publishers, 1989, 253–271. o.
- SCHUMPETER, Joseph A. (1954): *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- SCHUMPETER, Joseph A. ([1942] 1976): *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row.
- SCITOVSKY Tibor ([1951] 1971): *Welfare and Competition*. Homewood, Ill.: Irwin.
- SCITOVSKY Tibor (1985): Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism, *Kyklos*, 38. évf., 4. sz., 517–536. o.
- SELENY, Anna (1991): *The Political Economy of Property Rights and the Transformation of Hungarian Politics: 1949–1989*. Kézirat, Cambridge, Mass.: MIT.
- SIK, Ota (1966): *Economic Planning and Management in Czechoslovakia*. Prague: Orbis.
- SKOCPOL, Theda (1985): Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research, in: *Bringing the State Back In*. Szerk.: P. B. Evans, D. Rueschemeyer és T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 3–37. o.
- SLUCKIN, W. (1973): *Imprinting and Early Learning*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- SMELOV, Nyikolaj (1987): Avanszű i Dolgi, *Novij Mir*, 6. sz., 142–158. o.
- SPIETHOFF, Arthur (1902): Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*.
- STARK, David (1990): Privatization in Hungary: From Plan to Market or From Plan to Clan?, *East European Politics and Societies*, 1990, 4. évf., 3. sz., 351–392. o.

- STIGLITZ, Joseph E. (1987): Principal and Agent, in: *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*. Szerk.: John Eatwell, Murray Milgate és Peter Newman. London: Macmillan és New York: The Stockton Press, 3. kötet, 966–972. o.
- STIGLITZ, Joseph E. et al. (1989): *The Economic Role of the State*. Oxford: Blackwell.
- SUN, Yefang (1982): Some Theoretical Issues in Theoretical Issues, eredetileg 1958 és 1961 között publikált művek. In: *Social Needs versus Economic Efficiency in China*. Szerkesztette és fordította: K. K. Fung. Armonk: M. E. Sharpe.
- SWENSON, Ingrid és DALTON, Jo Ann (1983): Reasons for Smoking Cessation Among a Random Sample of North Carolina Nurses, *Women and Health*, 8. évf., Winter.
- SZALAI Tamás (1993): Konstruktív bizalom, *Heti Világgazdaság*, február 20., 78–80. o.
- SZAMUELY László (1982): A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954–1957, *Valóság*, 25. évf., 7. sz., 1–24. o.
- SZAMUELY László (1985): A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon, *Gazdaság*, 33. évf., 1–2. sz., 43–67. o.
- SZELÉNYI Iván (1988): *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisment in Rural Hungary*. Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Martin B. közreműködésével. Madison: University of Madison Press.
- SZTÁLIN, J. V. ([1924] 1949): A leninizmus alapjairól, in: *A leninizmus kérdései*. Budapest: Szikra, 9–101. o.
- TAMÁS Gáspár Miklós (1989): A Kornai-bomba, *Heti Világgazdaság*, november 11., 11. évf., 45. sz., 66. o.
- TAMÁS Gáspár Miklós (1991): Weimar, *Beszélő*, február 12., 1. évf., 5. sz., 5. o.
- TAYLOR, Fred M (1929): The Guidance of Production in a Socialist State, *American Economic Review*, március, 19. évf., 1. sz., 1–80. o. Újabb kiadása in: *On the Economic Theory of Socialism*. Szerk.: Benjamin E. Lippincott. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1938.
- TEMKIN, Gabriel (1989): On Economic Reform in Socialist Countries: The Debate on Economic Calculation Under Socialism Revisited, *Communist Economies*, 1. évf., 1. sz., 31–59. o.
- TIMES-MIRROR (1991): *The Pulse of Europe: A Survey of Political and Social Values and Attributes*. Washington: Times-Mirror, Center for the People and the Press.
- TINBERGEN, Jan (1952): *On the Theory of Economic Policy*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- TRAKMAN, Leon E. (1983): *The Law Merchant: The Evolution of Commercial Law*. Littleton, Colorado: Fred B. Rothman and Company.
- UN-ECE, EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE, EURÓPAI GAZDASÁGI BIZOTTSÁG (United Nations, Economic Commission for Europe) (1992): *Economic Survey of Europe in 1991–1992*. New York.
- UN-ECE, EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE, EURÓPAI GAZDASÁGI BIZOTTSÁG (United Nations, Economic Commission for Europe) (1993): *Economic Bulletin for Europe*, 44. évf. (1992), New York.

- U. S. DEPARTMENT OF HEALTH (1990): *Human Services Research Report*, május, 62. sz.
- VALENTINYI Ákos (1992): Stabilizáció és növekedés Magyarországon – néhány elméleti megfontolás, *Közgazdasági Szemle*, 39. évf., 10. sz., 908–923. o.
- VÁRHEGYI Éva és SÁNDOR László (1992): *A sorban állások kialakulásának okai és visszaszorításuk lehetséges módjai*. Kézirat, Budapest: Pénzügykutató Rt.
- VÍGH Judit (1993): Jelentés az 1991. évi bruttó hazai termék alakulásáról, *Gazdaság és Statisztika*, 5. évf., 2. sz., 22. o.
- VOSZKA Éva (1991): Tulajdonreform vagy privatizáció?, *Közgazdasági Szemle*, 38. évf., 6. sz., 117–133. o.

A TANULMÁNYOK ELŐZMÉNYEI ÉS ELSŐ PUBLIKÁLÁSUK HELYE

A kötetben szereplő valamennyi tanulmány eredetileg előadásként hangzott el. Az alábbiakban ismertetjük az előadások szervezeti kereteit, helyét és időpontját, valamint a tanulmányok első magyar és angol publikációinak bibliográfiai adatait.

1. A piaci szocializmusról

Tanner Lectures on Human Values. A Tanner-alapítvány meghívására a világ néhány egyetemén minden évben előadást tart egy-egy filozófus, közgazdász, szociológus, közéleti személy vagy író, a maga választotta témáról. Néhány név a korábbi évek előadói közül: Raymond Aron, Arrow, Bellow, Brodsky, Foucault, Habermas, Havel, Hirschman, Kolakowski, Nozick, Popper, Prigogine, Rawls, Rorty, Joan Robinson, Helmut Schmidt, Stigler. A Tanner-előadássorozat keretében a szerző 1991. január 18-án és 20-án a Stanford Egyetemen (USA, California) adta elő a tanulmányt.

Első publikációk:

Még egyszer a piaci szocializmusról, *Közgazdasági Szemle*, 1992. szeptember, 39. évf., 9. sz., 773–796. o.

Market Socialism Revisited, in: *The Tanner Lectures on Human Values*. Szerk.: Grethe B. Peterson, Salt Lake City: University of Utah Press, 14. kötet., 1993, 341. o.

2. A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása

A tanulmányt a szerző a Nemzetközi Közgazdasági Társaság és a Szovjetunión Tudományos Akadémiája szervezésében 1989. március 28. és 30. között Moszkvában rendezett *Piaci erők a tervgazdaságban* című kerekasztal-tanácskozáson adta elő.

Első publikációk:

A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása, *Valóság*, 1990. január, 33. évf., 1. sz., 1–15. o.

The Affinity between Ownership Forms and Coordination Mechanisms. The Common Experience of Reform in Socialist Countries, *Journal of Economic Perspectives*, Summer 1990, 4. évf., 3. sz., 131–147. o.

3. *A Szovjetunió útja a piacgazdaság felé. Egy külső szemlélő megjegyzései Tanner Lectures on Human Values.* Az előadás a leningrádi egyetemen hangzott el 1991. június 12-én, röviddel a város nevének megváltoztatása előtt. (A Tanner előadássorozatról lásd az első tanulmányról szóló jegyzetet.) Ez volt a szocialista és posztoszocialista régióban tartott első Tanner-előadás.

A tanulmány magyar nyelven ebben a kötetben jelenik meg először. Angol publikáció:

The Soviet Union's Road to a Free Economy, in: *The Tanner Lectures on Human Values*. Szerk.: Grethe B. Peterson, Salt Lake City: University of Utah Press, 14. kötet, 1993, 42–68. o.

4. *A privatizáció elvei Kelet-Európában*

Tinbergen Lecture. Jan Tinbergen Nobel-díjas közgazdász tiszteletére a Holland Királyi Közgazdasági Társaság évenként előadást rendez. A korábbi előadásokat Lawrence E. Klein, Edmund Malinvaud és James Tobin tartották. A szerző e tanulmányt Utrechtben, 1990. október 19-én adta elő.

Első publikációk:

A privatizáció elvei Kelet-Európában, *Közgazdasági Szemle*, 1991. november, 38. évf., 11. sz., 1021–1040. o.

The Principles of Privatization in Eastern Europe, *De Economist*, 1992, 140. évf., 2. sz., 153–176. o.

5. *A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról Ely Lecture.* Az Amerikai Közgazdasági Társaság évi közgyűlésén hagyományosan két plenáris előadást tartanak: az Elnöki Előadást, valamint a Richard T. Ely tiszteletére rendezett előadást. Az ötödik tanulmány a New Orleansban tartott közgyűlésen hangzott el 1992. január 3-án.

Első publikációk:

Posztszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról, *Közgazdasági Szemle*, 1992. június, 39. évf., 6. sz., 489–512. o.

The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems, *American Economic Review*, Papers and Proceedings, May 1992, 82. évf., 2. sz., 1–21. o.

6. *A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben*

Myrdal Lecture. Gunnar Myrdal Nobel-díjas közgazdász tiszteletére a stockholmi egyetem rendszeres időközökben előadást rendez. A szerző e tanulmányt a stockholmi egyetemen adta elő 1992. november 5-én.

Első publikációk:

A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben, *Közgazdasági Szemle*, 1993. május, 40. évf., 5. sz., 382–395. o.

The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System, *Kyklos*, Fall 1993, 46. évf., 3. sz., 315–336. o.

7. *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján*

Perroux Lecture. Francois Perroux-nak, a második világháború utáni francia közgazdaságtan kiemelkedő egyéniségének tiszteletére a róla elnevezett alapítvány rendszeres időközökben előadást rendez. E tanulmányt a szerző Párizsban, a Collège de France-ban adta elő 1993. június 9-én.

Első publikációk:

Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján, *Közgazdasági Szemle*, 1993. július–augusztus, 40. évf., 78. sz., 569–599. o.

Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development, *Economie Appliquée*, Fall 1993, megjelenés alatt.

8. *A posztszocialista átmenet: általános áttekintés*

Erasmus Lecture. Az Európai Akadémia vezető testülete 1991-ben elhatározta, hogy minden évi közgyűlésen hangozzék el egy plenáris előadás, amelyet az európai gondolat, a tudomány és a humanizmus nagy alakjáról, rotterdami

Erasmusról neveznek el. A szerző tartotta meg az első Erasmus előadást az Európai Akadémia budapesti közgyűlésén, 1992. június 17-én.

Első publikációk:

A posztoszocialista átmenet: általános áttekintés, *Európa Fórum*, 1992, 2. évf., 3. sz., 313. o.

Postsocialist Transition: An Overall Survey, *European Review*, 1993, 1. évf., 1. sz., 53–64. o.

TÁRGYMUTATÓ

Adminisztratív kiadások, 121–122, 139

Adó, adók

- ~ behajtása, 69, 133, 150, 157
- ~ család, 134, 217
- ~ bevételek, 69, 76, 90, 129, 132, 135, 142, 147
- ~ hatóság, 132, 134
- ~ kedvezmények, 82, 98, 123, 146, 193
- ~ rendszer, 52, 76, 182

Affinitás, 59

Alapítványok, 83, 106, 110

Állam, állami

- ~ beruházás, 69, 128, 191
- ~ paternalizmus, 57, 85, 138–139, 162, 223
- ~ monopóliumok, 39, 114, 211
- ~ szektor, 8, 32–33, 44, 45, 46, 50, 52, 53, 56, 57, 59, 79, 112, 125, 128, 132, 134, 161–162, 180, 213, 218
- ~ szerepe, 23–27, 39, 73, 89, 94–95, 111, 121, 205–207,
- ~ támogatások, 40, 124, 129
- ~ tulajdon, 8, 18, 24, 25, 28, 29, 32, 35, 44, 49, 50, 57, 58, 62–65, 69, 80, 82, 83, 87, 90, 97, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 121, 128, 161, 180, 184–185, 191, 212, 219

Antikapitalista ideológia, 54, 217

Ár, árak

- ~ liberalizálása, felszabadítása, 69, 77, 173, 178, 215
- relatív ~ , 21, 84, 150, 178, 180, 187
- ~ támogatás, 69, 76, 135, 138, 151

Árfolyam, 77–78, 104, 107

~ politika, 198–199

Átmenet, 18, 20, 21, 22, 65, 67, 74, 81, 84, 87, 100, 103, 123, 132, 135, 137, 140, 150, 161, 165, 168, 173, 177–178, 183, 185, 188, 206, 209, 214, 217, 219, 223

Bank, bankok

- ~ felügyelet, 101, 122
- ~ hitelezési tevékenysége, 97–98, 100–101
- kereskedelmi ~ , 100, 135, 186
- központi ~ , 76, 100, 142, 154
- ~ szektor, 31, 100–102, 146, 160, 185, 187
- ~ privatizálása, 101, 102

Befektetési társaságok, 83, 94, 101, 187, 195

Belépés, 22, 30–32, 64, 43, 73, 161, 169, 170, 173, 192

Bér, bérek, 132, 193, 194, 199, 215
~ fegyelem, 29, 77

- Beruházás, beruházási, 142, 168, 189, 190–193, 195, 196
 ~ kedv, 97, 143, 203, 206
 magán~, 198
 állami~, 69
- Bíróság, 116, 122, 133, 156, 160, 217
- Biztosítóintézet, 83, 105–106, 195
 magán~, 83, 103, 110
- Bürokratikus koordináció, 54–55, 56, 58, 59, 60, 63–64, 181–183, 210
- Bürokrácia, 8, 25, 26, 28, 29, 31, 39, 45, 52, 54–57, 59, 60, 71, 105, 107, 117, 122, 125, 156, 185, 216
- Civil társadalom, 118
- Csőd
 ~ eljárás, 125, 151–152, 156, 157, 183
 ~ hullám, 125, 156, 160
 ~ törvény, 125, 148, 133, 154, 156, 183
- Decentralizáció, 19, 28, 39, 42, 45, 49, 56, 57, 61, 65, 69, 83, 85, 95, 103, 105, 107, 140, 142
- Demokratikus
 ~ intézmények, 217–220
 ~ konszenzus, 73–75, 80, 81, 85,
- Demokrácia, 119, 164, 202, 210, 217, 219–220, 224
 parlamenti~, 9, 18, 218, 219
- Devizaárfolyam, 19, 77, 78, 198–199
- Duális gazdaság, 212
- Egészségügyi ellátás, 84, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 223
- Egyenlőség, egyenlőtlenség, 137, 222–224
- Egyesületek,
 jótékonyági~, 106, 110
- Egyházak, 106, 110, 134
- Eladók piaca, 53, 170, 197
 átmenet az ~-ből a vevők piacába, 170–178
- Életszínvonal, 74, 138, 222, 223, 224
- Értékpapírok, 91, 104, 105, 106, 108, 110, 194
- Etika, értékek, 33, 35, 42, 63, 71, 85, 88–94, 100, 109
- Európai Közösség, 151, 221, 222
 csatlakozás az ~-hez, 142, 220–222
- Evolutív fejlődés, 71, 81, 84, 94–95, 97, 107, 163, 212, 214
- Export, 78, 126, 131, 151, 169, 189, 197–199, 205
- Externalitások, 39, 114
- Fejlett kapitalista országok, 7, 80, 103, 108, 169, 211
- Fejlődés,
 szerves~, 95, 102, 104, 106, 108, 214
- Felszámolási eljárások, 124–125, 147–150, 151, 152
- Fiskális politika, 171, 193
- Fogyasztás,
 kormányzati~, 188, 195–197
 lakossági~, 179, 188, 189, 193–195, 223
- Formális magánszektor, 8, 18, 21, 45, 49–50, 64, 79, 132, 167
- Forradalom, 35, 47, 72–73
- Garanciarendszer, 183
- Gazdasági
 ~ növekedés, 20, 24, 112, 138, 141
 ~ recesszió, 21, 112, 125, 152, 165–207, 215, 216, 224
- Gazdaságpolitikai prioritások, 199–202

- Harmadikutas nézet, harmadik rendszer, 9, 20, 21, 65, 70–72, 89, 212
- Hatékonyság, 21, 24, 30, 32, 34, 35, 42, 57, 63, 90, 97, 126, 139, 146, 151, 213
 ~ versus egyenlőség, 42
 ~ versus biztonság, 154
 ~ kikényszerítése, 183–185
- Hiány, hiánygazdaság, 21, 50, 124, 170, 171, 173, 174, 178, 179, 214, 215, 222
- Hiány plusz infláció szindróma, 21, 22, 70, 79
- Hitel, hitelezés, 30, 40, 51, 52, 69, 77, 79, 80, 82, 83, 97, 98, 101, 123, 128, 129, 135, 146, 154, 185–188, 191, 193, 195, 202, 215
 ~ piac, 19, 215
 ~ garancia, 98
 ~ rendszer, 95, 97, 150, 182, 183
- Import, 78, 79, 178, 189, 197–199, 200
 ~ liberalizálása, 78, 173, 211, 214
- Infláció, inflációs, 21, 22, 30, 70, 76, 78, 79, 116, 128, 137, 154, 173, 174, 186, 187, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 215, 224
 ~ nyomás, 90, 92, 109, 142, 201
 ~ ráta, 154, 173–174, 200, 201, 215, 216
 ~ várakozás, 78–79, 203
 nyílt ~, 173, 214, 216
 visszaszorított ~, 21, 173, 214, 216
- Informális magánszektor, 8, 18, 21, 45, 49–50, 64, 79, 132, 167
- Integráció, 220–222
- Ipar, 125–126, 166–168, 179–180, 184, 212
- Iparosítási politika, 138
- Jogállam, 25, 116, 122, 133, 156, 216–217
- Jóléti
 ~ állam, 114, 136, 138, 223–224
 ~ kiadások, 121, 135–142
 ~ politika, 84–85, 139
 ~ szolgáltatások, 85, 138–141, 154
- Jövedelem, jövedelmek, 28, 193–194, 202
 ~ differenciálódás, 194
 láthatatlan ~, 132
- Jövedelemelosztás, 36, 39
 méltányos ~, 42, 92, 114
- Kamat, kamatláb, 19, 77, 98, 124, 186–187, 193
- Kapcsolódás, 57–62, 63, 64
- Kapitalista piaci gazdaság, kapitalizmus, 34, 50, 71–72, 93, 94, 108, 115, 116, 117, 169, 170, 171, 175, 180–181, 185, 210, 211, 214, 218, 219
- Kárpótlás, 91, 92, 182, 213
- Kényszerhitelek, 124, 158–161
- Készletek, 79, 124, 174–175, 183, 189
- Kereslet, keresleti, 128, 151, 170–181, 184, 185, 188, 193, 194, 195, 196, 202, 215, 216
 ~ korlátos gazdaság, 171, 176, 178
 ~ korlát, 171, 178, 198
 makro ~, 169, 170, 188–189
 túl ~, 126, 138, 173, 176–178, 214–215
- Keresztulajdonlás, 100, 105
- Keynesi politika, 175, 178, 191, 192, 196, 203, 205
- KGST, 151, 168, 172, 197, 215, 221
 ~ piac, 126
- Kilépés, 22, 27, 30–32, 64, 147, 161, 169, 170

- Kínálat, kínálati, 56, 172, 173, 174, 175,
176–177, 178, 189, 214
~ korlát, 171
makro ~ , 170
~ korlátos gazdaság, 171, 176, 178
túl~ , 126, 176–178, 215
- Kisárutermelés, 51
- Kis privatizáció, 82
- Klasszikus szocializmus, 8, 21–22, 26,
30, 31, 39, 69, 70, 126, 131, 132, 150,
170, 180, 182, 185, 190
- Kommunista párt, 8, 9, 15, 18, 23, 24,
25, 32–33, 35, 41, 45, 55, 69, 70, 91,
116, 121, 217–218
- Konstruktivista képződmény, 40, 94, 108
- Konvertibilitás, 68, 77–78, 79, 81
- Koordináció, koordinációs
bürokratikus ~ , 54–60, 63–64,
181–183, 210
~ mechanizmusok, 32, 34, 46, 47,
54, 55, 58–65, 181, 214
piaci ~ , 8, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 63,
64, 65, 69, 181–183
- Kormányzat, kormányzati, 79, 119, 120,
136
~ elkötelezettsége, 154–156
~ fogyasztás, 188, 195–197
~ kiadások, 119, 120, 136, 137, 169,
192
~ szavahihetősége, 154–156
~ szféra, 115–118
~ viselkedése, 150–158
- Költségvetés, költségvetési, államháztar-
tás, 76, 91, 103, 116, 119, 121, 122,
128, 129–130, 132, 135, 142, 147,
150, 195–197
~ hiány, 21, 22, 70, 76, 120, 124,
142, 206, 214, 215
~ redisztribúció, 114, 202, 218
- Középosztály, 84, 89, 212
- Közszellem, 81–82
- Külföldi
~ adósság, 21, 214, 215, 224
~ eladósodás, 22
- Külföldi kormányok, 97, 112
- Külföldi tőkebefektetés, 206, 211, 212
- Külkereskedelem, 21, 77, 78, 131, 178,
197–199, 212, 215
- Kuponos privatizálás, 83, 109
- Lakásgazdálkodás, 50, 182–183, 187,
193, 195
- Lakbérek, 135
- Lange-modell, 16, 19, 23, 26, 36, 38, 39,
47
- Liberalizálás, 75–80, 138, 178
- Liberalizmus, 95
- Magániparosok, magánkereskedők, 52,
98
- Magántulajdon, 9, 28, 29, 34, 50, 58, 59,
61, 62–65, 73, 95, 162, 180, 185, 203,
211, 217–219
~ biztonsága, 42, 73, 81–82, 90, 91,
216
- Magánszektor, 161
~ adózása, 130–135
~ kifejlődése, 21, 48–54, 64–65, 69,
97, 140, 211–214
~ -nak nyújtott hitel, 97–98, 135
~ mérete, 64, 79, 80, 87, 112, 122,
130–132
- Makro-disequilibriumok, 70, 214–216,
224
- Makrogazdasági egyensúly,
makroegyensúly, 21, 70, 114, 121,
170, 178, 203, 216
- Makrostabilizáció, 75–80, 81, 142, 154,
216
- Marxizmus, 34–35

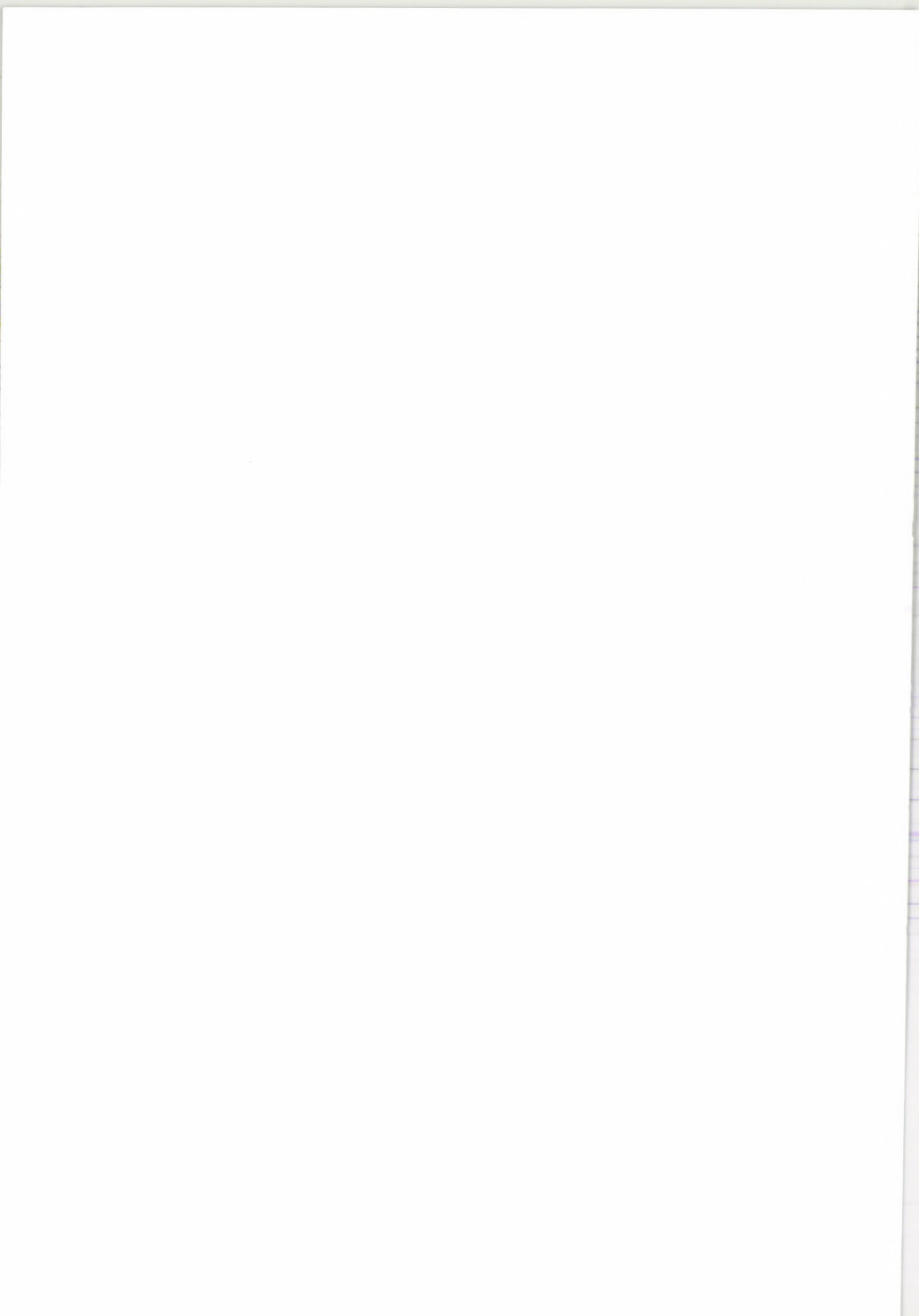

- Megbízó–üggyvivő modell, 23, 27, 28, 31–35
- Megtakarítások
lakossági ~ , 50, 83, 95, 97, 104, 108, 193–195
- Méltányosság, 92–93, 132
- Menedzser, menedzseri, 8, 19, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31–32, 36, 104, 106, 162, 192, 212, 215, 223
~ vásárlás privatizációban, 83, 96, 98
- Menedzsment, 95, 96, 111
- Mezőgazdaság, 49, 50, 89, 179, 182, 187, 198
- Monetary overhang, 21, 30, 90, 173
- Monetáris politika, 97, 124, 125, 174, 188
restriktív ~ , 77, 128, 174, 215
- Monopólium, 31, 39, 114, 206, 211
- Monopolelles törvény, 77, 122, 216
- Munkaerő
~ hiány, 126, 152, 170–171, 172, 215–216
~ kereslet, 129
~ közvetítés, 129, 135, 163
~ piac, 126, 152, 215
- Munkahelyek megszűnése, 84, 126, 152
- Munkanélküliség, munkanélküliségi, 79, 84, 126–130, 134, 140, 152, 153, 154, 163, 170, 178, 184, 185, 194, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 215, 216, 224
~ráta, 126, 153, 154, 170
- Munkanélküli-segély, 84, 121, 122, 129–130, 134, 135, 140, 163
- „Nagy kormányzat”, 121, 143
- Nagy redistributív rendszerek, 84–85
- Naiv reformer, 35, 42
- Nemzeti közösség újradefiniálása, 220–222
- Nemzetközi szervezetek, 222, 225
- Nominálbér, 69, 77, 199
- Növekedés, 138, 141, 143, 169, 170, 176–177, 185, 188, 190, 196, 198, 200, 201, 203, 206, 219
- „Nyugatias” társadalomfejlődés, 89–90
- Nyugdíj, nyugdíjak, 84, 103–104, 135–138
~ alapok, 103–105
~ ellátás, 103–105, 140
~ intézet, 83, 110, 140
~ rendszer, 103–105, 137–139, 223
- Öngazgatás, 58, 59, 60, 71, 100
- Önkormányzatok, 18, 59–60, 80, 107
- Parlament, 10, 70, 73, 74, 80, 116, 156, 191, 205, 217, 218
- Parlamenti demokrácia, 9, 18, 41, 42, 44, 202, 218, 219
- Paternalizmus, 57
- Paternalisztikus állam, 85, 308
- Pártállam, 23, 25, 26, 27, 29, 41, 55
- Párt, pártok
kommunista ~ , 8, 9, 15, 18, 23, 24, 25, 32–33, 35, 41, 45, 55, 69, 70, 91, 116, 121, 217–218
kormányzó ~ , 116–117
ellenzéki ~ , 22, 116, 224
- Pénzügyi
~ egyensúly, 170, 178
~ fegyelem, 29–30, 69, 145, 146, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 183–185, 215
~ közvetítő intézmények, 97–98, 100–101
~ szektor, 29–30, 83, 97–98, 100–102, 111, 132, 135, 185–188, 192–193, 195, 206, 212

- Piac, piaci
 ~ intézményei, 163, 181, 183
 ~ koordináció, 8, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 181–183
 ~ mechanizmus, 9, 54, 60, 114, 210, 212
 ~ szerepe, 26, 115
 ~ szocialista reformok, 17, 18, 20–22, 23, 27, 32, 39, 40, 70
 ~ szocializmus, 8, 11, 15–44, 47, 59, 64, 65, 70
- Piacgazdaság, 116, 117, 123–124, 132, 143, 146, 156, 158, 162, 171, 174, 183, 186, 187, 195, 206, 207, 210, 211, 212, 216, 217, 218, 219, 223
- Piacosodás tendenciája, 64, 210–211, 218
- Piactisztító árak, 19, 23, 43, 51
- Polgárosodás, 88–89, 93, 96–97, 111, 212
- Politikai liberalizáció, 18, 21, 22, 45, 116
- Populizmus, populista szerveződések, 118, 163, 224
- Poszt szocialista országok, 44, 100, 112, 113, 129, 145, 165, 212
- Privatizáció, 21, 87–88, 105, 128–129, 211, 213–215
 értékek megválasztása a ~-ban, 88–94
 gyors ~ , 81
 ingyenes átadás, 90, 109–110, 213
 kis ~ , 82
 ~ sebessége, 107, 109, 111–112, 213–214
- Puha költségvetési korlát, 27, 29, 30, 31, 56–57, 123–126, 129, 146, 155, 162
- Reáljövedelem, 193, 202
- Redisztribúció, 10, 23, 31, 36, 114, 202, 218
- Redisztributív rendszer, 84
- Rendszerváltozás, 45, 46, 50, 65, 215
- Reform, reformszocializmus, 7–9, 11, 16, 17, 18, 20, 22, 26, 27, 30, 32–33, 34, 39, 45–47, 59, 60–61, 63, 64, 65, 69–70, 72–73, 117, 131, 138, 140, 161, 165, 174, 179, 180, 182, 185, 191, 210–211, 212, 218
- Reprivatizálás, 49, 91–92
- Recesszió, 21, 112, 125, 152, 165–207, 215, 216, 224
 ~ t előidéző tényezők, 169, 169–188
- Részvény, részvényesek, 27, 28, 81, 83, 90, 94, 96, 99, 102–103, 104, 105, 106
 anonim ~ , 107–110
- Részvénytulajdon, 31, 96, 99, 105, 108
 intézményi ~ , 100–107
- Sajtó, tömegkommunikáció, 82, 117, 134, 156, 157, 207, 209
- Small business, 98–99
- Sokkterápia, 68, 76, 165
- Sorban állás, 159, 170
- Spontán természeti változás, 48, 55, 61
- Stabilizáció, 68, 75–80, 214
- Stabilizációs műtét, program, 75–80
- Szabad gazdaság, 67, 72–73, 74
- Szabadkereskedelem, 57
- Szabadság, 50, 71, 73, 85, 140, 143, 218, 226
- Szabad választás, 42, 67, 72, 116, 218
- Szabad vállalkozás, 73, 82
- Szavahihetőség, 12, 79, 154–156, 203
- Szakszervezetek, 25, 47, 118
- Szerződéselmélet, 23, 36, 148–149, 154
- Szocializmus, 7, 15, 34, 35, 38, 39, 42, 54, 60, 68, 69, 70, 84, 119, 143, 146, 178
- Szocialista rendszer, 5, 8, 9, 10, 15, 32–33, 44, 45, 48, 52, 55, 62, 69, 70, 72, 79, 90, 103, 116, 123, 125, 153, 182, 210, 212, 214, 217, 223, 253

- Szolgáltatások, 49, 51, 53, 56, 69, 77,
101, 109, 126, 131, 135, 138, 139,
140, 141, 142, 153, 178, 179, 180
- Takarékpénztár, 101, 128
- Támogatások, 19, 30, 40, 52, 57, 69, 76,
90, 121, 122–130, 146, 147, 151,
178, 182, 198
- Társadalmi biztonság, 25, 139, 140, 154,
169, 170, 171, 175, 180, 181
- Társadalmi-jóléti politika, 75, 84–85
- Társadalombiztosítás, 124, 132,
137–138, 140, 141
~ járulék, 124, 134
- Teremtő rombolás, 32, 38, 125, 126,
128, 130
- Természetes kiválasztódás, 22, 30–32,
54, 125, 126, 180–181, 186
- Totalitárius hatalom, 119
- Törvénykezés, törvényalkotás, 116–117,
141, 156, 158, 183, 203, 205, 217,
223–224
- Törvények végrehajtása, 117, 122, 131,
134, 156, 157, 206, 216, 217
- Tőkepiac, 31, 109, 187, 193, 195
- Tőzsde, 81, 107, 108
- Transzformációs visszaesés, 165, 199,
207
- Tulajdon,
intézményi ~ , 100–110
külföldi ~ , 110–111
munkavállalói ~ , 99–100
személyes ~ , 95–99
~ formák, 57–62, 64, 65, 73, 80, 90,
99, 100, 101, 107, 110, 111, 182
~ jog, 22, 27–29, 82, 83
~ viszony, 18, 32–33, 35, 46, 70, 73,
87, 91, 180, 187, 214
- Tulajdonviszonyok átalakítása, 75,
80–84, 102, 207
- Túlkereslet, 126, 138, 173, 176–178,
214–215
- Túlkínálat, 126, 176–178, 215
- Újítás, 5, 21, 31, 38–39, 97, 114, 125,
130
- Vagyönügynökség, 94, 122
- Vállalatok
~ viselkedése, 124, 158–162
veszteséges ~ , 29–30, 31, 69, 76, 90,
96, 102, 121, 123, 146
- Vállalkozás, vállalkozó, 30, 38–39, 50,
51, 52, 53, 56, 64, 73, 74, 78–79, 80,
81, 82, 83, 84, 89, 93, 95, 96, 97–98,
99, 101, 109, 114, 122, 125, 130,
131–132, 133, 135, 143, 157, 160,
161, 162, 169, 180, 183, 186, 187,
188, 194, 212, 213, 214, 216
- Választások, 18, 41, 42, 67, 73, 74, 90,
116, 155, 205
- Várakozások, 78, 123, 149–150, 162,
163, 203
- Venture capital, 83, 98, 101
- Veszteséges vállalatok, 29–30, 31, 69,
76, 90, 96, 102, 121, 123, 146
- Vevők piaca, 53, 170, 171, 176–177,
178
átmenet az eladók piacából a ~-ba,
170–178
- Visszaesés,
gazdasági ~ , 21, 112, 125, 152,
165–207, 215, 216, 224
~t előidéző tényezők, 169–188
- Walrasi eszmék, 35–38

NÉVMUTATÓ

- Aberbach, Joel D., 115
Afanaszjev, Jurij N., 46
Alchian, Armen A., 28, 95
Allison, G., 68
Andorka Rudolf, 207
Antal László, 46, 55, 67
Arrow, Kenneth J., 16
- Balcerowicz, Leszek, 75
Bardhan, Prahab 15
Barone, Enrico, 16
Bator, Francis M., 114
Bauer Tamás, 182
Baumol, William J., 114
Becker, Gary S., 148, 157
Benton, Lauren A., 133
Berend T. Iván, 7, 67
Binmore, Ken, 149
Blanchard, Olivier, 75, 168
Bokros Lajos, 227
Brus, Włodzimierz, 15, 16
Buchanan, James, 114
Burkett, John P., 46
- Calvo, Guillermo A., 181, 188
Chikán Attila, 178
Churchill, Winston, 72
Commander, Simon, 168
- Condon, Timothy, 151
Coricelli, Fabrizio, 168, 181, 188
Curry, Susan, 162
Csillag István, 227
- Dallago, Bruno, 50
Dalton, Jo Ann, 162
Davey, Kenneth, 231
Davis, Christopher M., 50
Dervis, Kemal, 151
Demsetz, Harold, 28
Dewatripont, Michel, 31
Domar, Evsey, 170
Dornbusch, Rudiger, 200
- Ehrlich Éva, 99
Ékes Ildikó, 133
Elster, Jon, 155
Engels, Friedrich, 218
Erasmus (Rotterdam), 224
Erdős Tibor, 168, 207
Esti Nóra, 130
Estrin, Saul, 15
- Ferge Zsuzsa, 135
Fischer, Stanley, 75, 87, 200
Fourier, Charles, 60

- Friedmann, J., 96
 Friedman, Milton, 203
 Frydman, Roman, 83, 87
 Fudenberg, Drew, 149
- Gábor R. István, 50
 Gelb, Alan, 75, 87
 Gém Erzsébet, 135
 Gomułka, Stanisław, 168
 Gorbacsov, Mihail Sz., 20, 35
 Grossman, Gregory, 50
 Grothaus, Louis C, 162
- Hall, Peter A., 115
 Hámor Szilvia, 202
 Hansen, Alvin H., 181
 Hart, Oliver, 23
 Hayek, Friedrich A., 17, 35, 36,
 40, 42, 43, 94, 212
 Heertje, Arnold, 38
 Heilbronner, Robert 16
 Helpman, Elhanan, 114
 Hess, Eckhard H., 161
 Hewett, Ed. A., 46
 Hinayon, Carlos, 231
 Hinds, M., 87
 Hirschman, Albert O., 156
 Holzman, Robert, 232
 Holmström, Bengt R., 23
 Hurwicz, Leonid, 16
- Illés Iván, 221
- Jantscher, Milka Casanegra de, 133
 Jasay, Anthony de 15
- Kaase, Max, 204
 Kenen, Peter B., 221
 Kessides, Christine, 135, 136
- Keynes, John M., 178, 190, 192,
 203
 Kidrič, Boris, 16
 Király Júlia, 194
 Kolodko, Grzegorz W., 20, 168
 Kopits, George, 119, 123, 135
 Kornai János, 9, 10, 15, 16, 20, 29,
 32, 37, 39, 46, 47, 64, 67, 68, 75,
 80, 87, 100, 110, 119, 121, 140,
 147, 168, 170, 176, 178, 209,
 210
 Kowalik, J., 95
 Kovács Ilona, 120
 Kovács János Mátyás, 67
 Köllő János, 126
 Krugman, Paul R., 114
- Laffont, Jean-Jacques, 175
 Lange, Oscar, 16, 17, 19, 20, 26, 36,
 38, 39, 47
 Lányi Kamilla, 125, 131
 László Csaba, 120
 Laski, Kazimierz, 15, 168
 Lavoie, Don 15
 Le Grand, Julian 15
 Lengyel László, 227
 Lenin, Vlagyimir Iljics, 35, 52,
 117
 Lerner, Abba P., 16
 Lewandowski, Janusz, 83, 87
 Liberman, Evsey G., 16
 Light, J. O., 108
 Lindbeck, Assar, 114, 224
 Lipton, David, 20, 75, 83, 87
 Lorenz, Konrad, 161
- Malinvaud, Edmond, 16
 Manchin Róbert, 134
 Maskin, Eric, 31

- Matits Ágnes, 147
 Matolcsy György, 227
 Marx, Karl, 34, 36, 47, 218
 Micklewright, John, 231
 Mitchell, Brian R., 168
 Mitchell, W., 158
 Mises, Ludwig von, 28, 35, 40, 42, 43,
 211, 212
 Mizsei Kálmán, 221
 Mann, Thomas, 53
 Móra Mária, 100, 124, 149
 Muraközy László, 119, 120, 121,
 147
 Murrell, Peter, 95, 125, 214

 Nagy Lajos Géza, 134
 Nagy Tamás, 55
 Niskanen, William A., 114
 Nove, Alec, 15
 Nutter, Warren G., 28

 Oblath Gábor, 131, 199
 Offe, Claus, 114
 Ortuno-Ortín, Ignacio, 16
 Owen, Robert, 60

 Perkins, Dwight Heald, 46
 Péter György, 16
 Phelps, Edmund, 203
 Piskolti Sándor, 157
 Pomorski, Stanislaw, 50
 Poznanski, Kazimierz, 216
 Proudhon Pierre J., 60
 Putnam, Robert D., 115

 Qian, Yingyi, 31

 Rapaczynski, Andrzej, 83, 87
 Rockman, Bert A., 115

 Rodrik, Dani, 197
 Roemer, John E., 16

 Sabel, Charles, 133
 Sachs, Jeffrey, 20, 68, 75, 83, 87
 Sándor László, 159
 Sargent, Thomas, 203
 Satalin, Sztaniszlav Sz., 68
 Schaffer, Mark E., 103
 Schelling, Thomas C., 149
 Schieber, G., 232
 Schroeder, Gertrude E. 15,
 46
 Schumpeter, Joseph A. 16, 31,
 38, 39, 95, 97, 125, 181
 Scitovsky Tibor, 170
 Seleny, Anna, 133
 Sidgwick, E., 232
 Sik, Ota, 16
 Silvani, Carlos, 133
 Silvestre, Joaquim, 16
 Skocpol, Theda, 117
 Sluckin, W., 161
 Smeljov, Nyikolaj, 46
 Smith, Andrew, 231
 Spiethoff, Arthur, 181
 Stark, David, 87
 Stigler, George J., 157
 Stiglitz, Joseph E., 23, 114
 Sun, Yefang, 16
 Swenson, Ingrid, 162

 Szabó Kálmán, 55
 Szalai Tamás, 148, 149
 Szegvári Iván, 221
 Szamuely László, 67
 Szelényi Iván, 89
 Sztálin, Joszif V., 35, 69
 Szomburg, Jan, 83, 87

Tamás Gáspár Miklós, 65,
202

Taylor, Fred M., 16

Temkin, Gabriel, 15

Tinbergen, Jan, 88

Tirole, Jean, 149

Trakman, Leon E., 158

Tulloch, Gordon, 114

Valentinyi Ákos, 187

Várhegyi Éva, 159

Vehorn, Charles L., 133

Vígh Judit, 191

Voszka Éva, 100

Wagner, Edward H., 162

Weber, Max, 117

White, W. L., 108

Yavlinsky, G., 68

Xu, Chenggang, 31

SZÁZADVÉG KÖNYVKLUB

Magyarországon ma a jelentős szellemi értékeket képviselő könyvek – elsősorban a könyvkereskedelem átalakulásával járó zavarok miatt – nem jutnak el az igényes olvasóközönséghez. Olvasóink levelei alapján biztosan állíthatjuk, hogy hazánkban – minden nehézség ellenére – széles körben van igény az egyetemes kultúra, a klasszikus szépirodalom, a nívós történelem- és társadalomtudomány iránt.

Ezért a Századvég Kiadó az értékes könyvek terjesztésére létrehozta a **Századvég Könyvklubot** a Budapest V. kerület, Veres Pálné utca 4–6. szám alatt.

A földszinti **könyvesboltban** a Századvég könyvei mellett kaphatók más kiadók értékes könyvei is; ugyanitt kávézó várja a vásárlókat, böngészőket. A galérián a Századvég Könyvklub otthonos környezetében folyóiratokat olvasgathatnak a régi és új klubtagok.

A könyvklubba bárki jelentkezhet, tagsági díj nincs.

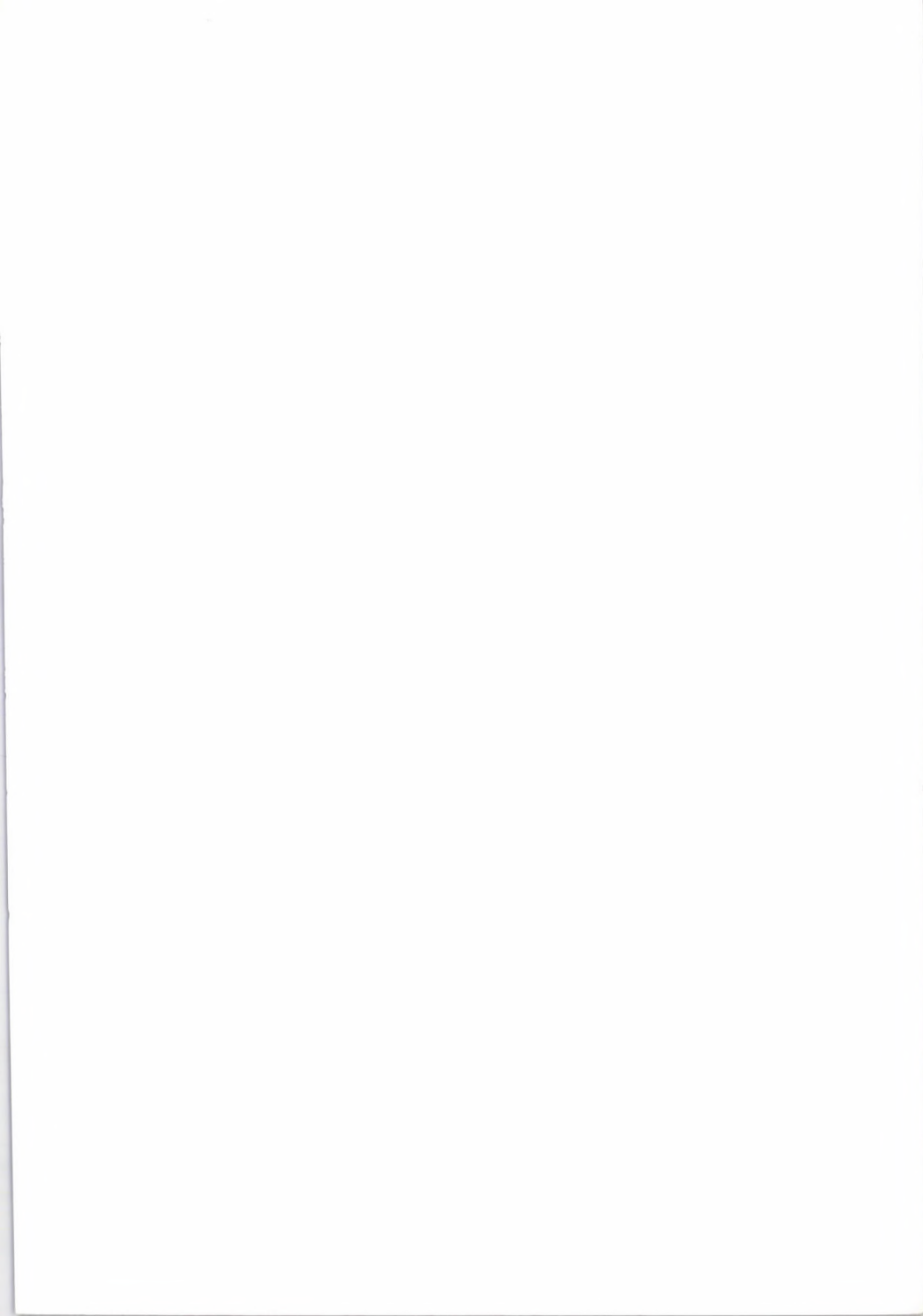
A klub tagjainak negyedévenként ajánlati listát küld, melyen az **Akadémiai**, az **Atlantisz**, a **Cserépfalvi**, az **Európa**, a **Gondolat**, a **Héttorony**, a **Holnap**, a **Jelenkor**, a **Magvető**, a **Századvég**, a **Széphalom**, a **T-Twins** stb. kiadók könyvei találhatóak.

A megrendelt, csekken befizetett, postán kiküldött könyvekre a bolti árból **10%-os**; a klubban személyesen átvett könyvekre **20%-os** a **kedvezmény**.

A könyvklub tagjainak időről időre ajándék könyvet ad, kedvezményes könyvakciókat szervez. A klubban tájékozódni lehet könyvekről, folyóiratokról és kulturális eseményekről.

Jelentkezni lehet levélben (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.) vagy telefonon (118-2516).

A Századvég Könyvklub szeretettel vár minden leendő klubtagot, minden érdeklődőt egy jó könyvre, egy jó kávéra.

380 Ft